

9 (48,925)

-38

LEO

ՎԱՆԻ ==

ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

~~1181~~

(ՈՒՐԱՐՏՈՒ)

1181

000000

USM... 1902

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Ն. Աղանեանի, Փոլիս, 7.

1915

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏՐԱԿՏ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ե. ԱՊՐԱՆԻԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏՐԱԿՏ

Վանի լճի տեսքը

Թուրքա-կալէ, ետեւում Սիփան.

1915 թ. մայիսի 6-ին ռուսական զօրքը գրաւեց Վան քաղաքը:

Պատմական այս խոշոր դէպքին և նրա հերոսներին եմ ես ձօնում այս գիրքը, որ մի պոլիս է իմ ընդարձակ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ աշխատութեան առաջին հատորից:

1915. յուլիս

1815 թ. նոյեմբերի 6-ին ստացաւ
Ստեփան Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր:

Ստեփան Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր
Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր Գրիգոր

1815 թ. նոյեմբերի 6-ին

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1. Վ Ա Ն

Վանի հայ ժողովուրդն ասում է.
«Վանն այս աշխարհում, արքայութիւնն
այն աշխարհում»¹⁾: Այս ասացուածքը
տեղային սնապարծութիւն չէ: Գեղե-
ցիկ է, իրաւ, շատ գեղեցիկ է Վանի
լճի արևելեան ափի այն մասը, ուր
գետեղուած է Վան քաղաքը: Լինչը,
բազմամուտ անգլիացի մի հեղինակ,
վկայում է թէ մարդու համար բնու-
թիւնը ստեղծել է այս վայրը որպէս
զի երկրային դրախտ դառնայ:

Ընդարձակ մի տափարակ է Վանի
տեղը, ընկղմուած այգեստանների մէջ:
Այդ հարթութեան վրայ ցցուած են

¹⁾ X. Փ. Բ. Լինչ—«Арменія», т. II, Тиф.
1910 с. 49.

ահագին ժայռեր—Միջնաբերդը, որի առջև փռուած են Հայկական Բարձրականդակի զարդերը կազմող մի քանի սքանչելի տեսարաններ.— արևելքում՝ Վարազի ծաղկաւէտ լեռները, արևմուտքում՝ գեղեցիկ լիճը, որի արևմտեան եզերքներում վեհ ու փառապանծ ցցւում են դէպի երկինք երկու հանգած հրաբուլիներ— Սիփան և Նիմրուդ։ Հիւսիսից էլ, հարաւից էլ հայկական լեռնապարերի հուժկու պատուարներն են նայում Վանի առջև փռուած լճի կապուտակ հարթութեան։

Մեղմ ու բարեխառն են կլիմայական պայմաններն այդ դրախտանման վայրերում։ Հողը արգաւանդ է, տալիս է հարուստ պտուղներ։ Երկիրը կարևոր աշխարհագրական դիրք ունի Առաջաւոր Ասիայի արևմտեան մասում։ Գտնւում է հաղորդակցութեան մեծ ճանապարհների վրայ, առևտրական նշանակութիւնից աւելի ռազմական առաջնակարգ կարևորութիւններ է ներկայացնում հարաւային երկիրներին համար։

Այս բոլոր յատկութիւնները ցոյց են տալիս թէ Վանի լճի այս ափը բնութիւնից նշանակուած է կուլտուրական և քաղաքական աչքի ընկնող կենտրոն դառնալու համար։

Հայաստանի մակերևոյթը այսպիսի կենտրոններ ստեղծելու մի քանի յարմար շրջանակներ է ներկայացնում։ Այսպէս են, օրինակ, Արարատեան, Խարբերդի դաշտերը։ Բայց ամենից առաջ Վանի լճի այս ափին էր ուր ճութացաւ մի նշանաւոր կուլտուրա և կազմակերպուեց մի մեծ պետութիւն։ Երևան եկաւ մի իսկապէս մեծագործ ժողովուրդ, որին կարծես վիճակուած էր մի խոշոր և երկարատև դեր համաշխարհային պատմութեան մէջ, բայց որ ենթարկուեց մի տարօրինակ ճակատագրի։ Կորցնելով իր անկախութիւնը Քրիստոսից մօտ 600 տարի առաջ, նա բոլորովին անյայտացաւ, չը թողնելով իր անունն անգամ պատմութեան մէջ։ Յոյն մատենագիրները ոչինչ չէին գրել այդ ժողովրդի մա-

սին, ուստի և նա թաղուեց կատարեալ և անթափանցելի խաւարի մէջ:

Սակայն մնաց այդ կորած ժողովրդի մայրաքաղաքը—Վանը: Եւ մնացին այդ ժողովրդի գրութիւնները Վանի միջնաբերդի ժայռերի վրայ: Զարմանք էին պատճառում այդ գրութիւնները, բայց ոչ ոք, ի հարկէ, չէր հասկանում նրանց:

Դարեր անցան: Վանի լճափին նոր ժողովուրդ կազմակերպուեց, որ կարողացաւ պահպանել այդ երկրում գոյութիւն ունեցած պատմական մեծ գրոյցների և աւանդութիւնների շատ թոյլ, հեռաւոր արձագանգները միայն, որոնց առաջին անգամ գրի առնողը մեզանում եղել է Մովսէս Խորենացին:

Մեր պատմահայրը, նկարագրելով Վանի դիրքը, հիացմունքով է խօսում ալևոր հնութիւնից իր ժամանակներին հասած պատմական յիշատակարանները. մեծ ջրանցքը, քարակոփ շինութիւնները, ապարանքները: Եւ խօսք չը գտնելով դրանց թողած տպաւորութիւնը պատկերացնելու համար, գրում

է. «Այլ ասեմք միայն թէ ամենայն թագաւորականաց գործոց, որպէս լուաք, առաջին և վեհագոյն համարեալ»: Պակաս զարմացած չէ նա և միջնաբերդի ժայռի վրայ և ասում է. «Զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ գմոմ հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեաց, ոյց հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ»: Եւ այսպիսի զարմանալի գրութիւն ոչ միայն Վանում: «Այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»¹⁾:

Բայց ո՞վ էր այդ գրողը, ո՞վ էր այդ բոլոր զարմանալի ձեռնարկութիւնների հեղինակը:—Մի անձ միայն, պատասխանում է Խորենացին և այդ անձը—Ասորեստանի հռչակաւոր թագուհի Շաֆրասն էր:

Այսպէս էր ասում աղճատուած աւանդութիւնը: Եւ նա կիսաառասպե-

¹⁾ Յ. Ա. Գ. ԺԶ.

լական Շամիրամին յատկացրեց այն ամենը, ինչ ստեղծուել էր Վանում մօտ 300 տարուայ ընթացքում, մեծագործ սերունդների մի ամբողջ շարքի ձեռքով: Քաղաքն անուանուեց Շամիրամակերտ, հռչակաւոր ջրանցքը՝ Շամիրամի գետ (այժմ ևս—Շամիրամ-սու): Այսօր էլ դեռ կայ Վանում Շամիրամի թաղ:

Մնում էր որ հազարամեայ գերեզմանի մէջ թաղուած ազգութիւնն ինքը յարութիւն առնէ և պատմէ աշխարհին ճշմարտութիւններ իր մասին:

Այդ յարութիւնը տեղի ունեցաւ մեր օրերում և այսօր էլ դեռ շարունակւում է:

2. ԽՍՍՈՒՄ ԵՆ ՄԵՌԱՆԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

ԺԺ դարի ահագին գիտական շարժումները, որոնք մարդկային մտքի հոյակապ նուաճումներն էին բազմաջնում կեանքի բոլոր շրջաններում, ի միջի այլոց, կարողացան նաև կենդանութիւն տալ Արևելքի հին, վաղուց մեռած լեզուներին:

Եգիպտոսում, Սիրիայում, Հայաստանի լեռներում, Իրանի հարաւ-արեւմտեան մասերում քարէ յուշարձանների և ժայռերի վրայ գծագրուած զանազան ձևի նշաններ էին մնացել ճութեան անյիշելի դարերից: Այդ բոլոր յուշարձանների առջև դարեր էին թաւալուել, պատմական ահաւոր շարժումներ և կերպարանափոխութիւններ էին տեղի ունեցել, սերունդների եր-

կար շարքեր էին եկել-գնացել, ազգեր էին իրար յաջորդել, բայց ոչ ոք չէր կարողացել հասկանալ թէ ինչ են այդ նշանները, խօսել են նրանք երբ և իցէ մարդկային լեզուով: Հին ժամանակների մի առեղծուած՝ նրանք շատ շատերին են հիացրել, ինչպէս և մեր Խորենացուն, բայց եղել են միշտ մի խոր, անթափանցելի խորհրդաւորութիւն, գերեզմանի գաղտնիք:

ԺԹ դարն էր որ բաց արաւ այդ գաղտնիքը, խօսեցնել տուեց բազմադարեան լուութեան մատնուած յիշատակարանները: Սակայն այս մեծ գործը միանգամից, հրաշքով չը կատարուեց: Պէտք եղաւ ահագին դժուարութիւններ յաղթահարել: Պէտք եղաւ բազմաթիւ գիտնականների միահամուռ գործակցութիւնը: Աշխատանքը սկսուած էր ԺԹ դարից առաջ, եւ իրանն էր, որ սկսել տուեց այդ աշխատանքը, հետը գաղտնիքը լուծելու բանալին էլ տուեց:

Ժէ դարում կաթօլիկ հոգևորականութիւնը առաքելութիւններ հիմնեց

Իրանում (մասնաւորապէս Սպահան և Նոր Զուղայ, հայերի համար): Այդ միջոցներն երբ ուշադրութիւն դարձրին երկրի հնութիւնների վրայ, սկսեցին նկարագրել նրանց: Ամենից շատ ուշադրութիւն դրաւում էր մի շատ նշանաւոր, թէև միանգամայն աւերակ նմութիւն:

Շիրազից 12 մղոն հեռու մի բարձրութեան վրայ գտնուում է Իստահր գիւղը: Նրանից ցած, դաշտի վրայ, փռուած են աւերակներ, որոնց մէջ բարձրանում են աւերակ շինութիւնների բարակ սիւններ: Յայտնի էր որ սա հին Պերսեպօլիս քաղաքն է, որ հաստատուած էր Աքեմէնեան թագաւորների գահը: Այստեղից էին Դարեհները, Քսերքսէսները հրամայում իրանց ստեղծած Իրանին, որ գործնակում էր իր մէջ այն ժամանակուայ քաղաքակիրթ աշխարհի մեծագոյն մասը, սկսած Յունաստանի առիմաններից և եգիպտոսից մինչև Տրիպստան: Աքեմէնեանների այդ պետութիւնը և այդ մայրաքաղաքը Ա-

լէքսանդր Մակեդոնացու ձեռքն անցան: Մի զինեկամութեան ժամանակ Ալէքսանդրը, յոյն մի հարձի թելադրութեամբ, իր ձեռքով հրդեհեց Աքեմէնեանների պալատը՝ իբրեւ վրէժ այն արշաւանքի համար, որ այդ պալատի տէրերից մէկը, Քսերքսը, կատարել էր դէպի Յունաստան¹⁾: Աւերակները չը կենդանացան այն ժամանակից, մայրաքաղաքը անբնակ դարձաւ և ներկայացնում էր մի քարակոյտ:

Ժէ դարի այցելուները, միսիօներներ և ճանապարհորդներ (նշանաւոր Շարդէնը), ուշադրութիւն դարձրին որ այդ աւերակների վրայ կան քանդակներ, որոնք ներկայացնում են սեպի ձև ունեցող գծեր զանազան դիրքերով (ուղղաձիգ, թեք, հորիզոնական), որոնք խմբեր են կազմում: Ի՞նչ էին դրանք: Առաջին անգամ իտալացի Պիետրօ Դելլա-Վալլէն էր (1620 թ.) որ տեղն ու տեղը ուսումնասիրելով այդ նշանները, կարծիք

¹⁾ Joachim Méneant—„Les Achéménides“, Paris, 1872, p. 31.

այտնեց, որ դրանք տառեր են և գէտք է կարդացուին ձախից դէպի աջ¹⁾: Սակայն եւրոպայում այդ նշանագրերը առանձին հետաքրքրութիւն չը զարթեցրին, և մի դար անցած՝ անգլիացի Թոմաս Հէյտը, որ արեւելագէտի համբաւ ունէր, ասում էր իր մի աշխատութեան մէջ՝ թէ չարժէ էլ ուշադրութիւն դարձնել դրանց վրայ, քանի որ դրանք իսկապէս գրեր չեն, այլ քանդակագործ վարպետի խաղեր: Մի տեսակ զարդեր են դրանք, որոնք հարկաւոր են եղել նկարի բաց տեղերը լցնելու համար:

Սակայն այս իբր թէ գիտնական վճռով իրանական նշանագրերի բախտը ընդ միշտ չէր որոշուում: 1765 թուին աւերակներն այցելեց դանիացի Նիբոլըրը, որ նշանաւոր գործ կատարեց, մանրամասն ուսումնասիրելով նշանագրերի բնաւորութիւնը, դասաւորութեան նկանակը: Նա էր, որ ցոյց տուեց թէ սեպագիր արձանագրու-

¹⁾ Voyages de Pietro Della Vallé dans la Turgue, Egypte, la Perse, Paris 1765, t. 5. p. 319.

Թիւնները երեք խմբերի են բաժանուում, որովհետեւ գրուած են երեք տարբեր լեզուներով: Գրութեան օրէնքները գտնուած էին: Մնում էր կարդալը: Ահա այդ էր ամենադժուարը:

Մինչև այդ՝ նոյն ժԼ դարում տեղի ունեցաւ մի ուրիշ նշանաւոր գիւտ: Գտնուեց հին պարսկական լեզուն և այս գիւտը շատ նպաստեց բեեռագրերի վերծանութեան:

Ինչպէս յայտնի է, երբ արաբները նուաճեցին Իրանը (է դար), բոլոր այն պարսիկները, որոնք չը կամեցան իրանց կրօնից հրաժարուել և իսլամն ընդունել, հարկադրուած եղան հեռանալ իրանց հայրենիքից: Նրանք տարան իրանց հետ իրանց պաշտամունքը, իրանց սրբազան գրքերը: Սկզբում այդ զրադաշտականները կամ գեաբրները բնակութիւն հաստատեցին Օրմուզ կղզում և ապա անցան Հնդկաստան: Այստեղ էլ նրանք երկար դարեր տառապանքներ էին կրում, տեղից տեղ

անցնելով ու իրանց համար ապահով մի ապաստարան որոնելով ¹⁾:

Հնդկաստանում էր որ գեաբրները հանդիպեցին եւրոպացիներին, որոնք և ժանօթացան նրանց կրօնին և արաբողութիւններին: Նոյն իսկ նրանց սրբազան գրքերի մի քանի կտորներն անցան եւրոպացիների ձեռքը, որոնք եւրոպա փոխադրեցին այդ կտորները: Հետաքրքրութիւն ծագեց, զրադաշտական կրօնի մասին շատ վայրէվերոյ, կցկտուր տեղեկութիւններ էին մնացել հին յունական գրականութեան մէջ: Ուսումնասիրել այդ կրօնը նրա իսկական աղբիւրներով — ահա ինչ ցանկութիւն էին յարուցանում Հրնդկաստանից բերած կտորները:

Այդ ցանկութեամբ վառուեց մի երիտասարդ ֆրանսիացի, Անքէտիլ Դիւպերրօն անունով: 1754 թուին նա ճանապարհուեց Պարսիկից Հնդկաստան՝ զրադաշտական գրքերը որոնելու համար: Նրան աջողուեց իր որոնածը

¹⁾ D. Menant—, „Les Parsis, Histoire des communautés Zoroastriennes de l'Inde“ Paris 1898, ch. I.

գտնել, բայց ութ տարուայ տառապանքների գնով: Սուրաթ քաղաքի շրջականներում ապրող գեարքների մօտ նա գտաւ Զենդ-Աւեստան: Սակայն իրանք գեարքները համարեա այլ ևս չէին հասկանում այդ գրքի լեզուն, զենդերէնը: Ինչ որ գիտէին այդ լեզուից, սովորեցրին Դիւպերրօնին և սա, թանկագին գիւտը վերցրած, արկածալից ճանապարհորդութիւն սկսեց՝ հայրենիք վերադառնալու համար:

Այստեղ նա թարգմանեց Զենդ-Աւեստան, բայց միանգամայն անյաջող էր այդ թարգմանութիւնը, որովհետև Անքէտիլի ծանօթութիւնը զենդերէն լեզուի հետ չափազանց անբաւարար էր և սխալ: Զենդերէն լեզուն այստեղ Ներոպայում, պիտինորյայտնագործուէր: Իսկ այս բանը վերապահուած էր արդէն ժԹ դարին:

Բայց նոյն ժԼ դարին պատկանում է և մի այլ նշանաւոր նախապատրաստութիւն: Դարի վերջերում Ֆրանսիական զօրքերը, Նապօլէօնի հրամանատարութեամբ, գրաւեցին Ն-

գիպտօսը: Փարաւոնների երկրի հին մեծ յիշատակարանների առատութիւնը հիացնում էր ամենքին, սկսած գլխաւոր հրամանատարից: Այս արշաւանքը մի առիթ էր որ եւրոպացիները, գլխաւորապէս Ֆրանսիացիները, իրանց ուշադրութիւնը կենտրոնացնեն եգիպտական հնութիւնների վրայ: Ամենից շատ հետաքրքրողը, ի հարկէ, եգիպտական գրութիւնն էր, որով ծածկուած էին յիշատակարաններից շատերը: Այս արդէն իրանական սեպագրութիւն չէր, այլ գրութեան մի աւրիշ ձև, որ միտքը արտայայտում է գաղափարանշաններով, զանազան առարկաների պատկերների միջոցով: Այդ ձևը կոչւում է «մեհենադրոշմ» (հիերօգլիֆ):

Լուսանում է ժԹ դարը, և լոյս է գցում այս բոլոր հին առեղծուածների վրայ: 1802 թ. սեպտեմբերի 4-ին գերմանացի երիտասարդ գիտնական Գէորգ-Ֆրիդրիխ Գրետէֆէնդը կարգում էր Գեօտինգենի ակադեմիական ժողովում իր զեկուցումը աքեմենեան

սեպագրութիւնների մասին: Նա գտել էր այդ գրութիւնը կարդալու սրամիտ միջոցը: Առաջին քայլն արուած էր: Բ և Ե ռ ա գ ի տ ու թ ե ա ն հիմքը դրուած էր: Բայց Գրետէֆէնդը արեւելեան լեզուների մասնագէտ չէր և նրա նշանաւոր գիւտը ամբողջացած չէր: Նրա գծած ուղղութեամբ սկսեցին աշխատել նշանաւոր արեւելագէտ Սէն-Մարտէնը, Լասսէնը և ուրիշները: Բայց վախճանական լուծումը վերապահուած էր ֆրանսիացի միւս նշանաւոր արեւելագէտ Էօֆէն Բիւրնուֆին (1801—1852):

Սա էր որ գտաւ զենդ լեզուի օրէնքները և կազմեց նրա քերականութիւնը, թարգմանեց Զենդ-Աւեստայի մի քանի գրքերը: Զենդերէնը Աքեմէնեանների լեզուն էր, նրանց արձանագրութիւնների լեզուն էր: Տալով նրա ճիշտ ուսումնասիրութիւնը, Բիւրնուֆը թէ այդ և թէ սանսկրիտ լեզուների օգնութեամբ գտաւ սեպագիր արձանագրութեան և այն կէտերը, որոնց վրայ այնքան աշխատանք էին

վատնել գիտնականները և որոնք մընացել էին անվերծանելի ¹⁾:

Մինչդեռ Եւրոպայում բեռագիտութիւնը այսպիսի քայլեր էր անում, անգլիացի Սըր Հենրի Ռաուլինսոնը անկախ կերպով նոյն գործի վրայ աշխատում էր Պարսկաստանում: Նա զինուորական և զիւնագիտական գործիչ էր, բայց պակաս ընդունակութիւն չը ցոյց տուեց հնագիտութեան և լեզուագիտութեան մէջ: Հընդկաստանի անգլիական բանակում էր ծառայում, երբ նշանակուեց պարսկական զօրքերի հրահանգիչ: Իր այս պաշտօնի գործերով երկար ժամանակ ճաց Բիրմանշան քաղաքում, բոլորովին կտրուած քաղաքակիրթ աշխարհից: Այդտեղ, այն հին մեծ ճանապարհի վրայ, որ բանակների անցքն էր Իրանից դէպի Միջագետք, բարձրանում է Բիսիւթուն սարը, որի ժայռերի վրայ փորուած էր Դարեհի հռչակաւոր մեծ սեպածն արձանա-

¹⁾ Joachim Menaut—„Les Langues perdues—Perse“, Paris 1885, p. 101—133.

գրութիւնը: Ռաուլինսօնը ընդօրինակեց նրան և երկար աշխատելով ինքնաբերաբար գտաւ նրան կարգալու միջոցը այնպէս, ինչպէս գտնուած էր Եւրոպայում: 1836 թուին նա սկսեց իր այդ գիտական աշխատութիւնները մաս մաս ուղարկել Լօնդօնի Ասիական Ընկերութեան: 1843 թուականին պարսկական սեպագրութիւնները արդէն կարգացուած ու թարգմանուած էին:

Ճշտուեց առաջին ուսումնասիրողների այն դիտողութիւնը, որ արձանագրութիւնները երեք լեզուով են գրուած: Կարգացուեց նախ պարսկերէն (գենդ) լեզուն: Մնացած երկու լեզուներից մէկը անուանեցին մեդական կամ մարական (աւելի ճիշտ՝ ելամական): Իսկ երրորդը ասորական լեզուն էր: Գտնելով պարսկականի բանալին, այնուհետև դժուար չէր գտնել և ասորականի բանալին: Կենդանանում էր և մի ուրիշ մեծ պատմական լեզու:

Բայց մինչև այդ՝ վերծանելի դարձան Եգիպտոսի մեհենագրոշմ արձա-

նագրութիւնները: Այստեղ արդէն հարկաւոր չեղան դարերի դիտողութիւններ: Ֆրանսիացի գիտնական Ժան-Ֆրանսուա Շամպոլլօնը 1814-ին գնաց Եգիպտոս՝ տեղն ու տեղը ուսումնասիրելու նրա հնութիւնները, և 1822-ին յայտնեց գիտնական աշխարհին իր անմահ գիւտը, որով մեհենագրոշմի ընթերցումը դառնում էր իրականութիւն: Ծնւում էր ընդարձակ մի գիտութիւն, որ և կոչուեց եգիպտագիտութիւն: Այնուհետև Եգիպտոսը դարձաւ զանազան երկիրներում կազմակերպուած գիտական արշաւախմբերի մանրակրկիտ հետազօտութիւնների վայր. կառավարութիւնները միջոցներ չէ խնայեցին ընդարձակ պեղումներ կատարելու համար և եւրոպական թանգարանները լցուեցին եգիպտական հնութիւններով: Դուրս եկան բազմաթիւ նոր արձանագրութիւններ քարերի վրայ և գրութիւններ «պապիրուս» անուանուած թղթի վրայ: Եւ ամենախորին հնութեան ծոցից (Քրիստոսից 4—5 հազար տարի առաջ) լոյս աշ-

խարհ եկաւ մի ամբողջ մեծ պատմութիւն, մի քաղաքակրթութիւն, որի չափերի մասին հասկացողութիւն անգամ չէին ունեցել մինչև այդ։ Եգիպտացիտութիւնն ստեղծեց մի անագին գրականութիւն։ Նրա ասպարէզում գիտնական հռչակի փայլ ստացան շատերը, ինչպէս Լեպսիուս և Բրիւզզ գերմանացիները, դր-Ռուժէ, Մարիէտ, Մասպերօ, դր-Մօրգան Փրանսիացիները։

Փարաւոնների հայրենիքը հնութիւնների մի անհուն շտեմարան է։ Այժմ էլ նոյն եռանդով շարունակում են ուսումնասիրութիւնները. և եգիպտոսի հին կեանքը, հազարամեակների պատմութիւնը գնալով աւելի և աւելի ընդարձակ չափերով է լոյս հանում իր բոլոր մանրամասնութիւնները։

Եգիպտոսից յետոյ հերթը գալիս էր այն հռչակաւոր դաշտավայրին, որ տարածուած է Եփրատ և Տիգրիս գետերի մէջ և հասնում է Պարսից Ծոցին — Միջագետք և Քաղդէա։ Այս

դաշտի վրայ հազարաւոր տարիների փառաւոր կուլտուրա, ուժեղ քաղաքական կեանք կային հաստատուած։ Քայց այստեղ պայմաններն ուրիշ էին։ Քար ու ժայռ չը կայ այս երկրում։ Եւ հնութեան յիշատակարանները չէին երևում հողի մակերևոյթի վրայ։ Աղիւսն էր շինութիւնների ամենագլխաւոր նիւթը. քարը հեռուից էր ըբերում և մասնաւոր գործածութիւն ունէր։ Աւերակները ծածկուած էին հողով, ներկայացնում էին անյայտ թուրներ դաշտի վրայ։ Ճանապարհորդները մի քանի կտորներ էին գտել այդ կողմերում և տարել Եւրոպա։ Դրանք միայն ցոյց էին տալիս եռանդուն և լուրջ, բազմածախս որոնումների անհրաժեշտութիւնը։

Եւրոպական կառավարութիւններն էին որ սկսեցին այդ գործը։ Եւ ամենից առաջ Փրանսիական կառավարութիւնը։ 1842 թուականին նա Մօսկուում հաստատեց փոխ-հիւպատոսութիւն՝ յատկապէս այն նպատակով, որ նա դառնայ հնագիտական աշխա-

տանքների կայարան: Այդ պաշտօնը յանձնուեց Ալէքսանդրիայի հիւպատոս Բօտտային, որ և իսկոյն գործի կաւա, ձեռքի տակ ունենալով կառավարութեան կողմից նշանակուած յատուկ գումարները:

Մօսուլից էր սկսուած գործը, որովհետեւ այդ քաղաքի մօտ պիտի լինէր հռչակաւոր Նինուէ մայրաքաղաքը, որ կործանուել էր 625 թ. Ք. առաջ և կործանուել էր այնպէս, որ մի երկու հարիւր տարի յետոյ ոչ ոք չը գիտէր Ասորեստանի այդ մեծ քաղաքական կենտրոնի տեղն անգամ: Բօտտան պեղումներ սկսեց Կուլունջիկ գիւղում, բայց շուտով դադարեցրեց աշխատանքը, որովհետեւ մի գիւղացի ցոյց տուեց թէ Խորսաբադ գիւղի բլուրը շատ հնութիւններ է պարունակում: Եւ իրաւ, Բօտտայի պեղումներն այդտեղ բաց արին մի ամբողջ արքունական պալատ: Աշխատանքները շարունակուեցին մօտ երկու տարի: Երևան հանուեց մի բոլորովին նոր աշխարհ — ասորական կուլտուրան իր հարուստ ա-

րուեստով, իր արձանագրութիւններով: Հնութիւններից ինչ որ կարելի էր տեղափոխել, ուղարկուեց Պարիզ:

Բօտտայի պեղումների ժամանակ Ասորեստանի կողմերում ճանապարհորդում էր երիտասարդ անգլիացի Սըր Հէնրի Լայարդը: Նա էլ լցուեց այդպիսի գործեր կատարելու ցանկութեամբ: Եւ Կ. Պօլսի անգլիական դեսպան Սըր Ստրատֆօրդ Կաննինգի աշակցութեամբ և հայթայթած դրամական միջոցներով նա 1845-ին սկսեց պեղումներ կատարել: Նրա անսովոր եռանդը, տոկունութիւնը, վառվռուն աէրը գէպի հնագիտութիւնը յաղթեցին բոլոր տեղական զժուարութիւններն ու արգելքները: Պեղումները նա սկսեց այնտեղ, ուր կիսատ էր թողել Բօտտան, Կուլունջիկ գիւղում¹⁾: Այդտեղ նրան սպասում էր մի մեծ պատիւ: Բօտտայի բաց արած պալատը Նինուէն չէր: Լայարդի պեղումներն էին որ Կուլունջիկի թումբի տակից

¹⁾ Joachim Menaut—„Les Laugues perdias—Assyrie“, Paris, 1886 p. p. 45—71.

լոյս հանեցին տիեզերահռչակ նինուէն:

Անգլիական կառավարութիւնը հովանաւորեց երիտասարդ հնասէրին, առատ միջոցներ դրեց նրա տրամադրութեան տակ, եւ փոխարէնը լի ու լի վարձատրուեց: Լայարդը շարունակեց իր աշխատանքները և ուրիշ տեղերում: Նա ընդհատումներով գործեց մինչև 1852 թուականը և այնուհետև անցաւ Քաղդէա՝ այնտեղ ես շարունակելու պեղումները: Եւ նրա անխոնջ աշխատանքներով Բրիտանական Մուզէոնը լցուեց ասորա-բաբելական հնութիւններով: Ասորեստանում Լայարդին յաջորդեցին Ռաուլինսօնը և ուրիշները: Անգլիական և ֆրանսիական կառավարութիւնների մէջ մի ազնիւ մրցակցութիւն տեղի ունէր հնագիտական ուսումնասիրութիւնների վերաբերմամբ: Թէև մեծ բաժինը Անգլիային էր ընկնում, բայց ֆրանսիական կառավարութիւնն էլ մի ամբողջ գիտական արշաւախումբ ուղարկեց Բաբելոնն ուսումնասիրելու

համար: Պեղումները նորանոր յայտնագործութիւններ էին անում:

Այս բոլոր աշխատութիւնները գիտնական աշխարհին անհուն նիւթեր հայթայեցին: Բեեռագիտութեան այն ճիւղը, որ վերաբերում է բաբելա-ասորական աշխարհին, ընդարձակուեց, հագին ծաւալ առաւ և ստացաւ «ասորագիտութիւն» անունը: Ասորական բեեռագրութիւնների ընթերցանութիւնն էլ միանգամայն հաստատուն գիտական հիմքերի վրայ դրուեց: Եւ երկու հռչակաւոր երկիրների—Քաղդէայի և Ասորեստանի հին կեանքն էլ լուսաբանուեց ամենայն մանրամասնութիւններով: Թէ ինչ տեսակ հարբսութիւն էին ներկայացնում գետնի սակից փորուած նիւթերը, կարելի է հասկացողութիւն կազմել այս մի փաստից, որ Լայարդի պեղումները, ի միջի այլոց, բաց արին ասորական վերջին թագաւոր Ասսուր-Բանի-Պալի պալատը, որի մէջ գտնուեց մի ամբողջ մեծ մատենադարան: Ասորեստանցիները գրում էին աղիւսներ զրալ, ո-

ըոնց երկու երեսը ծածկում էին մանր սեպագրութիւններով: Նինուէի այդ մատենադարանում գտան մօտ տասը հազար այդպիսի աղիւսներ: Մատենադարանը բաղկացած էր վեց բաժանմունքներից. պատմութիւն, իրաւաբանական վաւերագրեր, բնական գիտութիւններ, կախարդութիւն, դաւանանքներ, առասպելներ ¹⁾:

Ներկայումս էլ դեռ շարունակւում են ոչ միայն սեպագրութիւնների ուսումնասիրութիւնները, այլ և պեղումները: Այսպէս, 1889 թուականից ֆրանսիական կառավարութիւնը մի քանի անգամ գիտնական արշաւախմբեր ուղարկեց, հնագէտ Ժ. դը Մօրգանի առաջնորդութեամբ, յատկապէս Շօշի աւերակները (հարաւային Իրանում, հին Քաղզէային սահմանակից) ուսումնասիրելու համար: Նշանաւոր եղան այդ արշաւախմբերի պեղումներն ու հետազօտութիւնները, երևան հանուեց հին Նլամը, մի ինքնուրոյն քա-

¹⁾ Joachim Menant—«La Bibliotheque du palais de Ninive», Paris, 1880:

ղաքակրթութիւն, որ շատ նշանաւոր պատմական դեր է կատարել հին աշխարհում:

Առհասարակ բեռնագիտութեան և մասնաւորապէս ասորագիտութեան մէջ իրանց գիտական աշխատութիւններով հռչակ են ստացել Ժիւլ Օպպերտ, Ժօաքիմ Մէնան, Սմիթ, Սէայս, Հինքս, Ֆրանսուա Լընորման, Շէյլ և ուրիշները:

Այս բոլոր գիտնական մշակների ջանքերով էր որ յարութիւն առան հին, մեռած լեզուները, որոնք և միանգամայն կերպարանափոխեցին Արեւելքի հին պատմութիւնը: Հայաստանը, մի մասնիկ այդ Արեւելքի, իր բաժին լոյսերն ստացաւ այդ նոր ու մեծ գիւտերից՝ իր հնագոյն պատմութիւնը թաւարի միջից դուրս հանելու համար: Դարերի գերեզմանից դուրս եկաւ մի խոշոր եղելութիւն: Այն ժամանակ, երբ այժմեան հայ ժողովուրդը դեռ չէր հաստատուել հայկական լեռնասանում, Ասորեստանի թագաւորները ստիպուած էին յաճախ արշաւանքներ

գործել դէպի այդ լեռնաստանը՝ այստեղի ըմբոստ և ազատասէր իշխողներին նուաճելու համար։ Թագաւորները իրանց այդ արշաւանքները նկարագրել են սեպածե արձանագրութիւնների մէջ։ Եւ ահա այդ գրութիւններն էլ դառնում են արտաքին կամ օտար աղբիւրներ Հայաստանի նախահայկական շրջանի պատմութեան համար։

Ասորական արձանագրութիւնները, տարաբախտաբար, միայն որոշ ժամանակամիջոցներ են լուսաբանում Հայաստանի պատմութիւնը իրանց տեղեկութիւններով։ Առաջին անգամ Հայկական Բարձրաւանդակը յիշատակողը Ասորեստանի Սալմանասար Ա. Թագաւորն է (իբր 1330—1310 թ. Քրիստոսից առաջ)։ Այնուհետեւ գալիս է 200 տարուայ անյայտութիւն, որից յետոյ երևան է գալիս Թիգլաթ Պալասար Ա. (1108—1080) իր արշաւանքներով։ Նորից գալիս է 200 տարուայ անյայտութեան մի շրջան։ Բայց դրան յաջորդում է տեղեկութիւններով առատ մի շրջան, որ Թ. դարի սկզբից տևում է

Քննէ դարը։ Այս ժամանակի ասորական Թագաւորները, որոնք արձանագրութիւններ են թողել Հայաստանի մասին, հետեւեալներն են. Թեգլաթ — Ադար Բ. (889—885), Ասսուր-Նափրալ (885—860), Սալմանասար Բ. (860—825), Շամսի-Ռամման Բ. (825—812), Ռամման-Նիրարի Գ. (812—783), Թեգլաթպալասար Գ. (745—727), Սարգոն (722—705), Սեն-Նափերիբ կամ Սենեքերիմ (705—682), Ասարհադդոն (682—668), Ասսուր-Բանիպալ (668—իբր 638) և Ասորհոգոն Բ. (635—626)¹⁾։ Ասորական արձանագրութիւնները միայն Ասորեստանի զանազան վայրերում չեն գրուած. նրանից մի քանիսը փորագրուած են և Հայաստանի սահմաններում, ժայրերի վրայ։

Բայց նախահայկական Հայաստանը միայն արտաքին աղբիւրներով չը պիտի հանդէս բերէր իր պատմութիւ-

¹⁾ Յովսէփ վ. Սանտալճեան—«Ասորեստանեայ և արաբիկ սեպագիր արձանագրութիւնք», Վիեննա 1891.

նը: Երկիրը իր սեփական մեռած լեզուն էլ ունէր, իր պատմութեան ներքին, ազգային աղբիւրներն էլ ունէր, որոնք սեպածեղ գրերով գրողմուած էին ժայռերի վրայ: Ժժ գարը այս մեռած լեզուն էլ կենդանացնելու մեծամեծ ջանքեր արաւ և կարողացաւ այնքան յաջողութիւն ձեռք բերել, որ Հայաստանի ժայռերն էլ ընդհատեցին իրանց դարաւոր լուծիւնը և խօսել սկսեցին, առատ նիւթեր տալով հնախոյզներին:

3. ՎԱՆԵԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐՆԵՐ

Տեղական, ազգային արձանագրութիւնները մեծագոյն մասամբ Վան քաղաքի շրջանում են կենտրոնացած և ստացան գիտութեան մէջ «Վանեան» անունը, որ միաժամանակ թէ տեղն էր արտայայտում և թէ այն պետութիւնը, որ դրանց հեղինակն էր հանգիստում: Յետոյ, երբ արձանագրութիւններ գտնուեցին և ուրիշ շատ տեղերում, այդ անուան հետ սկսեց յանախակի գործ ածուել և «Ուրարտական» անունը:

Առաջին եւրոպացի գիտնականը, որ գնաց Վան՝ յատկապէս սեպածեղ արձանագրութիւններն ուսումնասիրելու համար, պրօֆէսօր Շուլցն էր, ու

րին ուղարկել էր Ֆրանսիական կառավարութիւնը 1827 թուին: Հետեւալ տարին, 1828-ին, Շուլցն ընդօրինակեց 38 արձանագրութիւն, որոնցից 18-ը Վանի մէջ և նրա արուարձաններում, 1 արձանագրութիւն Լէզք (Կալաջիկ) գիւղում, 2-ը՝ Շուշանց, 2-ը՝ Արտամէտ, 1-ը՝ Սըղզա գիւղերում, 9-ը՝ Վարազի լեռան գանազան կողմերում, 1-ը՝ Աղթամար կղզում, 1-ը՝ Մանազկերտում, 2-ը՝ Արձէշում, 1-ը՝ Կէլիշին գիւղի մօտ, թիւրք-պարսկական սահմանի վրայ: Այդ ընդօրինակումները նա ուղարկեց Պարիզ, բայց ինքն այլևս չը կարողացաւ վերադառնալ Եւրոպա: Նոր ձեռնարկութիւնը, որ ահագին գիտական հետաքրքրութիւն պիտի շարժէր և նոր հորիզոն բաց անէր մարդու մտքի առջև, կարծես զոհ էր պահանջում առաջին և եթ քայլում: Շուլցը այդ նոր գիտութեան նահատակը դարձաւ, սպանուելով մի բուրդ ցեղապետի ձեռքով:

Շուլցի ընդօրինակութիւնները հրա-

տարակուեցին 1840 թուին Պարիզի «Journal Asiatique» ուսումնասիրութի մէջ: Նոյն այդ միջոցին գերմանացի մի սպայ, Միւլբախ, գտաւ մի սեպաձե արձանագրութիւն Մալաթիայում¹⁾, մի գիւտ, որ ցոյց էր տալիս թէ միայն Վանի մէջ և նրա շրջականներում չը պէտք է որոնել Վանեան՝ գեոմանոթ յիշատակարանները:

Շուլցի մեծ գիւտը զրդիչ հանդիպեցաւ, որ Հայաստանի սեպաձե արձանագրութիւնները Եւրոպայում առաջացնեն աչքի ընկնող հետաքրքրութիւն: Ասորեստանում և Բաբելոնում աշխատող ասորագէտները յատուկ ճանապարհորդութիւններ կատարեցին Հայաստանում՝ այդտեղի արձանագրութիւնները գիտելու համար: Նոյն 1840-ական թուականներին Ֆրանսիացի դր. Սոլոք գիտնականը մի սեպաձե արձանագրութիւն գտաւ Բասենում, Հասան-Կալէի մօտ²⁾, իսկ մեզ քաջա-

¹⁾ S. Guyard—«Mélanges d'Assyriologie» Paris 1883 p. 113.

²⁾ H. Hyvernât—«Notices sur la Géographie et l'Histoire ancienne de l'Arménie et les Inscriptions

ծանօթ Լայարդը 4 արձանագրութիւն Վանում արտագրեց և մի հատ էլ Պալուի մօտ, Նփրատի վրայ: Հետաքրքրութիւնը հաղորդուեց և այն ժամանակուայ ամենաձեռնհաս հայ հիմնարկութեան — Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան, որի «Բագմավէպ» ամսագիրը սկսեց մի մի անգամ տեղեկութիւններ տալ սեպագրութիւնների մասին: Միաբանութեան անդամներից մէկը, Հ. Ներսէս Սարգիսեանը 1840-ական թուականներին իր կատարած ճանապարհորդութեան միջոցին ընդօրինակեց Վանի սեպագրութիւններից 8 հատ, որոնք տպուեցին յետոյ ¹⁾:

1860-ական թուականներից բեեռաձև արձանագրութիւններ երևան են հանուում և Ռուսական Հայաստանի սահմաններում: Այս գիւտերի պատիւը պատկանում է Էջմիածնի միաբան-

Cunelformes de Bassin de Van» (Տես՝ P. Muller-Simons—«Du Caucase au Golfe Persique», Paris 1892 p. 552).

¹⁾ «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայոս», Վենետիկ 1864, եր. 258—263:

ներից մէկին, Մեսրոպ վարդապետ (յետոյ արքեպիսկոպոս) Սմբատեանին, որ հունենալով ոչ մի մասնագիտական պատրաստութիւն, նոյն իսկ փոքր իշատէ ընդարձակ կրթութիւն, այլ լինելով լոկ հնութիւններ սիրող, ուշադրութեան առարկայ է դարձնում սեպաձև արձանագրութիւնները և հետզհետէ, տասնեակ տարիների ընթացքում, գտնում է այդպիսի արձանագրութիւններ և հաղորդում զիտնականներին: Առաջին արձանագրութիւնը նա գտել է Երևանից Դիլիջան տանող խճուղու Էլառ իջևանում 1862 թուականին: Տեղացի քահանան պատմում է նրան թէ այդտեղ կայ մի քիչ բերդ, որի ետևում, ժայռի վրայ, փորուած են ինչ-որ տարօրինակ նշաններ—ծաղիկներ արդեօք թէ նշանապատեր—ոչ ոք չէ կարողանում բացատրել: Մեսրոպ վարդապետը տեսնում է ցոյց տուած ժայռը և որովհետև կարգացած էր Վենետիկի «Բագմավէպ» ամսագրի մէջ մի քանի յօդուածներ սեպագրի մասին, իսկոյն

ըմբռնում է որ էլանի այս արձանագրութիւնն էլ սեպածն է: Եւ ընդօրինակելով արձանագրութիւնը, ուղարկում է Մոսկուա Մսեր մագիստրոս Մսերեանցին, որ և հրատարակում է «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» հայերէն շաբաթաթերթի մէջ¹⁾: Այնուհետեւ Մմբատեանն արտագրեց, նոյն 1862-ին, մի մեծ սեպածն արձանագրութիւն (20 տող), որ փորագրուած էր Սեանի լճի հարաւային ափին ցցուած մի ժայռի վրայ, Ալիշալու գիւղի մօտ: Այդ աշխատանքը հեշտ չը կատարուեց, քանի որ պէտք էր նաւակով մօտենալ այն ժայռին, որի վրայ փորուած էր արձանագրութիւնը²⁾: Մի ուրիշ արձանագրութիւն էլ գտնուեց Ադամխան գիւղի մօտ, նոյն լճի հարաւարեմտեան անկիւնում: Այս երկու արձանագրութիւններն էլ հրատարակուեցին «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» թերթի մէջ:

¹⁾ 1863 № 53, 7 դեկտեմ.

²⁾ Մեորոպ արքեպիս.—«Տեղագիր Գեղարքունի Ծովազարդ դաւանի», Վաղարշապատ 1895, եր. 232—235.

1864 թուին աղաղեմիկոս կեսաները իր ճանապարհորդութեան միջոցին երկու սեպագիր արձանագրութիւններ գտաւ. մէկը Ալէքսանդրապօլից 7 վերստ հեռւիս, Ղանլիջա գիւղի մօտ, միւսը՝ Մեծ Մասիսի ստորոտում, Տոշրուրուն գիւղի մօտ: Այդ արձանագրութիւնները հրատարակուեցին Պետերբուրգի Աղաղեմիայի պաշտօնական հրատարակութիւնների մէջ¹⁾: Մի քանի տարուց յետոյ, այն է՝ 1869-ին, Մեսրոպ փարպապետ Մմբատեանը սեպածն արձանագրութիւն գտաւ Արարատեան երկրի մի ուրիշ վայրում—Սարգարազի գաւառում, Արաքսի ձախ ափին, Քափաղիբի հայ գիւղի մօտ, այն բլուրի վրայ, ուր ենթադրւում է թէ գրուած էր Արմաւիր քաղաքը: Արձանագրութիւնը մի կտոր քարի վրայ էր, որ փոխադրուեց Էջմիածին, իսկ նրա ընդօրինակութիւնը տպագրուեց «Արարատ» ամսագրի մէջ²⁾: Ապագան

¹⁾ «Bulletin de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg», t. V p. 428—435, t. VII p. 181.

²⁾ 1869 թ. № 6, 4ր. 138.

ցոյց տուեց որ այս տեղը նախահայկական շրջանում մի շատ կարևոր կենտրոն է եղել: Մեսրոպ եպիսկոպոսը զանազան ժամանակ գտաւ այդ տեղ նորանոր սեպագիր արձանագրութիւններ, ընդամենը 12 հատ ¹⁾:

1878 թուին Ա. Երիցեանը մի սեպագիր արձանագրութիւն գտաւ Սարիղամիշում, Կարսի մօտ, որ ուղարկուեց Թիֆլիսի թանգարանը:

1883 թուականին դարձեալ Սեանի լճի եզերքներում, այն է Օրդակլու (հիւսիս-արևմտեան կողմ) և Զաղալու (հարաւ-արևելեան) գիւղերի մօտ, երևան հանուեցին երկու արձանագրութիւն, իսկ հետեւեալ 1889-ին՝ մի նոր արձանագրութիւն, այս անգամ արդէն Արագած սարի հիւսիս-արևմտեան կողմում, Դուլիշան գիւղի մօտ ²⁾: 1886-ին երկու նոր արձանագրութիւն գտնուե-

¹⁾ 12-րդ արձանագրութիւնը տես «Արարատ» 1896 թ. հր. 512:

²⁾ Արձանագրութիւն գտնուեց էր տեղացի ներսէն Յարութիւնեանը, որ և հաղորդեց Մեսրոպ եպիսկոպոսին:

ցին Տաշրուրուն գիւղում, այնտեղ, որ, հայ հնասէրների կարծիքով, հին Յաւկերտ բերդն էր գտնուում: Այս բոլոր արձանագրութիւնները Մեսրոպ եպ. Սմբատեանի ձեռքով հրատարակուեցին «Արարատ» ամսագրի մէջ:

1870-ական թուականների վերջում վերսկսուեցին հնագիտական խուզարկութիւնները Թիւրքաց Հայաստանում, զի աւորապէս Վանի շրջանում: Վանի անգլիական հիւպատոս կապիտան Քլէյտըն և անգլիացի ասորագէտ Հօրմուզդ Ռասսամ, որ առաջներում Լաւրդի օգնական էր եղել Նինուէի պեղումների ժամանակ, 1879—1880 թուականներին ձեռնարկեցին պեղումների՝ նախահայկական հնութիւններ երևան հանելու համար: Պեղումները կատարուեցին այն բարձրութիւնների վրայ, որ գտնուում է Վանի հիւսիս-արևելեան կողմում և կոչւում է Զրմի-զրմի-դաղ և որի գագաթի վրայ եղած աւերակները կոչւում են Թոփրակ-կալէ (Հողէ բերդ): Որ այս հնութիւնը պէտք է լինէր մի նշանա-

ւոր նախահայկական կենտրոն, այդ ցոյց էր տալիս և նոյն Զըմփ-ղըմփ-

Վան. — Մենեի դուռը
դադի արևելեան ծայրում գտնուող
Մհերի դուռ (Մհեր կափասի) ժայռը

որի վրայ մի շատ մեծ սեպագիր ար-
ձանագրութիւն է փորուած: Երկու
անգլիացիներ յեղումները նշանաւոր
հետեանքներ տուին, սակայն նրանց
անփութութեան շնորհիւ՝ հողի տակ
գտնուած իրերի մեծ մասը յափշտակե-
ցին բանուորները ¹⁾: Այնուամենայ-
նիւ, մի մասը եւրոպական թանգարան-
ների (օր. Լոնդոնի և Բերլինի) սեփա-
կանութիւն դարձաւ: Նախահայկական
կուլտուրայի վերին աստիճանի հետա-
քերական յիշատակարաններ էին այդ
պեղումներից հանուած իրերը: Հոր-
մուզդ Ռասսամը բացի դրանից գտաւ
և ընդօրինակեց մինչև 14 հատ նոր
մեզաձև արձանագրութիւններ, որոնցից
1-ը՝ Վանի մէջ, 2-ը՝ Ծըվստան գիւ-
ղում, 3-ը՝ Շուշանց գիւղում, 2-ը՝
Վարագում, 2-ը՝ Սըղգա գիւղում, 2-ը՝
անյայտ տեղերում և 1-ը՝ Արճէշի մո-
տերքը: Այս արձանագրութիւնները
հաստարակեց մեծանուն աստղագէտ
պրոֆէսոր Սէյսը (Օբսֆորդի համալ-
սարան) նախահայկական արձանագրու-

¹⁾ Линчъ—«Арменія», т. II, С. 19.

թիւնների շարքի մէջ ¹⁾։ Իսկ հիւպատոս Քլէյտընը մի սեպածե արձանագրութիւն գտաւ 1881-ին Մուշի դաշտում։ Յաջորդ տարին պրոֆէսոր Յովսէփ Վուսնշ մի արձանագրութիւն երեւան հանեց Վանի մօտ գտնուող Սալխան գիւղի արեւելեան կողմում։ 1885-ին մի արձանագրութիւն ուղարկուեց Խոջաբի Աստուածաշէն գիւղէջ Վանի վաճառական Տէվկանցին։ Դոկտոր Պօլակը ընդօրինակեց նրան։ Այս երկու արձանագրութիւնը հրատարակեց դոկտոր Դ.—Հ. Միլլէրը Վիենայում 1886-ին ²⁾։

1888—1889 թուականներին երկու ֆրանսիացի կրօնաւորներ, Միլլէր-Սիմօնի և արքայ Հիվերնա Վանում տեղեկութիւններ հաւաքելով, պարզեցին որ դեռ շատ կան անծանօթ մնացած սեպագրութիւններ։ Կաթօլիկ միսիօնար Դիւպլանը տուեց նրանց երկու արձանագրութիւնների (մէկը Վանի

¹⁾ H. Hyverned, p. 542—560.

²⁾ J. Sandalgian—«Les Inscriptions Cuneiformes Urartiques», Venise 1900 p. 218.

մէկը Բաղնոցի մէջ գտնուած) ընդգրկեալութիւնները, մի արձանագրութիւն էլ տուեց ամերիկացի միսիօներ Քլէյնոլդսը։ Արքայ Հիվերնա կարողացաւ մի արձանագրութիւն ընդօրինակել Ետի-Քիլիսէ տեղում և եօթ հասկոտորներ Վանում ¹⁾։ 1891-ին Ժ. դը-Մօրգանը Կելիշինի սիւնի վրայ, բացի արդէն ծանօթ արձանագրութիւնից, գտաւ և մի ուրիշը, որ անկատելի էր մնացել մինչև այդ ²⁾։ Մի և նոյն տարին Վանի անգլիական հիւպատոս Դէվէյը գտաւ և ընդօրինակեց մի նոր արձանագրութիւն ³⁾։

Դարձեալ 1891 թուականին գերմանացի ուսումնական դօկտօր Վոլդեմար Բէլքը, որ քիմիկոսի պաշտօնով ծառայում էր Գետաբէկի պղնձահանքում, մի երկար ճանապարհորդութիւն կատարեց Գանձակի և Նրեանի նահանգներում և Ասիական Թիւրքիայի

¹⁾ Hyvernat, p. 560.

²⁾ De Morgan—«Mission Scientifique en Perse», IV, I partie, Paris. 1896, p. 266.

³⁾ Sandalgian, p. 55.

Կելիեի մի արձանագր.

Վանի և Էրզրումի վիլայեթներում յատկապէս սեպագիւ արձանագրութիւններ ռեսուլիսիւններու համար: Անդր-փոկասի սահմաններում նա առանձին յաջողութիւն չունեցաւ: Կամենալով մշտել ուրարտական արձանագրութիւնների տարածման հիւսիսային սահմանները, հնախոյզ գերմանացին մանրակրկիտ որոնումներ արաւ Կուր և Արաքս գետերի մէջ բարձրացած լեռնաշխարհում, բայց նոր բան չը գտաւ և բաւականացաւ արդէն յայտնի մի քանի արձանագրութիւններ նորից արտադրելով: Անհամեմատ արդիւնաւոր հանդիսացան Բէլքի հնախուզութիւնները թիւրքաց Հայաստանի սահմաններում: Այստեղ նրան յաջողուեց գտնել, գլխաւորապէս զանազան մասաւոր տներում, դեռ անյայտ 7 հատ սեպագրութիւններ¹⁾, որոնցից 4 հատ

¹⁾ Sandalgian, p. 50 et suiv. Ինքը Բէլքը հաշ-
ում էր իր գտած արձանագրութիւնների թիւը 31,
այս առթիւ մէջ, Կրեի, մասնում էին և արդէն
քանի արձանագրութիւնների նոր, աւելի ճիշտ
ընդհանուրները (Տ. Հանդէս Ամսօրեայ Վիեննա,
1888 թ. 23):

Արտամէտ, 1 հատ Իշխանագոմ գիւղերում, 1 հատ Վանում և 1 հատ Քէշիշ-Գեօլ տեղում, Վանի մօտ, Վարազի լեռներէ սահմանում: Միաժամանակ գոկտոր Բէլքը մի քանի հնագիտական հետախուզութիւններ արաւ ուրարտական հնութիւնների շրջանում, և ցոյց տուեց գիտնական աշխարհին թէ անհրաժեշտ է աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ կատարել տեղն ու տեղը, մանաւանդ շարունակել եռանդով որոնել սեպագրութիւններ, որոնցից, ինչպէս հաւատացած էր նա, դեռ շատ պիտի գտնուէին:

Եւ այս միանգամայն ճիշտ էր: Նոյն այդ տարին Երևանի հանդում, Գանլիթափա (Արնարբերդ) տեղում, սեպագիր արձանագրութեամբ ծածկուած մի քար գտաւ նորքեցի Նազար Մատթէոսեանը ¹⁾: 1892-ին մի նոր սեպաձև արձանագրութիւն գտնուեց դարձեալ հին Արմաւիրի մօտերքը, Սարգարաբատ գիւղում, էջմիածնի միաբան Գա-

¹⁾ Մեսրոպ արքեպիս.— «Գեղարքունի», եր. 17:

Րատ Տէր-Մկրտչեանի ջանքերով ¹⁾: Դօքտոր Բէլքի, ինչպէս և սրանից առջ չիվերնայի և Միւլլէր-Սիմօնիի կատարած ուսումնական ճանապարհորդութիւնները, որոնց մի մասը, ինչպէս տեսանք, տեղի ունեցաւ Ռուսական Հայաստանի սահմաններում, զրբաբէշ հանդիսացան որ ռուս գիտնականներն էլ առանձին ուշադրութիւն դարձնեն գոնէ իրանց պետութեան սահմաններում եղած արձանագրութիւնների ուսումնասիրութեան վրայ: Մօսկվայի Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան յանձնարարութեամբ 1893-ի ամառը Անդրկովկաս ուղևորուեցին նրա անդամներից Երկուսը՝ Մ. Նիկոլսկի և Ա. Իւանովսկի, որոնք մանրամասն ուսումնասիրութիւնների ենթարկեցին Կարսի և Երևանի նահանգներում գտնուած սեպագրութիւնները, վերցրին նրանց միշտ ընդօրինակութիւնները և պարզեցին շատ պատմական և աշխարհագրական հանգամանքներ, որ ցոյց էին

¹⁾ «Արարատ» ամսագիր, 1892, եր. 423 և 554.

տալիս արձանագրութիւնների տեղերը: Այդ հետազոտութիւնները հրատարակուեցին 1894—1896 թուականներին և բարձր գնահատութիւն գտան եւրոպական մասնագէտ շրջանների մէջ¹⁾: Մինչև այս աշխատութեան հրատարակումը, 1895-ին, մի նոր արձանագրութիւն էլ գտնուեց Արաքս գետի աջ ափին, Արմաւիրից ոչ հեռու, Կարակալա անունով աւերակների մօտ: Այդ արձանագրութիւնը էստամպաժով ընդօրինակեց Մեսրոպ վարդապետ (այժմ եպիսկոպոս) Տէր-Մովսիսեանը²⁾: Նոյն այդ տարին էլ Բագնոց գիւղի (Թիւրքաց Հայաստան) եկեղեցում մի արձանագրութիւն գրտաւ Դոմինիկեան կաթօլիկ կրօնաւոր, մի և նոյն ժամանակ և յայտնի բեւեռագէտ Շէյլը³⁾:

Բայց նախահայկական հնագիտու-

¹⁾ Материалы по археологии Кавказа. Вып. V. Клинообразные надписи Закавказья, исследование М. В. Никольского, М. 1896. Вып. VI.—По Закавказск. А. Ивановского. М. 1911.

²⁾ Никольский, с. 57.

³⁾ Sandaljian, p. 168.

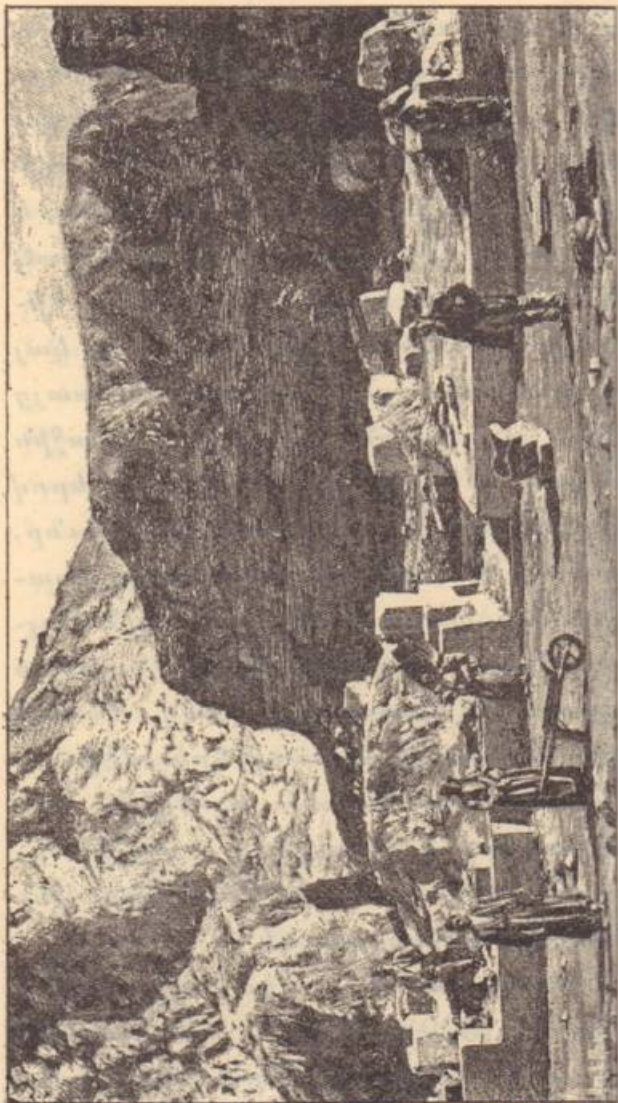
թեան տարեգրութիւնների մէջ առանձնապէս պէտք է շեշտել 1898 և 1899 թուականները, երբ գերմանացի երկու գիտնականներ, մէկը մեզ արգէն ծանօթ դոկտոր Վօլդեմար Բէլք և միւսը՝ պրօֆէսոր Լէման-Հաուպտ, հետազոտութեամբ ասորագէտ, երկուք ճանապարհորդութիւններ կատարեցին Անդրկովկասում, Պարսկաստանում և Ասիական Թիւրքիայում, նպատակ ունենալով «ծանօթանալ Սալմաստի (Վանեան, Ուրարտեան) բեկոտեան արձանագրութիւնքը կրկին համեմատել, նոյն կարգի ուրիշ բեկոտութիւններ փնտռել և միանգամայն լոյսն անցած երկիրներն ըստ կարեւորութեան և պիտոյից՝ աշխարհագրօքան ուսումնասիրել»¹⁾: Ուսումնական այդ աշխատանքը դրամական առատ նպաստեց ասորագէտ գրանց մէջ էին և Վիլհելմ Կայսրի, գիտութիւնների Ակադեմիայի և այլ հաստատութիւնների նըստանները: Եւ այդ ուղևորութիւնն

¹⁾ Լ. Յ. Տ.—«Տեղեկագիր բնական ուղևորութեան մի Հայս Վ. Բելքի և Կ. Յ. Լէմանի» «Հանդէս Եւրոպայ», 1899, հր. 281.

ընդհանրապէս մեծ նշանակութիւն ստացաւ նախահայկական պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար. մասնաւորապէս մեծ էին նրա արդիւնքները թիւրքաց Հայաստանում և յատկապէս Վանում, ուր, չը նայած նախորդ այցելուների խուզարկութիւններին, գերմանացի գիտնականները գտան բազմաթիւ նոր արձանագրութիւններ: Մինչև այդ գտնուած է հրատարակուած էին մօտ 80 արձանագրութիւններ. Բէլքն ու Լէմանը դրանցից 70 հատ նորից համեմատեցին և ստուգեցին և բացի դրանից գտան մօտ 60 հատ նոր արձանագրութիւններ, որոնցից, սակայն, 10 հատ նկարագրութիւնն են տուել, մնացածների մի մասը հատակոտորներից է բաղկացած: Գլխաւոր արձանագրութիւններից մէկը, ասորական լեզուով գտնուած է Կոշանլու գիւղի մօտ Մանագկերտից ոչ հեռու, և մի մի հատ Վանի բերդի ժայռերի վրայ Վանի «Գուրշուն» մզկիթում, ս. Սահակ և Երկուսը ս. Պօղոս եկեղեցիներում,

Եւքատ, Խարակոնիս գիւղի մօտ, Արմաշ Լճի ափին, երեք հատ Արմաշի շրջանում, մի հատ էլ Քէշիշգեօլի մօտերքը: Նշանաւոր է և այն արձանագրութիւնը, որ գտնուած է Արմիայի Լճի հարաւային կողմերում, Պփանդուղի Սէդկան գիւղի մօտ, Կիլիկից ոչ հեռու: Յայտնի էր որ կայ այդպիսի մի արձանագրութիւն, բայց Բէլքն ու Լէմանն էին, որ առաջին անգամ, ահագին դժուարութիւններով ընդօրինակեցին արձանագրութիւնը, որ ցոյց է տալիս Ուրարտական լիշխանութեան տարածման հարաւային ծայրը: Երկու գիտնականները նոյնպէս գեղումներ կատարեցին մեզ ծանօթ Քոփրաք-կալէի աւերակների մէջ, և առանձնապէս հետամուտ եղան նախահայրերի կուլտուրայի ուսումնասիրութիւնը նորանոր հետաքրքրական փաստերով հարստացնելու համար:

Գիտնական այս մեծ արշաւանքի արդիւնքներն (1899) Մարգար Եաղուբեան անունով հայը, աշակերտ Խարբերդի մանրէկական կոլլէջի, գտաւ մի սե-

գազրութիւն կիզիլ-գալա գիւղի կողմէն, խարբերդի մօտ ¹⁾), իսկ հեաւեալ տարին, 1900 ին, մի մեծ սեպածաւ արեւազրութիւն երկան հանեց Սաշիկ խորդապետ Դադեանը էջմիածնի մօտ, Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների մէջ ²⁾։ Տասը տարուց յետոյ (1910) մի արձանազրութիւն գտաւ գերմանացի կոմս Կունից Մակուլի խանութեան մէջ։ Այդ արձանազրութիւնը հրատարակել է և թարգմանել պրօֆ. Սէյսը 1912-ին ³⁾։ Նոյնպէս 1910 ին էր, որ էջմիածնի միաբանութեան անդամ Յուսիկ արքեպիսկոպոսի ջանքերով արտազրուեցին և «Արարատ» ամսագրի մէջ հրատարակուեցին երկու սեպագրութիւններ, որոնք գտնուել էին թիւրքական Բաւանքի և Ալաշկերտի սահմաններում, Յէյ-Բաքա և Նազլի-դաշ գիւղերում։

¹⁾ Կ. Բամաջեան—, Հայկական նորագիւտ քերականութիւն մըն ալ՝ («Բանասէր» ուսումնաթերթ, 1899, եր. 289—292)։

²⁾ «Արարատ» ամսագիր, 1900, եր. 380։

³⁾ Յ. վ. Սանտալեան—, «Նորագիւտ Ուրարտեան արձանազրութիւնը» («Հանդէս Ամսօրայ», 1913, էջ 407)։

Գտնողը և արտագրողը Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանն էր։ Առաջինը, բաղկացած 9 տողից, Դէլի-Բաբայի հայ եկեղեցու պատի մէջ է գտնուում։ Երկրորդը բաղկացած է մի տողից ¹⁾։

Այս է ութսուն և երկու (1819—1910) տարիների ընթացքում հաւաքուած սեպագրական և հնագիտական մթերքը, որի վրայ գլխաւորապէս պիտի կառուցուի Հայաստանի պատմութիւնը նախահայկական շրջանում։ Բայց հաւաքելը բաւական չէր։ Աւելի դժուար խնդիր էր դրուում մասնագէտ եւրոպացի գիտնականների առջև—արձանագրութիւնների վերծանութիւնը։ Այս ուղղութեամբ երկար աշխատած բայց արգիւնքի չը հասած եւրոպացի գիտնականներից կը յիշատակենք էդուարդ Հինքսին (1848)։ Ամենադժուար հարցն այն էր թէ ի՞նչ լեզուով են գրուած այդ սեպածե արձանագրութիւնները։ Առաջին հայեացքից աւելի քան հաւանական էր թուում թէ ար

1) „Արարատ“ ամսագիր, 1910, եր. 189, 576

գրուէն պիտի լինի հայերէնը։ Այսպէս յայտարարեցին Վենետիկի Մխիթարեան վարդապետները դեռ 1845-ին, երբ նոր էին հրատարակուել Շուլցի ընդօրինակած արձանագրութիւնները։ Պիտեան վարդապետների համար այս հանգամանքը պարզ էր այն պատճառով, որ Խորենացու վկայութեամբ Վանի արձանագրութիւնները գրել է Շամիրամ թագուհին. իսկ Շամիրամը պարսկերէնով ժողովրդի համար, պիտի, ի հարկէ, գործածէր նրա լեզուն։ Եւ որովհետեւ հայկական տառերի գիւտի պատմութիւնն ասում է թէ առաջնութեամբ էլ հայերի մէջ գոյութիւն ունէր պարսկեան ձև, ուստի հետեւեցնում էին թէ այդ հին գրութիւնը պիտի լինէր պարսկերէն ¹⁾։

Այս ուղղութեամբ սկսեց աշխատել սեպագրութիւնների վրայ գերմանացի գիտնոր Մօրզմանը, յայտնի արևելագէտ, որ գերմանական հիւպատոսի պաշտօն ունէր Կ. Պօլսում։ Համոզուելով որ Վանեան սեպագրութիւնների

1) „Բազմավէպ“ Վենետիկ, 1845, էր. 46.

մէջ խօսուած է հին հայերէն լեզուն գրաբարը, Մորդմանը սկսեց հայերէն միջոցով էլ թարգմանել այդ արձանագրութիւնները¹⁾։ Մասնաւոր փորձերից անցնելով ընդհանուրին, Մորդմանը 1871 թուականին գերմանական թերթերից մէկում տպեց մի ընդհանուր յօդուած Վանեան արձանագրութիւնների մասին, դնելով նրա մէջ ի ընթերցումներով լուսաբանուած մի քանի արձանագրութիւններ²⁾։ Այս նախափորձին հետեւեց մի ընդարձակ ախատութիւն, որ տպուեց 1882-ին որի մէջ Մորդմանը տուեց մինչև այսօրի բոլոր սեպածե արձանագրութիւնների թարգմանութիւնը։ Բայց գերմանացի արևելագետի այս անխնայանքերը վերջ ի վերջոյ դուրս եկան ապարդիւն։ Նա առհասարակ թոյլ ծանօթութիւն ունէր բեկռագիտութեան

¹⁾ Տ. օրինակ, Ղանլիշայի արձանագրութեան թարգմանութիւնը „Բաղմալէպ“, 1865, եր. 232.

²⁾ Թարգմանել և հրատարակել է Գէորգ Ա. դուլլահեան — „Հայ բեկռագիտութեան լուսաբանելու Մորդմանայ“, Կ. Պօլիս, 1873. Տ. „Արարատ“ ամսագիր, 1872, № 4—6:

և բոլորովին անծանօթ էր ասորական լեզուին։ Եւ այս պատճառով որ Վանեան արձանագրութիւնները մէկը, գրուած ասորական լեզուով, բացատրեց դարձեալ իրրեւ հայերէն լեզուով գրուած¹⁾։ Մորդմանի աշխատութիւնը գիտական արժէք չը ստա-

Միաժամանակ առաջացաւ և աւելի անական ընդունուեց դրան բոլորովին հակառակ մի կարծիք։ Անգլացի բեկռագետ Ռաուլինստօնը ընդհանրէր, որ սկսեց պնդել թէ ասորացիները ոչինչ նմանութիւն չունեցել հայերին և թէ Վանեան արձանագրութիւնների լեզուն ոչ մի ասորացիութիւն չունի հայերէնի հետ։ Այս կարծիքն ունէր և Ֆրանսուա Գալմանը, որ և առաջին անգամ լեզունց այն միտքը թէ Վանեան արձանագրութիւնների լեզուն աւելի մօ-

¹⁾ М. Никольский — „Клинообразные надписи царей, открытыя въ предѣлахъ Россіи“ „Извѣстности Восточныя“, т. I, вып. III, Москва 1893 (1895).

տիկ է վրացերէնին, հետևաբար կարելի է ասել թէ նախահայերը արիացիներ չէին, այլ վրացիների հետ միասին պատկանում էին կովկասեան ցեղերի ընտանիքին¹⁾։ Թէև այդ միջոցին սեպագրութիւնների վերծանութեան բանալին իսկապէս դեռ չէր գտնուել, բայց Ֆրանսիացի նշանաւոր արևելագէտը իր այդ ցուցմունքով առաջին հետքերն էր բաց անում բազմադարեան անթափանցելի գաղտնիք բաց անելու համար։ Ապագայ հետազոտութիւնները պիտի ցոյց տային միայն այն, որ Լընորմանը իսկապէս մի երևելի գիւտ էր արել։ Մի գիւտակայն, որ դեռ հարցի վերջնական լուծումը չէր։ Հարցի լուսաբանութեան էր ծառայում և անուանի հայագէտ պրոֆէսոր Քերովըէ Պատկանեանի հակաճառութիւնը Լընորմանի այս գիւտաւորութիւնը։ Պատկանեանը չէր ընդունում որ սեպագրութիւնների լեզուն վր-

¹⁾ Fr. Lenormant — „Lettres Assyriologiques“ Paris 1871 t. I (Lettre 2 — Sur l'Histoire de l'Asie avant les Achéménides), 124—126).

գերէնի ազգակից լինի, բայց միանգամայն անսխալ չէր գտնում և Մորգենի սխտեմը։ Իր կողմից նա առաջ էր բերում մի նոր տեսութիւն. — արեւմտագրութիւնների հեղինակները անշուշտ հայերն էին, բայց նրանց այն ժամանակուայ գործածական լեզուն արեւել է, թողնելով շերտաւորումներ հայերէնի մէջ, շերտաւորումներ, որոնք հայոց արիական լեզուի մէջ միտքոր անձանօթ, ոչ-արիական տարր կազմում¹⁾։ Այս հակաճառութիւնը չէր հերքում Լընորմանի գիւտը, միայն լրացնում էր։

1880-ական թուականների սկզբում հետեան սեպագրութիւնների վերծանութեան գործը ամուր գիտական հիմքի վրայ դրուեց շնորհիւ Ֆրանսիա-բաբագէտ և ասորագէտ Ստանիսլաւ Յայնարի մի քանի ցուցմունքների, որոնք կարողութիւն էին տալիս նոյն շօշափել անձանօթ լեզուի բերա-

²⁾ К. Паткановъ — „Ванские надписи и значение Истории передней Азии“, СПб. 1881, с. с. 32.

կանական ձեերը¹⁾։ Այդ ցուցմունքներով առաջնորդուելով, անգլիացի գիտնական Սէյսը սկսեց և մեծ հմտութեամբ վերջացրեց բոլոր Վանեան արձանագրութիւնների վերծանութեան և թարգմանութեան գործը։ Օքսֆորդի համալսարանի մեծանուն պրոֆէսորը իր այդ բաղամեայ աշխատութիւններով կենդանացրեց Հայաստանի նախահայկական ժամանակների պատմութիւնը և դարձաւ մի պատկառելի հեղինակութիւն այս շրջանի գրաւոր աղբիւրների վերաբերմամբ²⁾։

Թէև խորհրդաւոր սեպագրութիւնները կարդացոււմ և հասկացոււմ էին

¹⁾ „Journal Asiatique“, Paris, 1880, p. 540—543. և Stanislas Guyard—„Les Inscriptions de Van (Membres d'Assyriologie“, Paris, 1883).

²⁾ Սէյսը իր աշխատութիւնները հրատարակել է գլխաւորապէս Լոնդոնի „Journal of the Royal Asiatic Society“ տասնամթիւթի մէջ. 1880-ական թուականների սկզբում այստեղ լոյս տեսան մինչև արհաւիրական արձանագրութիւնների թարգմանութիւնը։ Այնուհետև նոր գտնուած արձանագրութիւնների ընդօրինակութիւնները ուղարկոււմ էին նրան և նա թարգմանոււմ էր ու տպագրոււմ նոր տասնամթիւթում կամ ուրիշ հրատարակութիւններ մէջ։

այդ նրանց լեզուի հարցը, այնուամենայնիւ բաց մնաց։ «Զարմանալի երևանալու չէ—գրում է հայ բանասէրը—մէկը—թէ ինչպէս կրնան բեւութիւններ կարդացուիլ և նաև մեկը, առնց մէ ազգի մ'ամբողջ ցամաքութիւնը հանուիլ, և սակայն լեզուն՝ որով գրուած են՝ ինչ կարգի լինելուն նկատմամբ տարակոյսներ ունենալ։ Ընթերցման մասին որ և է անգիր չկայ։ Վասն զի հայկական բեւառագիւրներ—նշանները գրեթէ անբերան չունեն և նոր ասորեստանայ բեռնագիրներու նշանաց հետ, միմեկի պէտք են այնպէս կարդացուիլ ինչպէս միւսները։ Իմաստն ալ մեկը—մեծ դիւրութիւն կուտան գաղափարանի շնորհիւ... այսինքն այլ և այլ գաղափարներ յայտնող որոշ բանաձևեր։ Ասոնք որ ծանօթ էին պատմական արձանագրութիւններէն՝ զանազան հայկականաց մէջ ալ այնպէս որ նշաններուն իմաստը ծանօթ չլինէր այլ վիճելի լրիւ թէ ինչ կարգար արդեօք նախահայ մ'այս

կանական ձևերը¹⁾։ Այդ ցուցմունքներով առաջնորդելով, անգլիացի գիտնական Սէյսը սկսեց և մեծ հմտութեամբ վերջացրեց բոլոր Վանեան արձանագրութիւնների վերծանութեան և թարգմանութեան գործը։ Օքսֆորդի համալսարանի մեծանուն պրոֆէսորը իր այդ բաղամանայ աշխատութիւններով կենդանացրեց Հայաստանի նախահայկական ժամանակների պատմութիւնը և դարձաւ մի պատկառելի հեղինակութիւն այս շրջանի գրաւոր աղբիւրների վերաբերմամբ²⁾։

Թէև խորհրդաւոր սեպագրութիւնները կարդացոււմ և հասկացոււմ էին

¹⁾ „Journal Asiatique“, Paris, 1880, p. 540—543. S. և Stanislas Guyard—„Les Inscriptions de Van (Membres d'Assyriologie“, Paris, 1883).

²⁾ Սէյսը իր աշխատութիւնները հրատարակել է գլխաւորապէս Լոնդոնի „Journal of the Royal Asiatic Society“ ուսումնաթերթի մէջ. 1880-ական թուականների սկզբում այստեղ լոյս տեսան մինչև արհաւիրական արձանագրութիւնների թարգմանութիւնը։ Այնուհետև նոր գտնուած արձանագրութիւնների ընդօրինակութիւնները ուղարկոււմ էին նրան և նա թարգմանոււմ էր ու տպագրոււմ նոր ուսումնաթերթում կամ ուրիշ հրատարակութիւններ մէջ։

այն նրանց լեզուի հարցը, այնուամենայնիւ բաց մնաց։ «Զարմանալի երևուաւ չէ—գրում է հայ բանասէրը—մէկը—թէ ինչպէս կրնան բեւաբաններ կարդացուիլ և նաև մեկը, ասոնցմէ ազգի մ'ամբողջ անմուծիւնը հանուիլ, և սակայն լեզուն՝ որով գրուած են՝ ինչ կարգի լուծն նկատմամբ տարակոյսներ ունենալ։ Ընթերցման մասին որ և է անգիր չկայ։ Վասն զի հայկական բեւաբաններն են—նշանները գրեթէ անբարոյի նոյն են նոր ասորեստանայ բեւաբաններուն նշանաց հետ, ասի պէտք են այնպէս կարդացուիլ ինչպէս միւսները։ Իմաստն ալ մեկը—մեծ դիւրութիւն կուտան գաղափարանի շնորբ... այսինքն այլ և այլ գաղափարներ յայտնող որոշ բանաձևեր։ Ասոնք որ ծանօթ էին ասորեստանեան արձանագրութիւններէն՝ գտնենք հայկականաց մէջ ալ այն—որ նշաններուն իմաստը ծանօթ բայց կրնայ վիճելի ըլլալ։ Թէ փնչ կարդար արդեօք նախահայ մ'այս

նշանը տեսնելով: Օրինակի համար «Աստուած» և «Որդի» գաղափարները նշանակելու համար որոշ նշաններ կան որոնք ասորեստանեայ լեզուի մէջ ilu և ablu կթ հնչուին. նոյները կան հայկականաց մէջ ալ, բայց ինչ կը կարգացուէին արդեօք՝ կրնայ խնդրական ըլլալ: Միւս կողմանէ բազմաթիւ արձանագրութիւններ համեմատելով յաճախ ճիշտ նոյն տողերն ու խօսքերը, երբեմն ամբողջ արձանագրութիւններ նոյնութեամբ կը զբաւնուին: Մտադիր աչք մը դիւրաւ կը գտնէ արդ, որ յաճախ տեղ մը որուն իմաստը ծանօթ էր գաղափարանիշներէն, ուրիշ համեմատական տեղ մ'ամբողջ կամ բեկոտառերով գրուած է որ է ըստ այսմ գաղափարանիշին հընչումը, և ահա գտնուեցաւ բառ մը խօսք մը այն անծանօթ լեզուին: Եւ այսպէս շարունակելով, մանաւանդ օգնութեամբ ասորեստանեայ արձանագրութեանց, որոնցմէ բաւական բառնափոխաբերութիւններ քանդակուած կը գտնենք, հասած է այժմ գիտութիւն

այն տեղն, որ քիչ շատ ամէն նախապէս բեկոտաբեր գտնէ մերձաւորապէս լեզուայ թարգմանուիլ» ¹⁾:

Ընդհանրապէս եւրոպացի գիտնականների մէջ, լեզուի վերաբերմամբ, անհաւանականը ընդունուած է Լը-մորմանի տեսութիւնը: Բայց հայ բանասէրների մէջ կան այնպիսիները, որոնք կարծում են թէ Վանեան սեպագրութիւնները բուն ազգային, հայկական են: Այսպիսիներից մէկն է Յովսէփ վարդապետ Սանտալճեանը, որ 1900 թուականին տպագրեց Ֆրանսիայէն լեզուով մի ստուար աշխատութիւն ²⁾, որ ներկայացուած է Ֆրանսիական Ակադեմիային (արձանագրութիւնների): Այդ աշխատութեան մէջ Սանտալճեանն ասում է թէ ուրարտական բարբառը, հարկաւ, ուրիշ բան չէ չէ կարող լինել, բայց միայն նախնական հայերէնը: Ապա հայերէնի

¹⁾ Հ. Յ. Տ.—, Փորձ մը լեզուի Վանեան բեկոտութեանց, (Հանդէս Ամսօր.՝ 1899, էր. 16—17):

²⁾ „Les inscriptions Cuneiformes Urartiques“, Paris, 1900, I. t. 506 p. p.

օգնութեամբ թարգմանելով բոլոր մինչև այդ հրատարակուած արձանագրութիւնները, հեղինակը վերջացնում է իր այդ գործը մի ամբողջ մեկնաբանական բառգրքով: Այս աշխատութիւնը թէև եւրոպական գիտութեան մէջ կարծիքների փոփոխութիւն չառաջացրեց, բայց, տնկասկած, նոյնպէս ունի իր ծանրակշիռ արժէքը լեզուի հարցի մէջ. նա ցոյց է տալիս անհրաժեշտութիւնը սրոնելու հայերէն լեզուի մէջ նախա-արիական տարրեր, որոնք պիտի նպաստեն Վանեան լեզուն մօր գտնելուն: Այսպիսով Սանտալճեանը աւելի լայնացնում էր Պատկանեան տեսութիւնը, թէև միւս կողմից մնում էր այն սխալի մէջ որ Վանեան լեզուն, զլիաւոր առմամբ, արիական է:

Պրօֆէսօր Պատկանեանի ցոյց տուած իրողութիւնը, այն է՝ ոչ-արիական շերտերի գոյութիւնը հայերէն լեզուի մէջ եռանդուն ուսումնասիրութիւնների առարկայ դարձրեց նրա աշակերտը, ակադեմիկոս Մառ, որի արդէն բազմաթիւ հետազոտութիւններն այս ուղղու-

թեամբ, ըստ երևոյթին, ապագայում բարձր լուծում պիտի տան Վանեան հարցին: Մինչև այժմ այս գիտականը առաջացրել է և պաշտպանում է հետևի հիպոթեզը: Հայաստանում ժամանակներից գոյութիւն են ունեցել երկու լեզու. ազնուականների լեզու, որ մենք անուանում ենք «գրական» և որին Մառը տալիս է «հայոց» (հայկ.՝ հայկ.՝) անունը և ռամիկների լեզու, այն, որ մենք անուանում ենք «բարձր» և որին ռուս գիտնականը տալիս է «արմէնական» (армян.-армян.) անունը: Այս երկու լեզուներն էլ արիական չեն և ունին իրանց մէջ լիարժեք տարրեր, որոնք ցոյց են տալիս նրանց մօտիկ ազգակցութիւնը «բարձրական» լեզուների հետ¹⁾: Իսկ «բարձրական» անունը ակադեմիկոս Մառը տալիս է՝ կովկասեան ազգերի լեզուների, մինգրելների, լազերի, լիւրների և այլն) լեզուներին: Այս ազգերը համարւում են միացորդներ այն

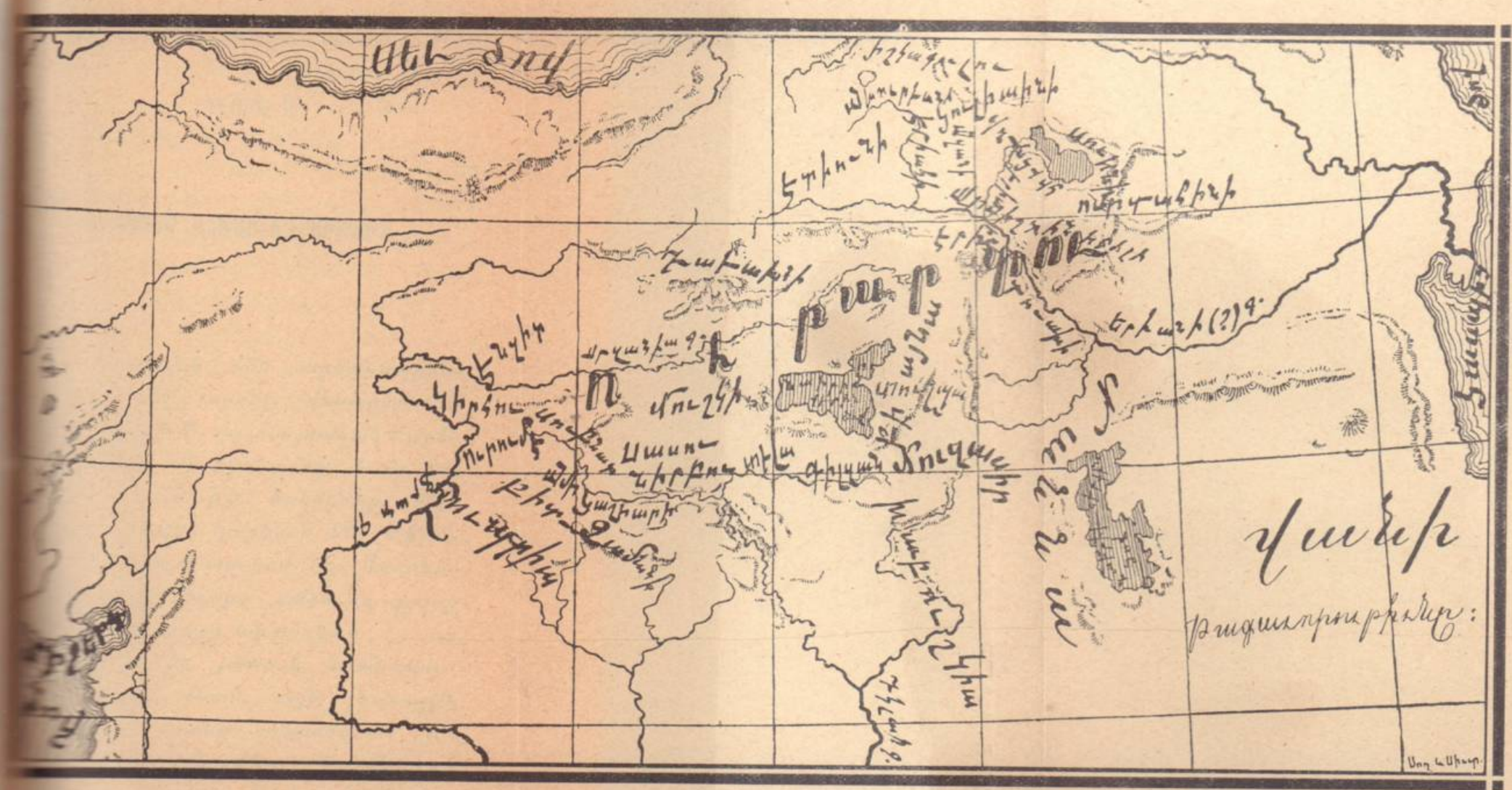
¹⁾ Н. Марр — „Грамматика Чанского (Лаз-ского) языка“, Пет. 1910 с. X—XI.

ազգերի, որոնք բռնած էին ամբողջ
Փոքր Ասիան մինչև Կասպից ծովը և
որոնք ընդհանուր առմամբ եւրոպա-
կան գիտութեան մէջ կոչուում են «հե-
թիթական» ցեղեր: Այդ ցեղերին էր
պատկանում և այն ժողովուրդը, որի
լեզուով գրուած են Վանի սեպագրու-
թիւնները:

Ակադեմիկոս Մառի գծած այս ուղ-
ղութիւնը դեռ եւրոպական գիտու-
թեան կողմից դիմադրութեան է հան-
դիպում: Ապագայ ուսումնասիրութիւն-
ներին է պատկանում վճռական խօսք
արտասանել այս առիթով: Մառի գոր-
ծադրած քննական մեթոդները գիտա-
կան են և դրանց առաջնորդութեամբ
գիտութիւնը գուցէ մի օր գտնէ Վա-
նեան լեզուի բանալին հէնց այն ոչ-
արիական տարրերի մէջ, որոնք պա-
պանուել են հայոց լեզուի մէջ:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԿԻՐԸ ԵՒ ՄԱՐԴԻԿ

տանցիներէ արշաւանքները տեղի ունէին գլխաւորապէս Արեւելեան Եփրատի (Արածանի) և Արեւելեան Տիգրիսի (Բոհտանսու) մէջ ընկած տեղերում։ Այս երկու գետերը, որոնցից Արածանին սեպածև արձանագրութիւններէ մէջ կոչուած է Արզանի, կարելի է համարել Նաիրիի հիւսիսային և հարաւային սահմանագծերը. արեւմուտքում սահմանագիծ ընդունել կարելի է Եփրատ գետը, իսկ արեւելքում՝ Ուրմիայի լիճը, որին ասորեստանցիները տալիս էին «Նաիրիի ներքին ծով» անունը «Նաիրիի վերին ծով» անունը Վանի լճին էր յատկացրած)։

Նաիրի—մի երկիր էր ընդհանուր առմամբ, իր տեղագրական և ազգագրական ընդհանուր հանգամանքներ պատճառով։ Բայց այդ ընդհանուր անունը քաղաքական միապաղատութիւն չէր ցոյց տալիս։ Նա պարունակում էր իր մէջ բազմաթիւ գաւառներ, որոնք և քաղաքական առանձին կազմակերպութիւններ էին ներկայացնում։ Ասորեստանի թագաւորները

այդ գաւառական առանձին կերպութիւնների դէմ և այս պատճառով իրանց յիշատակարանների մէջ պահել են նրանց անունները, որոնք ամբողջ ցուցակներ են կազմում։ Այսպիսով հնագոյն գրաւոր յիշատակութիւնները բաց են անում մեր առջև Հայկական Բարձրաւանդաւոր յատուկ և բնորոշ կերպարանքը—բազմաթիւ գաւառական անկախութիւններ կամ գուցէ կիսանկախութիւններ, միացած մի ընդհանուր կազմակերպութեան մէջ։ Նաիրին, ուրեմն, արեւային մանր իշխողների մի դաշակցութիւն էր։ Այդ դաշնակիցների մի մասին մերձաւոր հասկացողութեւն տալիս են Թիգլաթպալասար արքային արձանագրութեան հետևեալ տեքստերը. «Նաիրի երկիրներուն ամբողջ 23 թագաւորք իրենց երկիրներուն մէջ պատերազմիկ կռուքերնին և զօրքերնին ժողովեցին, պատերազմու ճատաւ տալու յառաջացան։ Հօր զինուցս տակութեամբ զանոնք ճնշեցի»¹⁾։

¹⁾ Յ. Վ. Սանտալճեան—«Ասորեստանի և պարսկական արձանագրութիւնք», Վիեննա, 1901, էր. 99.

Բայց այս բոլորը չէ. քացի այս 23 թագաւորներէց՝ «460 թագաւորս նաիրեալ երկրաց՝ ընդ այնոսիկ որք անոնց օգնութեան եկած էին իմնիզակովս մինչև ցծովն վերին հալածական տարի»¹⁾ Այս յաղթողից մօտ երկու դար յետոյ Ասորենագիրատպալը իր արձանագրութեան մէջ հաւատացնում է թէ «նաիրի երկիրներուն մէջ 250 քաղաք իրենց գորաւոր պարիսպներովն աւերեցի, քանդեցի»²⁾։ Եթէ այս թուանշաների մէջ ասորական սնապարծութիւնը կայ կամ քիչ կայ, այն ժամանակ մենք պիտի ենթադրենք, որ, ուրեք իւրաքանչիւր ձոր, իւրաքանչիւր լեռայդ երկրում անկախ էր և կազմում էր առանձին թագաւորութիւն։ Սակայն շատ պարզ է որ յաղթողները չափազանցնում էին իրանց կատարած գործերը։ 250 քաղաքները, եթէ ճիշդ որ Ասուրի ծառան այսքան տեղ վերցրել է, պարզապէս ամրացրած դղեակներ են եղել, թագաւորների, իշխողների

¹⁾ Անդ, եր. 100.

²⁾ Անդ, եր. 122.

ամրոցներ։ Այսպէս էլ ընդունելով նադերձ՝ մենք ստանում ենք այս անձանօթ երկրի վերին աստիճանի հետաքրքրական տեսարանը։

Ահա և այն յատուկ անունները, որ պահել են Ասորեստանի արձանագրութիւնները. 23 նուաճուած թագաւորութիւնները հետեւեալներն են. Նեմմէ, Տունուբէ, Տուալի, Քինտարի, Ազուլա, Ունզամունի, Անդիարէ, Պիլաքիննի, Աթուրգինի, Կուլիբարգինի, Շինիբիւրնի, Հիմուա, Պախտերի, Աւրամ, Շուրուրիա, Արաենի, Ադաենի, Կիրինի, Ալբաա, Ուզինա, Նազաբա, Աբարսիունի, Գաիաենի։ Մի ուրիշ ասորական թագաւոր, Շամսի-Ռահման, բերում է իր արձանագրութեան մէջ Նաիրիի երկիրների և նրանց առջին իշխանների հետեւեալ ցանկը.

Բաբարուրա (իշխանը՝ Սիրաաշմէ), Զամիշանդա (իշ. Ամահար), Պարսանի (իշ. Զարիշու), Հունդուր (իշ. Զարիշու), Կիպաբարուտակա (իշ. Սանաշու), Ուշտաշշա (իշխ. Արգարաա), Կինուկա (իշ. Շումաա), Գինգիբիւր

(իշ. Տաատայի), Արիմա (իշ. Բիսիրահին), Կիպարուշա (իշ. Պարուուշտա), Ուիլա (իշ. Աշպաաշտատաակ), Կինգիշտիլենգա (իշ. Ամամաաշ), Մասիրաուշ (իշ. Տարսիհու), Լուկսա (իշ. Մամանիխ), Դիմամոս (իշ. Զաանգար), Սիմգուրի (իշ. Սիրաաշու), Աբգանա (իշ. Գիիշտա), Ասատի (իշ. Ադադաանու), Գինհուհու (իշ. Ուրսի), Գինգինա (իշ. Բաարա), Կինգուտաուշ (իշ. Աուուա), Կիբբու (իշ. Դիիլինակուուշ), Զուգարուրա (իշ. Զաբանու), Գինգիլղա (իշ. Իրաիսատի), Տաւրլա (իշ. Բաարգուտա), Նանի (իշ. Շուուա), Սատիբիա և Արտասիրարի¹⁾։

Այս երկու ցուցակի մէջ յիշուած անուններէից մի երկու հատի տեղերն են միայն, որ այսօր կարելի է որոշել փոքր ի շատէ հաւանական ճշտութեամբ։ Այսպէս, 23 երկիրներէ ցանկում յիշատակուած Դաիաենի երկիրը

¹⁾ Դր. Մաքսիմիլիան Շարէք—«Հայաստանի Քրդաստան և Արմատեան Պարսկաստան Բաբելական Ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, Թարգման. Զ. Բ. Պիլէգիլճեան, Վիէննա, 1904, էր. 8—9։

Նաիրիի հիւսիս-արեւմտեան ծայրն էր, այժմեան Երզնկայից էր զըրում և Բասեն։ Բաղաձները, ինչպէս երևում է, կազմում էին Նաիրիի ներքին զանգուածի ցանցը։ Սակայն այդ զանգուածի շուրջը բոլորող երկիրների հանգ, գաւառ (մասին մենք ունենք և մի քանի որոշ տեղեկութիւններ։ Դրանց տեղը որոշելու համար աւագոյն միջոցն է վերցնել Վանի լճը, որ Նաիրիի կենտրոնավայրը կարող է համարուել և ցոյց տալ թէ այդ լճի ո՞ր կողմի ուղղութեամբ էին տարածուած այդ երկիրները։

Հիւսիս-արեւելեան և արեւելեան ուղղութեամբ։ Մասնաւոր իսկապէս երկիրների մի հաւաքական անուն էր։ Երկիրների, որոնք տարածւում էին Ուրմիայի լճի հարաւային ափերից մինչև Արաքս գետը, աւել է՝ այժմեան Խոյ և Սալմաստ գաւառները, աւելացնելով դրանց վրայ և Շատախ, Բաշկալէ և Խոշապ գաւառները։ Ենթադրում են, որ Մանայի ժողովուրդները Նաիրիի ժողո-

վուրդների հետ ազգակցութիւն չունէին և այս կողմերը գաղթել էին արևելքից¹⁾։ Մաննայի գլխաւոր երկիրներն էին. Ման, Ուիշտիշ, Զիկիրտու Միսիանգի, Բիտ-Դաիուկկի։

Հարաւարեւելեան։ — Մուզասիր։ Գրւում էր Վանի և Ուրմիայի լճերի մէջ ընկած այն լեռնաշխարհը, որ այժմ հիւսիսային Քրդիստանն է, այն է՝ Հէքիարրի գաւառից մինչև Ուրմիայի լճի հարաւարեւմտեան կողմերը (Ռէվսոնդուկ)։ Գլխաւոր քաղաքը անորական վաւերագրերի մէջ նոյն անունն է կրում—Մուզասիր։ Նաիրեան ցեղերին պատկանող մի ժողովուրդ էր բնակւում այնտեղ, որ սերտ կապուած էր հարեան ցեղակից Ուրարտուի հետ։ Նրա մարաքաղաքում էր գտնւում Խալդ անունով հռչակաւոր տաճարը։

Հարաւային ուղղութեամբ 1) Հոլբուշկիւ կամ Խոլբուշկիւ՝ Տիգրիսի բազուկները կազմե-

¹⁾ Վ. Բելք—«Մաննացոց Տէրութիւնը». («Ազգագրական Հանդէս», Գիրք Ա. 1895, էր. 32—33)։

ւում Զաբերի մէջ տեղը, անմիջապէս սահմանակից Ասորեստանին։ Հարաւում էր Նաիրիի երկիրներից մէկը²⁾։ Իր գիրքով կարեւոր տեղ էր բռնում։ Ասորեստանից Իրանի սարաւանդները գուրս գալու ճանապարհներն այստեղ և ժամանակի ընթացքում ասորացած երկիր էր։ 2) Գիւզանի, Աւղանա, որոնցից առաջինը համապատասխանում է այժմեան Արգանին²⁾։

Հարաւարեւմտեան ուղղութեամբ. 1) Կաշիարի և Զիբբու, լեռնոտ դժուարակոխ երկրներ։ «Ահեղ լեռներ», «դժուարին երկիր» — այսպէս են վկայում ասորական արձանագրութիւնները։ Այս երկրներում գտնւում էին հետեւեալ քաղաքները. Իշտիլիբբիւ, Մաթիթու, Տելաւ։ Վերջինիս նկատ-

¹⁾ Ս. Հ. Սէյս—«Սեպագիւ արձանագրութիւնը» («Բանասէր» հանդէս, Պարիզ 1899, էր. 372)։

²⁾ Г. Халатьянц—, «О некоторых географических названіях древней Арменіи въ связи съ Ванскихъ надписей» („Древности Востока“, т. II, вып. II, М. 1901, с. 126)։

մամբ հաւանական են համարում, որ նա գտնւում էր այն տեղը, ուր Բիթլիսի գետը թափւում է Տիգրիսի մէջ։ Եթէ այս ճիշտ է, այն ժամանակ այս երկու երկիրները պէտք է համարենք տարածուած արեւմտեան Քրդիստանից դէպի Դիարբէքիւր։ Եւ իրաւ, ինչպէս ենթադրւում է, այս լեռնային աշխարհի գագաթներից մէկն էր որ հին յունական աշխարհագրութիւնների մէջ անուանուած է Մասիոս, մի լեռնաշղթայ, որ բաժանում էր Նաիրի երկիրները Միջագետքից։ Եւ եթէ այս բոլորը հաւանական է, այն ժամանակ պիտի ասենք որ այս երկիրներից դէպի հիւսիս էին գտնւում Մուշկի երկիրը և Սասուն սարերոնց համապատասխանող կարելի է համարել այժմեան Մուշ և Սասուն անունները. 2.— Բիտ-Չամանի։ Արեւմտեան Տիգրիսի վրայ տարածուած դաշտային երկիր, որի քաղաքներից մէկը, Ամետ անունով (Ամիթ, այժմ

և Տիգրանակերտ, Դիարբէքիւր) պարզորոշում է նրա տեղը։ Բացի Ամիդից, Բիտ-Չամանի երկրին էին վերաբերւում և Դամդամուս և Սինաբուս քաղաքները։ Բայց Նաիրիի երկրների համար աւելի կարևոր քաղաքական կենտրոն էր Տուշահա քաղաքը։ Եւ այս՝ շնորհիւ այն շատ կարեւոր դերի, որ խաղում էր առհասարակ Բիտ-Չամանի երկիրը։ Ասորեստանի բանակները Տիգրիսի հովտով էին քարձրանում Նաիրիի սարահաթը, երբ հարկաւոր էին համարում արեւմուտքից յարձակուել այդ երկրի վրայ։ Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղի կիրճերը գուրս էին բերում Ամիդի դաշտավայրը և այստեղից ասորական զորքերը շարունակում էին իրանց առաջընթացումը։ Այս բնական դռների ազմական նշանակութիւնը հասկացուեց շատ վաղուց, ուստի և այստեղ փառուեցին քաղաքներ և հաստատուեցին ասորական գաղութներ։ Այսպիսի տեղերից մէկն էր Տուշահան, ասորական մի բերդ, որի դերն էր

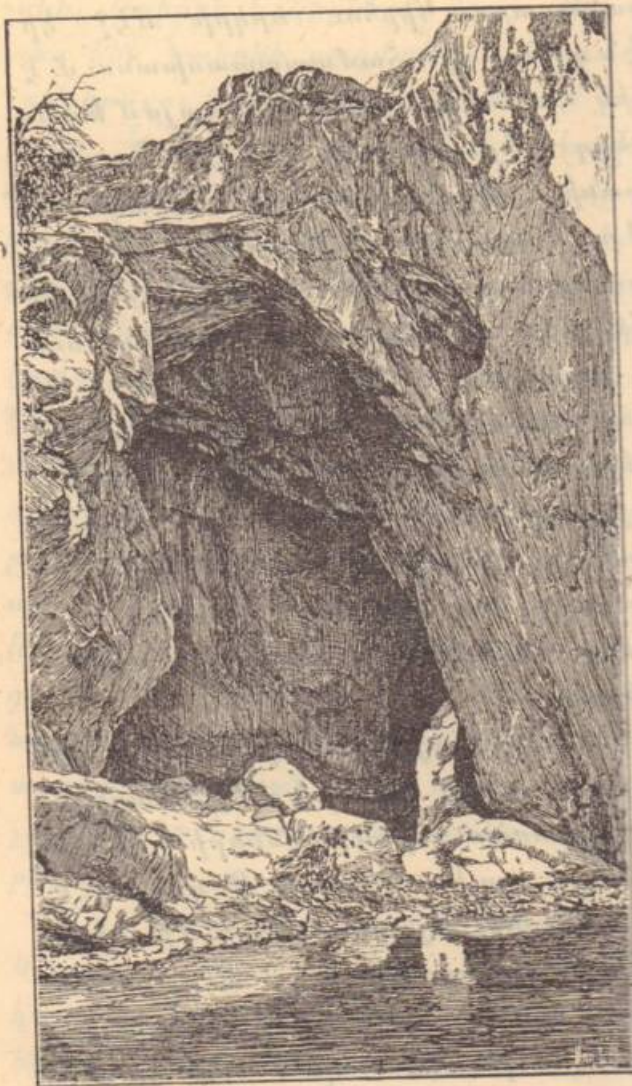
հսկել նաիրիի երկիրներէ վրայ: Այդ-
տեղ էին նաիրիի բազմաթիւ թագա-
ւորներն ու իշխանները յանձնում ի-
րանց հարկերն ու տուրքերը ասորի
կուսակալին: Եւ որովհետեւ այդ հար-
կերի մեծագոյն մասը բաղկացած էր
ցորենից և այլ արմտիքներից, ուստի
ասորական կառավարութիւնն այդտեղ
կառուցել էր մեծամեծ շտեմարան-
ներ¹⁾: Առհասարակ այստեղ, այս սահ-
մանապահ ամրութեան մէջ էին տեղի
ունենում Ասորեստանի և նաիրիի յա-
րաբերութիւնները. Բիտ-Ջամանի, ինչ-
պէս և նրա սահմանակից Շուպրիա և
Ուրումէ երկիրները արամէական ցե-
ղերին էին պատկանում, հետևաբար
ներկայացնում էին նաիրի երկիրների
ազգաբնակութեան հետ ոչինչ առն-
չութիւն չունեցող ազգազրական տար-
րեր:

Արևմտեան ուղղութեամբ:
Կիրհու երկիր—որ պարունա-
կում էր իր մէջ Դիւայ և Արբակի
երկիրներն ու Նիպուր-Գազատա լեռ-

¹⁾ Շարէք, եր. 20:

ազաւառը: Կիրհու երկրի մէջ էր
էն զիտ, որ համապատասխանում է
ինչ նախ ձիթ գաւառին (այժմ Պար-
սերգ): Այս գաւառի մէջ էր Ասորես-
տանի թագաւորներով հռչակուած
Պուրնատը, այսինքն այն գետը, որ
ասորիները համարում էին Արևմտեան
Յիզրիսի ակունքը և որ այժմ կոչւում
է Ջէբէնէ-սու: Գետը անցնում է մի
նեղ կիրճով, որ ասորական բանակ-
ների ճանապարհն է եղել: Այստեղ,
այս կիրճի մէջ, մի այրում, ասորա-
կան չորս թագաւորներ զծագրել են
տեւել իրանց գործերը պատմող ար-
ձանագրութիւններ և իրանց պատկեր-
ները:

Հիւսիսային ուղղութեամբ:
Ուրարտու: Այս անունը Ասորես-
տանի արձանագրութիւնների մէջ ե-
րբեք է գալիս միմիայն թ գարի (Ք.
—) սկզբից: Այդ ժամանակ մի փոք-
րիկ թագաւորութիւն էր Ուրարտուն:
Բոլոր եւրոպացի գիտնականները կար-
ծում են թէ նա տարածուած էր Ար-
գանիս (Արածանի) գետի վերին

Սուբնաս գետի ալրը

ժամերում, ասել է՝ այժմեան Ալաշ-
կերտի հովտում: Ռուս հետազոտող
Նիկոլսկին աւելի դէպի արեւելք է
աւանդում այդ թագաւորութեան սահ-
մանները Արաքսի այն հովիտով, որ
կոչւում է Արարատեան դաշտ¹⁾, մինչ-
և Նախճաւանի կողմերը²⁾: Այս սահ-
մաններում էլ գնում են այն մի
քանի ուրարտական քաղաքները, ո-
րոնց անունները ֆնացել են նոյն ա-
ւարական արձանագրութիւնների մէջ:
Արգասկուն³⁾, Արամալի և Սուգու-
նի⁴⁾: Կարծում են որ Ուրարտուն,
մեծանալով ու զարգանալով Արածա-
նի և Արաքսի վրայ, շարժուեց դէպի
հարաւ, դէպի Վանի լճի արեւելեան

¹⁾ „Клин. над. Зак.“ с. 3.

²⁾ „Древности Восточная“, т. I, вып. III, М.
с. 396.

³⁾ Յ. Վ. Սանտայանը կարծում է թէ այս ա-
նունը համապատասխանում է Արծն քաղաքին, Կա-
պիւնից հարաւ-արեւելք, մինչդեռ Ֆրանսիայի գիտնա-
պետների համար այդ քաղաքը Արճէշն էր կամ նրա
մաս էր գտնւում, Վանի ծովի հիւսիսային ծայրում:

⁴⁾ Նիկոլսկին, չը գիտենք ինչ հիման վրայ, հա-
մարում է այդ քաղաքը Նախճաւանը:

ափերը, ուր և հաստատեց իր մայրաքաղաքը Տուսպա անունով:

Սակայն այս բացատրութիւնները թափառող հիմքերի վրայ են դրուած: Գլխաւոր փաստը այսպէս պնդողներին համար այն է, որ Ուրարտու համայնիչ է Արարատ անուան, իսկ Արարատը, ինչպէս յայտնի է, Մասիսի լեռան անունն է և նրա առջև փռուած դաշտն էլ կոչւում է Արարատեան դաշտ: Սակայն պրոֆէսոր Պատկանեանը վաղուց է ցոյց տուել թէ Արարատ անունը համեմատաբար յետին ժամանակներում է յատկացուել Արաքսի հովտի Մասիս սարին և թէ այն երկիրը, որ սեմական ցեղերը (և յատկապէս Աստուածաշունչը ջրհեղեղի պատմութեան մէջ) անուանում էին Արարատ, գտնուում էր Վանի լճի շրջականերում և հայոց մատենագրութեան մէջ էլ յայտնի է Արարադ անունով: Հանգուցեալ անուանի գիտնականը պնդում էր թէ սեպագրութիւնների Ուրարտուն հէնց այդ հա-

բաւային Արարադն է¹⁾: Միևնոյն ժամանակ յայտնեց և Սէյսը²⁾: Հաստատուած է որ հարաւից հիւսիս փոխադրուել է ոչ միայն Արարատ անունը, որ երկրի անունն էր, սարի անունն էլ³⁾, այլ նոյն իսկ և այն հին աւանդութիւնները, որոնք կապուած են եղել այդ հարաւային տեղերի հետ⁴⁾:

Թէ այս փաստերը և թէ պատմական մի շարք հաւաստիացումներ աւելի հաստատուն են դարձնում այն ենթադրութիւնը, որ Ուրարտուն գրուում էր Վանի լճի շրջականերում, հաւանօրէն նրա արևելեան ափերին և տարածւում էր Վերին Զարիկունքների շուրջը⁵⁾, այսինքն Վանի լճից մինչև այժմեան Կոթոր: Ուրար-

¹⁾ Ванскія надписи, 76, 89, 104.

²⁾ A. H. Sayce—„Les Hétéens, histoire d'un empire oublié“, Paris 1891 p. 50.

³⁾ Г. Халатьянц—„Очерки истории Армении“, 1910 с. 122.

⁴⁾ Ս. Կանայեան—„Անյայտ դաւաններ Հին Հայաստանի“, էջմիածին 1914, էր. 72—88.

⁵⁾ Б. Тураевъ „Исторія Древняго Востока“, ч. II. Пет. 1913 с. 47.

տուի հետ սերտ կապուած էր Մուղասի-
րը, որի գլխաւոր քաղաքը ասորական
արձանագրութիւնների մէջ նոյնպէս
Մուղասիր է կոչուած, մինչդեռ Վա-
նեան արձանագրութիւնների մէջ նա
անուանուած է Արդինի, հռչակուած
Խալդ աստուծու հարուստ տաճարով¹⁾։

Հետաքրքրական է որ ասորական
արձանագրութիւնների Ուրարտուն
Վանեան արձանագրութիւնների մէջ
Բիայնա է կոչուում (այս անունից
է Վան անունը)։ Բայց այս չէ նշա-
նակում թէ Բիայնայի բնակիչները եը-
բէք չէին գործածում Ուրարտու ա-
նունը, իսկ ասորեստանցիներին միան-
գամայն անծանօթ էր Բիայնա անու-
նը։ Սէյսը կարծում է թէ Ասորես-
տանի արձանագրութիւնների մէջ ե-
ղած Բիթանու անունը կարող է
ներկայացնել Բիայնայի ձևը²⁾, իսկ
Նիկոլսկին Զախալուի Վանեան արձա-
նագրութեան մէջ կարդացել է Ու-
րարտուի յիշատակութիւնը³⁾։

¹⁾ Ibid.

²⁾ „Բանասէր“ 1899 եր. 377։

³⁾ „Клин. надписи Закав.“, с. 177.

Վանի թագաւորների արձանա-
գրութիւններն էլ հաղորդում են մեզ
աշխարհագրական անունների մի եր-
կար շարք։ Այսպէս, Վանի «Մհերի
գուռ» անուանուած ժայռի մեծ ար-
ձանագրութեան մէջ, բացի Տուսպա-
նից, յիշատակուած են և հետեւեալ
քաղաքները, որոնք Բիայնայի թագա-
ւորութեան մէջ էին գտնուում. Արդի-
նիա, Քումենունա, Արձուինիս, Ե-
րդիաս, Ուիսինի, Իրդիյա, Նիսիա-
գուրի, Զուինի և երկիրներ՝ Ատքա-
նա և Բաբանի¹⁾։ Դժբախտաբար,
մինչև այժմ անկարելի է եղել որո-
շել այս քաղաքների և երկիրների
տեղերը։ Նոյն վիճակի մէջ է ուրար-
տական քաղաքների այն ցանկը, որ
գտնուում է Ասորեստանի աղբիւրնե-
րից մէկի, այն է Թիզլաթ-Պալասար
ի (745—727 թ. Ք. ա.) արձա-
նագրութեան մէջ։ Ահա այդ ցանկը.
Աստիրա, Պարիսու, Տաշուխա, Ման-
ուուր, Շարգավրիի, Բաբուտտա,

¹⁾ Sandalgian—„Les Inscriptions“ p. p. 189—

Լուսիա, Կասսիա, Սիկիրտա, Ասուր-
դա, Ուսուրնու, Ուսուրրա, Մասսու
(Մասուն?), Լուբ, Լուբի, Քուտա, Ուր-
րա, Արանա, Տաբա, Ուալլիա¹⁾:

Աւելի բախտաւոր վիճակ ունեն
Բիաջնա—Ուրարտուի հիւսիսային գա-
ւառները, որովհետեւ այստեղ արձա-
նագրութիւնները գտնուում են այն
կողմերում, որոնք յիշատակուած են
նրանց մէջ:

Մենք տեսանք, որ ասորական ար-
ձանագրութիւնների մէջ Դաիաենի
անունով էին կոչւում այժմեան Կա-
րինի, Բասենի գաւառները. Ուրար-
տական արձանագրութիւնների մէջ
այդ անունն է Դիահինի, ինչպէ-
ցոյց է տալիս Դէլի-Բաբայի սեպ-
ագրութիւնը: Արաքսի ափունքների
մեծ ռազմական ճանապարհը մտցնում
էր այժմեան Կարս-Հայի ափունքների
երկիրը (Վանանդ գաւառ): Այդ երկի-
րը անուանւում էր Էտիունի և նրա
գլխաւոր քաղաքի անունն էր Ախու-

¹⁾ Մանտալճեան—ՇԱՍՈՐ. և Պար. Արձ. 160—161.

բանի, շինուած Կարս-Հայի վրայ.
այդ անունը հայ գրականութեան մէջ
գտնուել է անաղարտ—Ախուրեան գետ:

Արարատեան գաղտում ծայրագոյն
արաւային երկիրը, Մասիսի հիւսի-
սային ստորոտում, կոչւում էր Էրի-
սախի և նրա քաղաքը՝ Լուսիուին-
ի, որ յետոյ կոչուել է Մենուախի-
ի (Տաշբուրուն): Արագածի հարա-
ային ստորոտներից մինչև Արաքս
այոց Արագածոտն գաւառը) տարած-
ւում էր Աղանի երկիրը, որ յետոյ
սացաւ Արգիշտինինա անունը, երբ
և նրա գլխաւոր քաղաքը կոչուեց Ար-
գիշտինիի: Սա հայկական աւան-
ագրութիւնների մէջ էլ հռչակաւոր դար-
ւած Արմաւիրն էր, որ մի շատ կա-
ւոր կրօնական կենտրոն էր Արաքսի
ափում և յետոյ առանձին կարևո-
րութիւն ստացաւ և իբրեւ քաղաքական
և ռազմական դիրք, ուստի և դարձաւ
անեան թագաւորների երկրորդ մայ-
քաղաքը:

Նոյն Արագածի հիւսիսային ստո-
րոտներում գտնուում էր Կուլիաինի

երկիրը, որի քաղաքն էր Դուրուբանը (Ղուլիջան): Իսկ այստեղից հիւսիս-արևմուտք ուղղութեամբ, Արփաշափերին մասերում, Իշկագուլու երկիրն էր, որի քաղաքն էր Իրդանիունի, այժմեան Ալէքսանդրոպօլի հիւսիսային կողմերում: Ալէքսանդրոպօլից հարաւ Արփաշափի ձախ կողքին ընկած էր Երիահի երկիրը (արևելեան Շիրակ):

Հրազդան (Ջանգու) գետի ստորին հովտում գտնւում էր Երիախնի երկիրը (Երևան), միջին հովտում՝ Ուլուսնի երկիրը, որի քաղաքն էր Դարան (Էլիաո): Այստեղից մինչև Սեանի (հիւսիս-արևմտեան ծայրը տարածւում էր Կիեհունի (Փեղաքունի) երկիրը, որի քաղաքն էր Իշտիքունի: Նոյն ժամանակ հարաւ-արևմտեան կողմում գտնւում էր Ուղուրիեանի երկիրը՝ Տուլիխունի քաղաքով: Իսկ հարաւ-արևելեան կողմում գտնւում էր Արքուքինի երկիրը, որ կազմում էր Ուրտահի երկրի մասը: Այս անունը—Ուրտահի—հետագոտողներից մէկը¹⁾ համար

ում է Ուրարտու անունն տեղական լինելով:

Սեանի լճից դէպի արևելք և հարաւ տարածւում էին երկիրների խումբեր, որոնք իրանց առանձին անունների հետ ունէին և ընդհանուր խումբական անուններ: Առաջին խմբի անունն էր Սուինիա, որ համապատասխանում է Սիւնիք անունն: Ենթադրւում է որ Սուինիա, իբրև հասակ անուն, ուրարտական լեզուի մէջ նշանակում էր պարզապէս «լիճ». նախադասութիւն անուն դարձաւ Սեանի լճի, որի պատուէր և այն երկիրների համար, որոնք տարածուած են դէպի արևելք և կազմում են այժմեան Փանձակի նահանգի մի մասը (Դարաբաղ և Ջանգերի գաւառ): Սիւնիքի բաղկացուցիչ մասերից սեպագին արձանագրութեան¹⁾ մէջ յիշատակուած են. Աղաւնի, Ուելիդա, Կումերունի և վերոնշարտ Արքուքինի: Միւս խումբը նշանակւում էր Բիդուանի և բաղկա-

¹⁾ Никольскій, — „Клин. над. Закав.“, с. 177.

¹⁾ Ալիշարուի կամ Քեօլանի—Գրլանի, նիկուր վերձանութեամբ:

ցած էր հետեւեալ 19 գաւառներէց-
Ուրբմենի, Շանատուախնի, Տերիու-
շախնի, Բիշուախնի, Զուախնի, Ակուա-
նի, Ամանինի, Իրկիմախնի, Ելախնի,
Երիելտուախնի, Աիդամանիունի, Գու-
րիախնի (Գառնի?), Ալզիւրանի, Պի-
րուախնի (Ապարան?), Մելախնի (Մուդ-
նի?), Ուշեդուլինի (Ուշական?), Ատա-
զախնի, Երիախնի (Երեան), Ազամբու-
նիինի:

Դիմելով այժմ աշխարհագրական
ուրիշ տեսակ անունների, մենք հա-
զիպում ենք լեռների հետեւեալ ան-
ունները (ասորական արձանագրու-
թիւնների մէջ). Ելամա, Ամադանա,
Ելհիթիշ, Շէրաբէլի, Տարհունա, Տի-
կահուլի, Կիսրա, Տարհանաբէ, Ելուլ-
շաշտարաէ, Շահիթիշարա, Ուրբե-
րիլիադրունի, Շուլիանդի, Նուբան-
շէ, Շէշէ¹⁾: Այսքանը միայն գիտե-
նք այս լեռների մասին, որ նրանք գը-
նուում էին Նաիրիի երկիրների ար-
մտեան մասում: Բիւ-Զամանիի
Նաիրիի սահմանների վրայ գտնու-

¹⁾ Շարէք, Կր. 7.

էին Զիմգանուի և Միրխուի լեռները:
Յիշատակեցինք արդէն Կաշիարի լեռ-
նաշղթան, որ համապատասխանում
էր յունական աղբիւրների Մասիուս
լեռներին, Նաիրիի հարաւարեւմտեան
կողմում¹⁾:

Գետերի անուններից արդէն յի-
շատակեցինք Արգանին (Արածանին) և
Սուբնատ (Արեւմտեան Տիգրիս Զէբէ-
նէ-սու): Եփրատը ասորական լեզուով
Տրատ էր կոչւում, իսկ Տիգրիսը—
Դիլլաթ: Մի արձանագրութեան մէջ²⁾
իշխում են Կալլար և Սուկուր գետե-
րը, որոնց տեղը, սակայն, չէ ճշտուած:
Նիկոլսկին ենթադրութիւն է յայտնում
թէ հին ուրարտական Երիահի աշխար-
հագրական անունը³⁾ ոչ միայն Արաք-
սի հովտի մի մասի անունն էր, այլ գու-
ցէ և հէնց իր Արաքսի անունն էլ⁴⁾:

¹⁾ Ըստ Մանտալճեան վարդապետի բառարանի
(descriptions, և այլն, Կր. 395) վանեան լեզուի
մաշիս կամ «մասիս» բառը համապատասխանում
է հայկական «մեծ» բառին: Եթէ այս ճիշտ է, այն
շատանակ կարելի է ենթադրել որ Արարատ սարի
հայկական «Մասիս» անունը ծագում ունի վանեան
բառից, որ պահուել է ամբողջութեամբ:

²⁾ «Բանասէր» 1899 Կր. 383.

³⁾ Ղանլիշայի արձանագրութեան մէջ.

⁴⁾ „Клин. над. Зак.“ с. 88.

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ւ Ր Դ Ը

Աշխարհագրական այս հարեանցի տեսութիւնը ցոյց է տալիս թէ որ աստիճանի մանրութեան էին հասնում Նաիրի—Ուրարտու երկրի քաղաքական բաժանումները։ Ուղղակի անթիւ կարելի է անուանել այդ «թագաւորութիւնները», «իշխանութիւնները», որոնք խիտ ցանցի պէս ծածկում էին Հայկական Բարձրաւանդակի համեմատաբար փոքր մակերևոյթը։ Մի և նոյն տեսարանը կը ներկայանայ մեզ, եթէ մի հայեացք գցենք այդ Բարձրաւանդակի շրջականները կազմող երկիրների վրայ։ Հարց է՝ ի՞նչ տե-

ւել ժողովրդից կամ ժողովրդներից էր կազմուած այս անթիւ անկախութիւնների, կէս-անկախութիւնների ազգաբնակչութիւնը։

Որոշել այս հարցը դրականապէս չեն չէ կարողանում գիտութիւնը իր մեքի եղած միջոցներով, ուստի աշխի ենթադրութիւններով ու հաւանականութիւններով է առաջնորդւում քաղաքական այս թանձր մթութեան մէջ։ Յատկապէս Նաիրիի ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ ենթադրւում է թէ դա միատարր մի զանգուած էր, այսինքն միևնոյն ծագման տէր մի ժողովուրդ էր, բաժանուած մանր մասնիկների, ցեղերի¹⁾։ Բայց այս կարծիքին հարկադրւում է բոլորովին հակառակ մի միտք, այն՝ որ ազգաբնակչութիւնը շատ խառն էր, որովհետև Առաջաւոր Ասիայի վրայով անցնող ազդեցականութիւնները հատուածներ էին թողում հայկական լեռներում²⁾։

¹⁾ F. Lenormant et E. Babeln—, «Histoire Ancienne de l'Orient», t. IV Paris 1885 p. 246.

²⁾ G. Maspero—«Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient Classique», t. III, Paris 1897 p. 55.

Այս երկրորդ ենթադրութիւնը, այսինքն խառն ազգաբնակութեան թէօրիան, աւելի հաւանական է երևում քանի որ այնպիսի աշխարհագրական դիրք գրաւող մի երկիր, որ ոտնակոխ էր լինում դարերից ի վեր, հազիւ թէ կարողանար անխառն, միատարր ազգաբնակութիւն ունենալ: Եթէ այսպէս է, ապա ուրեմն հարցը պէտք է ձևակերպել այն իմաստով թէ ի՞նչ ծագում ունէր, ի՞նչ տեսակ ժողովուրդ էր ազգաբնակութեան մեծամասնութիւնը:

Փաստ է, որ վաղ ժամանակներից ամբողջ Փոքր Ասիան, Սիրիան, Պոնտոսի (Սև ծովի) հարաւային կողմերը, Հայաստանը, Կովկասը մինչև Կասպից ծովը և Իրանի սարահարթը, ինչպէ՛նաև Միդիան (Մարաստանը), Կորդուքների լեռնաստանը (Քրդիստան), Ելամը (Շօշ, Պարսից Ծոցի մօտ) բնակեցրած էին մի ընդհանուր ծագում ունեցող, իրար հետ ցեղակից կամ քոյրաթիւ ազգերով: Նրանք բազմաթիւ բաժանումներ էին ներկայացնում

էին պատկանում սեմական ցեղին: Բայց ի՞նչ էր նրանց հայրենիքը:

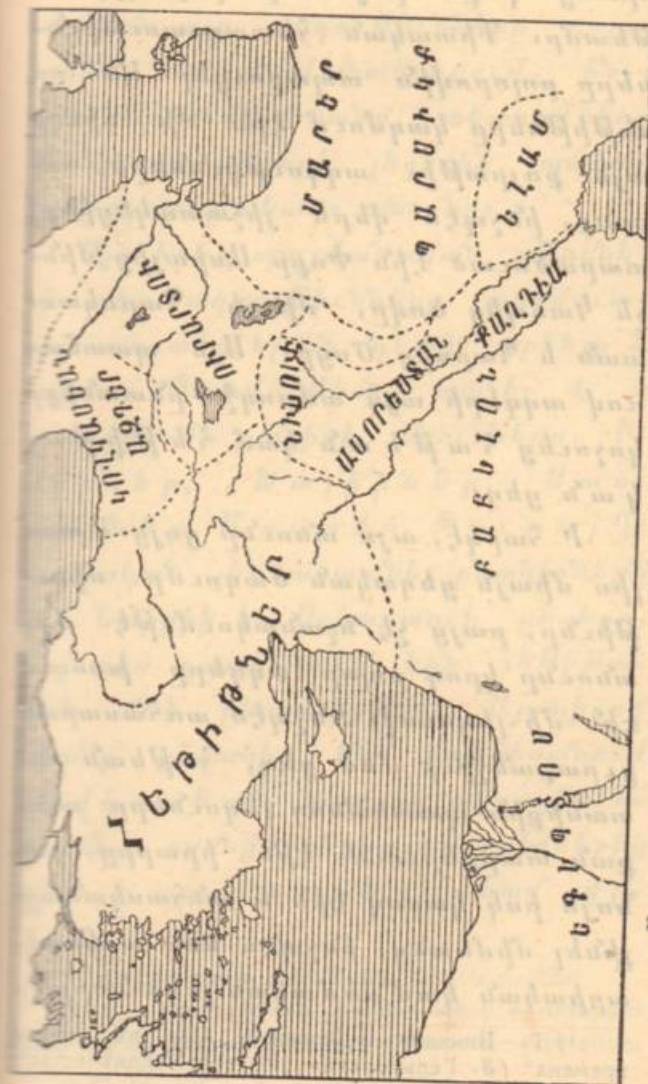
Մի ժամանակ գիտութեան մէջ տիրում էր այն թէօրիան թէ բոլոր այդ ոչ-սեմական ազգերն ունէին Թուրանական ծագում, ուրեմն և նրանք համարւում էին եկուորներ, ազգականներ Միջին Ասիայից: Հետագոտողներից ոմանք, թուրանցի աւաններ չը գործածելու համար, ստեղծեցին այդ բոլոր ազգերի համար մի ընդհանուր անուն, այն է՝ սպիտակ ալաւատ ու մի կնէր (blanc allophyl): Բայց վերջը գիտութիւնը կանգ առաւ այն տեսութեան վրայ, որ այդ բոլոր ազգերը բնիկն էին: Իսկ դրանց մի ընդհանուր անուն տալու համար մի քանի առաջարկութիւններ եղան: Աւելորմանի առաջարկութեամբ մի ժամանակ գործ էր ածւում Ալաբոնական ցեղ անունը, քանի որ Արաբացի ստորոտների մօտ ապրող ժողովուրդը (ուրարտացիները) յայտնի էր Հերոդոտին «ալաբոդ» անունով: Գետոյ աւելի լաւ համարուեց վերց-

նել այդ ընդհանուր ընտանիքին պատկանող մի այլ նշանաւոր ազգի անունը և տարածել ընտանիքի միւս անդամների վրայ: Այդ այն ազգն էր, որ Ասորեստանի արձանագրութիւնների մէջ կոչուած է **Խ ա թ թ ա** կամ **Խ ա թ**, իսկ Եգիպտոսի արձանագրութիւնների մէջ՝ **Խ ե թ ա** կամ **Խ ա թ ա**¹⁾ անուններ, որոնք այժմ դարձել են **հ ա թ**, **հ ե թ ի թ** (Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ—Քեւտացիք)²⁾: Հաթերը ապրում էին Պալեստինի հարաւային կողմերում (ներանք են շինել Երուսաղէմը), բայց առաւելապէս հիւսիսային Սիրիայում: Նրանց բուն հայրենիքն էր Փոքր Ասիայի այն մասը, որ տարածուած է Ալէքսանդրէտի Ծոցի և Եփրատի մէջ³⁾: Արևելքի պատմութեան մէջ հաթերը կամ հեթիթները շատ նշանաւոր դեր են խաղացել թէ իրանց ուժեղ քաղաքական կազմակերպութեամբ և թէ

¹⁾ A. H. Sayce—«Les Hétéens, histoire d'un empire oublié», Paris 1891, p. 12.

²⁾ Ծանոթ, ԻԶ. 34.

³⁾ J. de Morgan—«Les Premières Civilisations», Paris, 1909, p. 282.

Առաջաւոր Ասիան Հեթիթական պետական ժամանակ

իրանց ինքնուրոյն քաղաքակրթութեամբ: Գիտական հետազոտութիւնները բոլորովին ապացուցել են որ հեթիթները կազմում էին մի ճիւղը այն քոյրաթիւ ազգութիւնների, որոնք, ինչպէս վերև յիշատակեցինք, տարածուած էին Փոքր Ասիայից մինչև Կասպից ծովը, մինչև Պարսկաստան և Պարսից Ծոցը: Այս պատճառով ազգերի այդ ամբողջ ընտանիքը կոչուեց հաթիեան կամ հեթիթական ցեղ:

Ի հարկէ, այս անունը ցոյց է տալիս միայն ցեղական ծագումը. միութիւնը, բայց չէ նշանակում թէ այդ անունը կրող բոլոր ազգերը խօսում էին մի լեզուով: Ինչպէս առհասարակ իւրաքանչիւր մեծ ցեղ, հաթեան ընտանիքին պատկանող լեզուները այնքան տարբերւում էին իրարից, որ նոյն իսկ կարող էին և անհասկանալի լինել միմեանց, ինչպէս են, օրինակ, արիական կամ սեմական լեզուները ¹⁾:

¹⁾ Г. Винклеръ— „Западная Азія въ древнее время“ (S. Гельмольтъ— „Исторія Человѣчества“ т. III., Пет. 1903) с. 111.

Վերջապէս, երրորդ մի անուն էլ «տացան» այդ ազգութիւնները բոլորովին նոր ժամանակներում. ինչպէս վերևում տեսանք, ակադեմիկոս Մաուր այդ ցեղերի լեզուին յատկացրեց «յարեթական» անունը:

Այս երեք պայմանական անունների տէր ազգութիւնները արեւմուտքից տարածուել են դէպի արեւելք և հարաւ: Պատմութիւնը պահել է և զբանցից մի քանիսի անունները. Իւվերնեբ, Խալիբնեբ, Սասպիրնեբ, Մոսխեբ, Թուրալ ¹⁾: Հայկական լեռնաստանի բնակիչներն էլ, Նաիրիի և Ուրարտուի ցեղերը, նոյնպէս պատկանում էին հեթիթական մեծ ընտանիքին ²⁾: Այսպիսով նրանք ցեղակից են հանդիսանում կովկասեան կոչուող ազգութիւններին, որոնց ներկայացուցիչներից մէկն է այսօր քարթվէլ կամ վը-

¹⁾ De Moropu— „Les Prem. Civ.“, p. 320.

²⁾ Այս իրողութիւնն ընդունուած է գիտնականների մեծագոյն մասի կողմից, S. Maspero— „Histoire“, III, p. 55—56:

ը ա ց ի ազգը: Ֆրանսիացի գիտնական
դը-Մորգանը գտնում է որ նախկին
հեթիթական ցեղի մնացորդներն են
կովկասի գլխաւոր լեռնաշղթայի վրա
և երկու կողմերում ապրող ազգու-
թիւնները. լէզգիները, չէչէնները և
ուրիշները կազմում են հեթիթական
լեզուի հիւսիսային ճիւղը, իսկ վրա-
ցական ցեղերը—հարաւային ճիւղը ¹⁾։
Պէտք է ասել, որ բուն հաթերը թո-
ղել են քարերի վրայ փորագրուած
մեհենագրոջմ արձանագրութիւններ,
որոնց վերծանութիւնը մինչև այժմ
չէ յաջողուել գիտնականներին ²⁾։

Բայց ալարողեան, հաթեան կամ
յարեթական ծագում ունեցող այն
ցեղերը, որոնք բնակւում էին Հա-
յաստանի հողի վրայ, ի՞նչ յատուկ
ցեղային անուն ունէին: Այս էլ մին-
չև այժմ մնում է պատմական մի ա-
ռեղծուած: Ասորեստանցիները այս

¹⁾ „Les prem. Civ.“ p. 281.

²⁾ Փերմանացի գիտնական Ենսենի փորձը նա-
յացնելու հաթերին հայերի հետ և կարգալու հա-
թեան արձանագրութիւնները հայերէնի միջոցով
համարում է անյաջող:

ցեղերի մի մասին «Ուրարտու» ա-
նունն էին տալիս, յոյները՝ «ալարող-
ներ», որ միևնոյն բանն է համարուած:
Սակայն միւս բոլոր ցեղերն էլ միև-
նոյն անունն էին կրում: Յայտնի չէ:
Քառի դարձեալ պայմանական անուն-
ներ են սահմանուել Հայաստանի հին
ժողովուրդների համար: Ամենից հա-
մապատասխան անունը, որ, սակայն,
գուրկ է որոշակի արտայայտումի կա-
րողութիւնից, Ն ա խ ա հ ա յ անունն է:
Քաղցեմար Բէլքը և պրօֆէսոր Լէմանը
առաջարկեցին անուանել նախահա-
թերին Պ ա լ ղ ե. ր: Երկրի գլխաւոր
աւտուածը կոչւում էր Պալղի, որ և,
թւում է, իր անունը տուել էր ամ-
բողջ ժողովրդին. ապացոյց է հա-
մարւում և այն, որ Սև ծովի հարա-
ւային կողմերում մնացել է Պաղղիք
անունով նահանգ և ժողովուրդ, մի
անուն, որ պահպանել են թէ յոյն
մատենագիրները և թէ հայոց գրա-
կանութիւնը ¹⁾։ Սակայն այս առա-

¹⁾ «Պաղղեր» անունը Լ. Բարայեանի («Ազգ.
Հանգէս») Բ. գիրք 1897, էր. 300—306):

Հարկութիւնը դուրս չը մղեց առաջին երկու անունները, այնպէս որ Հայաստանի հաթերին անխտիր անուանում են թէ «նախահայ», թէ «ուրարտացի» և թէ «խալդեր»:

Հեթիթական ցեղերի բուն հայրենիքը լինելով, ինչպէս ասացինք, Փոքր Ասիան, բնականաբար առաջանում է հետևողութիւն թէ Հայաստանի Բարձրաւանդակի վրայ և նրա հիւսիսային, արևելեան և հարաւային ուղղութեամբ գտնուող երկիրներում բնակութիւն ունեցած հեթիթական ցեղերը բնիկներ չէին այդ վայրերում, այլ գաղթել են Փոքր Ասիայից: Տարաբախտաբար Նաիրիի բոլոր մանր պետութիւնների մասին մենք չունենք բաւարար տեղեկութիւններ: Նրանցից մի քանի տասնեակները լոկ իրանց անուններն են թողել ասորական արձանագրութիւնների մէջ: Համեմատաբար աւելի շատ ծանօթ է մեզ այդ ցեղերի մէկը—ուրարտացին: Հնագիտական խուզարկութիւնները մինչև այժմ բերել են այն եզրակացութեան

Թէ ուրարտացիների կուլտուրան (առեւտրի ձևերը, պաշտամունքներ) մօտ է Միկենեան կամ հին յունական քաղաքակրթութեան, իսկ լեզուն մօտ է միտանացիների լեզուին, այն ժողովրդի լեզուին, որ ապրում էր Փոքր Ասիայում:

Իսկ երբ պէտք է տեղի ունեցած բնի այդ գաղթականութիւնը: Պրոֆէսոր Լէմանի կարծիքն է՝ թէ այդ գաղթականութիւնը տեղի է ունեցել ժԱ—Թ դարերում Քրիստոսից առաջ¹⁾: Եթէ ճիշտ լինի նրա ենթադրութիւնը այն մասին թէ ինչ պատճառներից առաջացաւ ուրարտացիների գաղթականութիւնը արևմուտքից արևելք, այն ժամանակ մենք հիմք չունենանք ասելու թէ միւս հաթեան ցեղերից շատերն էլ նոյն այդ գաղթականութեան հետ են առաջացել դէպի արևելք, մինչև Կասպից ծովը: Գաղթականութիւնը կատարուեց ակամայ, անզիմադրելի ոյժի ստիպմամբ: Այդ

¹⁾ C. F. Lehman. Haupt—, „Materialien zur alten Geschichte Armeniens und Mesopotamiens“, Berlin 1907 (Տ. „Բազմալէզ“ 1998, էր. 443):

ոյժը ներկայացնում էին Թրակիայից
Հելլենսպոնտի և Բոսֆորի վրայով
Փոքր Ասիա անցած հնդկա-եւրոպա-
կան կամ արիական ազգերը¹⁾, որոնք
առաջ քշեցին տեղացիներին (հաթա-
կան ցեղերը) և գրաւեցին նրանց տե-
ղերը: Նշանակում է՝ այդ հեռաւոր
ժամանակներում Առաջաւոր Ասիայի
հիւսիս-արեւմտեան մասերում տեղի
ունէին ազգերի մեծ տեղափոխութիւն-
ներ արեւմուտքից արեւելք ուղղու-
թեամբ: Եւ եթէ ճիշտ որ այսպէս
պէտք է ձևակերպել այդ հեռաւոր ի-
րողութիւնը, ապա ուրեմն ուրարտա-
ցիները մենաւոր գաղթականներ չէին,
այլ շարժւում էին արիւնակից միւ-
ցեղերի հետ, որոնելով նոր հայրենիք:
Նրանք կանգ առան Վանի լճի աւա-
զանում, մինչդեռ միւսները գնացին
աւելի հեռուն, Կովկասի գլխաւոր շրջ-
թային սեղմուեցին, նրա վրայ բարձ-
րացան, մտան Կուր գետի ստորին հո-
վիտը²⁾:

¹⁾ Այդ ազգերի մէջ էին և արմէները (հայերը):

²⁾ J. de Morgan — „Mission Scientifique au Caucase“, t. II — Recherches sur les origines du Caucase, Paris 1889 p. 106, 122.

Այս գաղթականութիւնների տա-
րածման սահմանները մօտաւորապէս
որոշելն անգամ դժուար է, քանի որ
նրանցից չեն մնացել յիշատակարան-
ներ հողի վրայ, իսկ հողի մէջ պա-
հաճների որոնումներ շատ քիչ են
եղել: Արդէն մի քանի լուրջ աշխա-
տանքներ ցոյց են տուել իրողութեան
ազատ նշոյլները: Այժմեան Գանձակի
նահանգի մի քանի տեղերում, որոնք
մասպատասխանում են Հին Ուտի և
Արցախի նահանգներին, հնագիտական
պեղումները քաց են արել հին քարէ
գերեզմաններ, որոնք ըստ վկայու-
թեան Վ. Բելքի պատկանում են Վա-
նի թագաւորների ժամանակին¹⁾: Հնա-
գէտ Իվանովսկին վկայում է, որ Մա-
ֆաի ստորոտում, ուրարտական մի
քանի պեղումների ժամանակ գտնուած
կաւէ ամանները ճիշտ նոյն տեսակի
են, ինչ նա գտել է Գանձակի նահան-
գի քարէ գերեզմաններում²⁾: Նոյն-

¹⁾ Никольский — „Клин. над.“ с. 74.

²⁾ А. Ивановский — „По Закавказью“ („Материалы по археологии Кавказа“ М. 1911 с. 44—45.

պէս և գերմանացի գիտնական Վիր-
խովը գտնոււմ է, որ Գանձակի նահան-
գի գերեզմաններում գտնուած ա-
րուեստը որոշ չափով նման է Թոփ-
րաք-կալէի (Վանի մօտ) ուրարտական
աւերակների մէջ գտնուած արուես-
տին¹⁾։ Եւ այս նշանները, անշուշտ
պէտք է մի ցուցմունք համարուեն
թէ նոյն ցեղի հատուածներն էին ապ-
րում Փոքր Կովկասի լեռներում։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՔՈՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ
Էրիի երկիրները յաճախ ենթարկ-
ւում էին ասորական արշաւանքնե-
րի, որ ասորական զինուորները պար-
սնում էին թէ նուաճած երկրից
ու այն տեսակ աւար ու կողո-
ւտ են վերցրել, որ, վերջապէս,
Էրացիները մշտական որոշուած
ժող էին տալիս Նինուէի տէրերին,
ենք կարող ենք ընդհանուր մի գա-
լափար կազմել նախահայ ազգաբնա-
ւթեան կուլտուրայի և տնտեսական
արտադրութեան մասին։ Ուրիշ տեղեկու-
թիւններ դեռ չունինք։

¹⁾ „Ազգագրական Հանդէս“ 1895, Հ. 1, եր. 115

Արդ՝ Ասորեստանի պատերազմական տարեգրութիւնների հայթայթանիւթերը պարզ ցոյց են տալիս, որ Հայկական Բարձրաւանդակի ազգաբնակչութիւնը Քրիստոսից 9—10 դար առաջ, այժմեանի պէս, գերազանցօրէն հողագործ և անասնաբոյծ ժողովուրդ էր։ Մենք հէնց նոր տեսանք որ Բիտ-Ջամանի երկրի Տուշհա կարևոր բերդում կառուցուած էին պետական մեծամեծ շտեմարաններ, ուր հաւաքւում էր Նաիրիից ստացուած պետական հարկը արմատիքներով։ Ասորենագիրապալ թագաւորը (Թ. դար Բ. ա) իր յաղթանակները ցուցադրող խոշոր յաջողութիւնների թւում ասում է. «Նաիրիի հուճքը հնձեցի և իմ երկրիս օգտին համար զանոնք Տուսիյի, Դամգամուսայի, Աինաբուի Տիգուի մէջ համբարեցի»¹⁾։ Այս յարարարութեան յոխորտալից եղանակը, ինչպէս նաև ամբարելու տեղերը ցուցմունքը ցոյց են տալիս թէ որ

¹⁾ Սանտալանտի—, Աս. և Պարս. սեպ. Արև. Եր. 124.

մեծ էր հունձի աւարը։ Հայկական սարահարթի արգաւանդ հովիտները արմատիքների այսպիսի մեծ գաւառներ միշտ կարող էին տալ աւաճողներին։ Բնորոշ յատկութիւն էր տուրքերի և աւարի մէջ յիշատակւում է և յարդը, մի բան, որ անշուշտ շատ կարևոր էր ասորական կարգերի և առհասարակ բեռնակիր անասունների համար։

Այգեգործութեան ճիւղերից զարգացած էր գինեգործութիւնը, ի հարկ երկրի այն խոր հովիտներում, ուր խաղող էր հասնում։ Նաիրիի գինին այնքան յարգի էր, որ նոյն իսկ Բաբելոն էլ հարկ էր վճարւում Ասորեստանի թագաւորներին։

Անասունների մեծաքանակ աւարներ էլ էր տալիս Նաիրիի լեռնաստանը։ Ինչպէս և այժմ, այդ լեռների գոգեցիկ արօտներում արածում էին զբաւոր չորքոտանիներ։ Եւ ահա արաւութիւնների ցուցակները լիքն են արջառների, կովերի, ոչխարների և քանակութիւններով։ Սարգոն

Թագաւորը 100,225 ոչխար քշեց տա-
րաւ Մուսասիրց ¹⁾։ Արջառ, ձի եզ-
էշ, ջորի հարիւրներով ու հազարնե-
րով են յիշուում։ Նաիրիի երկիրները
հարկ տալիս էին 1200 ձի, 2000 եզ-
թէ այս ցուցակը և թէ ուրիշ այսպի-
սիները վկայում են թէ մասնաւորա-
պէս ձիաբուծութիւնը զարգացած է
Հայաստանում դեռ նախահայկական
շրջանի մէջ և ձիերի հայկական ցե-
ղի ազնւութիւնը, ուրեմն, յատուկ է
այս երկրին շատ հին ժամանակնե-
րից։

Սակայն երկրի հարստութիւնը մի-
միայն երկրագործական բերքերը և
անասնապահութիւնը չէին։ Խնչպէս ե-
րևում է, շատ առաջացած էին և ա-
հեստները, բայց մանաւանդ մետա-
ղագործութիւնը։ Հարկերի ցուցակնե-
րում մենք տեսնում ենք ոչ միայն
մետաղներ — անագապղինձ (բրոնզ)
պղինձ, անագ, այլ մանաւանդ պղն-
ձէ ամաններ — կաթսաներ, կոնքեր

¹⁾ Շարէք, եր. 89.

²⁾ Սանտալճեան, եր. 101.

զանկներ։ Թէ որքան կարևոր նշանա-
ւորութիւն ունէին ասորեստանցիներին
ամար Հայաստանի պղնձէ ամաննե-
րը, ցոյց է տալիս այն, որ համարեա
բազմաշիւր Թագաւոր յիշատակում
է այդպիսի ամանները աւարի կամ
արկերի թւում։ Բազմայաղթ Ասսուր-
ազիրապալը իր երկար արձանագրու-
թիւնների մէջ բազմաթիւ անգամ յի-
շատակում է պղնձէ ամանները։ «Ջո-
ղներու, արջառի, ոչխարներու, գին-
այ, պղնձի անոթներու հարկն ու
աւրբը առաջուրնէ աւելի բարձրա-
ւելցի», ասում է այդ յաղթողը։ Ա-
յս առնուող պղնձի իրերից մէկը
ցոյց է տալիս և այն, որ ձուլագոր-
ծութիւնը նոյնպէս լաւ զարգացած
է նախահայերի մէջ։ Այդ առարկան
պղնձէ ցուլն» է, որ յիշուում է յա-
նախ։ Երևի այստեղ մենք գործ ու-
նենք կրօնական պաշտամունքի մի ա-
ռարկայի հետ, որ նախահայկական տա-
րիներին մի պատկանելիքն էր կադ-
ւում։ Ազնիւ մետաղներն էլ — ոսկի,
արծաթ — բաւական կային Նաիրիի եր-

...ներում: Եւ եթէ նրանք նոյն այդ
...ներն ի հանքերից չէին ստացուում,
... ուրեմն ներմուծում էին ուրիշ
...ներից առևտրի միջոցով: Ահա
...ի թագաւորներից կամ իշխան-
...ից մէկի հարստութեան հետաքը-
...ան մի ցուցակը, որ պահուել է
...ական արձանագրութիւնների մէջ.
...առաջինեալ կառքերը, զօրականաց
...ածը, երիվարները, 460 երիվար,
...ուց ձիոց հարկերը, 2 տաղանդ
...թ¹⁾, 2 տաղանդ ոսկի²⁾, 200
...անդ անագ, 100 տաղանդ պղինձ,
... տաղանդ երկաթ, 100 հատ պը-
...է անօթներ, 3000 պղնձի սկաւա-
...ի, 1000 հատ գոյնագոյն հիւսուած
...եայ զգեստներ, բաժակներ, նե-
...ներ, փղոսկրէ և ոսկիէ աթոռներ,
...2000 զուարակ, 500 ոչխար, ա-
... (իշխողի) կինը՝ իր հարուստ օժ-
...ն, զղստերս աւագորերոյ նորա ի-
... հարուստ օժիտներովն³⁾:

Այս պատկերը, յամենայն դէպս,

¹⁾ 17187 ֆրանկ այժմեան դրամով:

²⁾ 275000 ֆրանկ:

³⁾ Ստատալճեան, եր. 122—123:

ապացոյց է որ գէթ տիրապետող տարրերը Նաիրիի երկիրներում զբաղւած չէին այն ժամանակուայ քաղաքակիրթ կեանքի մեծագոյն յարմարութիւններից, նոյն իսկ շքեղութիւնից: Եթէ սրա վրայ աւելացնենք այն, որ երկիրն ունէր նշանաւոր քանակութեամբ քաղաքային ազգաբնակչութիւն, այն ժամանակ պարզուկը լինի որ Նաիրիի բարձրաւանդակում տնտեսական և կուլտուրական կեանքը շատ առաջացած էր: Սուրբ լով քաղաքների մասին, մենք պիտի կրկնենք մեր՝ արդէն մի անգամ սածը, այսինքն քաղաքների անհատալի մեծ քանակութիւնը: Ասորեական տանցի թագաւորները հաւատացնում են թէ իրանց այս կամ այն արշաւանքի ժամանակ քանդած և աւերաքաղաքների թիւը տասնեակներով էր նոյն իսկ հասնում էր 100-ի, 200-ի և էլ աւել: Եթէ այս թուերը միտումաւոր չափազանցութիւններ չեն, պէտք է ընդունենք ուրեմն որ քաղաքները նուրբ հասկացւում էին և այն բն-

ութեամբ, ուր ապրում էին սովորական մի գիւղի բնակչութիւնից մեծ թուով բաղկացած: Այս էլ, ի հարկէ, բաւական է ցոյց տալու համար որ Նաիրիի երկիրների ազգաբնակչութիւնը խիտ էր, խոշոր թուով համախմբուած լեռնաշխարհ և դաշտային մասերում:

Նախահայկական քաղաքակրթութեան ամենաբարձր և առանձնայատուկ դարգացումը ներկայացրել են ուրարտացիները: Այս քաղաքակրթութիւնը, սակայն, ուրարտական պատմութեան է վերաբերւում և մենք չենք մասին կը խօսենք շուտով, երբ կը հասնենք այդ ընդունակ նաիրեան քաղաքի պատմութեան:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Կ Ր Ո Ն

Կրօնական պաշտամունքներ մշակելու մէջ, ինչպէս երևում է, աշխատակցութիւն ունեցել են նախրեալ բոլոր ցեղերը: Այդ պաշտամունքները մէջ երևան եկող աստուածների թիւը շատ մեծ էր: Վանի Մհերի դուռնունով ժայռի մեծ արձանագրութիւնը, որ պարունակում է իր մէջ կանոններ թէ որ աստուծուն ինչ զոհեպէտք է բերել, տալիս է քառասուն և վեց աստուածների անուններ: Եւ եթէ ենթադրենք թէ նախահայրերը պանթէոնը ամբողջովին յիշատակում է այս արձանագրութեան մէջ, ա-

ստուածների այդ մեծ թիւը չը պիտի մեզ զարմացնէ, քանի որ այստեղ էլ, ինչպէս և միւս տեղեր հին աշխարհում, ընդհանուր համագային պանթէոնը ամփոփում էր իր մէջ տեղական աստուածութիւնները: Երկիրը քաղաքապետական ներկայացնում էր առանձին անկախութիւնների մի դաշնապետութիւն: Այդպէս էր նա և կրօնական տեսակէտով. դաշնակցութեան մէջ էին ոչ միայն զանազան երկիրներ, այլ և նրանց աստուածները:

Հին աշխարհում իւրաքանչիւր ասանձին քաղաքական կազմակերպութեան ամենաբարձր արտայայտութիւնը մարմնացումը տեղային աստուածներն էին: Եւ երբ այդ առանձին կազմակերպութիւնները դաշնակցութեան մէջ մտնում մի ընդհանրութիւն կազմելու համար, պէտք էր, ի հարկէ, որ այդ դաշնակցութիւնն էլ մարմնաւորուի բոլոր տեղական աստուածների համախմբմամբ մի ընդհանուր պանթէոնի մէջ: Այս հանրակեցութեան մէջ աստուածներն էլ ճիշտ այն տեղն

էին գրաւում, ինչ գրաւում էր նրանց
 ներկայացրած երկիրը կամ քաղաքը
 նայած իր ոյժին և նշանակութեան
 Գլխաւոր աստուածը այն երկրի աս-
 տուածն էր, որ դաշնակցութեան գը-
 լուխ էր կանգնում:

Նախահայկական պանթէոնի մէջ
 գլուխ կանգնած էր մի երրորդութիւն
 որի մէջ առաջին անձն էր Պար
 աստուածը: Դա, ինչպէս կարծում են
 երկնքի աստուածն էր, համայն ազգի
 այսինքն բոլոր նաիրեան ցեղերի հո-
 վանաւորը, որ և տալիս էր իր անու-
 նը ամբողջ ազգին (խալդեր, խալդի-
 ցիներ): Նրա հետ էին՝ Տէխսրա-
 ինչպէս կարծւում է, օդի աստուած
 և Արդինիս—արեգակ աստուած: Ա-
 նուհետև նախահայկական պանթէոն
 մէջ պաշտօնող աստուածներն էին
 Պուտուինի, Ուաս, Նալաինի, Սեբե-
 տու, Անապաս, Դիդուաինի, Սիէլա-
 դիս¹⁾, Ատրինի, Քուերա, Ելիպրի, Ք-
 րանի, Ադարուտա, Իրմուսինի, Եր-
 նաս, Սինիրիս, Ունինա, Զուզում-

¹⁾ Ըստ Մասոյեանի՝ Լուսին (Hist., t. III p. 5)

ու, Պարա, Արագաս, Զիկիդքունի,
 Աւրա, Արծիբեդիս, Աննիս, Արտուա-
 ղիբու, Սուբաս, Ելիաու, Ուաինա,
 Զարուաինի, Բաբաս, Աուիս¹⁾, Աիաս²⁾,
 Շարդի, Իպխարի, Արա, Ադիա, Աինա,
 Ադդի, Ինուանա: Բացի այս բոլորից,
 առանց յատուկ անունների, յիշատա-
 րւած են «լեռների աստուած», «ցո-
 րների տեղերը կողոպտող աստուած»,
 «ուռնածից (կռան խփողների) աս-
 տուած», «տառապելոց աստուած»,
 «փռների աստուած», «ձիւնաբեր աս-
 տուած», «անձրեաբեր աստուած»³⁾:

Ըստ երևոյթին, միայն մի հաս-
 տուածունի կար այդքան աստուած-
 անքի մէջ և կոչւում էր Շարիս թա-
 ւանի⁴⁾: Այս դիցունին Բաբելոնի Նա-
 ա, Ասորեստանի Իստար աստուա-
 ձունին էր:

Գլխաւոր աստուածը՝ Պալդին պաշ-
 տւում էր իբրև մաքրութեան աս-
 տուած և արձանագրութիւնների մէջ

¹⁾ Զրի աստուած (Անդ):

²⁾ Հողի աստուած (Անդ):

³⁾ Sandalgian p. p.—188—215.

⁴⁾ Ibid. p. 220.

նրա անուան հետ անբաժան է «մաք-
րութիւն տուողի» յորջորջումը:

Միաժամանակ նա երկրի ոյժի, ք-
ջութեան ներկայացուցիչն էր և հ-
վանաւորում էր ձիաւորներին, պ-
տերազմներին:

Մեզ յայտնի են խալդիական կրօն-
միայն ծիսական մի քանի արարողո-
թիւններ և գլխաւորապէս՝ զոհաբ-
րութիւնները իւրաքանչիւր աստուծո-
համար սահմանուած էր զոհերի որ-
քանակութիւն: Այսպէս, մենակ Խ-
դի աստծուն զոհ պէտք էր բերել
եղ և 34 ոչխար, իսկ այն երրորդ-
թեան, որի մի անդամն էր նա-
դառն¹⁾: Զոհի կենդանիների մէջ
ճախ յիշատակուած է և վայրի
Աստուածներին նուիրաբերել կար-
էր և իւղ, գինի, միս, խոզ: Թւում
որ խալդիական պաշտամունքին խ-
շէր և մարդկանց զոհաբերութիւնը

¹⁾ Ibid. p. 188—190.

²⁾ Թուրք-կալէի պեղումների ժամանակ
ցուած է տաճարի կողքին մի տեղ, ուր հողը
թափուած էին մարդկանց և անասունների ոսկոր-

Այս բազմաթիւ զոհաբերութիւն-
ները արդէն ցոյց են տալիս մի շատ
բազմազան և բարդ կրօնական սիս-
տեմ: Իսկ այս հանգամանքը մի վկա-
թիւն է, որ Խալդեան պաշտամուն-
ն նուիրուած ժողովուրդը, ինչպէս
և այն ժամանակների բոլոր ժողո-
ւորները, անուցանում էր իր մէջ
բազմական մի մեծ դասակարգ, որ այս
պէրում էլ, հարկաւ, կատարում էր
բոլոր դեր: Մհերի Դուռ ժայռի ար-
ճազրութիւնը, որ մանրամասնակա-
նաբերում է թէ քանի զոհեր պէտք է
անուցանել իւրաքանչիւր աստու-
ծուն, պատկանում է Վանի Իսպուի-
թագաւորին և նրա որդի Մինուա-
ն: Սա մի ցուցմունք է, որ թագա-
ւորը այս երկրում միացնում էր բա-
զմական իշխանութեան հետ և քրի-
ստոսի բարձր պաշտօնը: Երկիրը,
որեքն, կառավարւում էր աստուած-
տական ընթիմով: Այսպէս էր կա-

նում է թէ այդտեղ էին թափուած զոհերի ոս-
կորները: Տ. Լեմանի վերոյիշեալ «Materialien» և
«Համալէս» 1908 եր. 487:

ռազարութիւնը և ուրիշ երկիրներու

Յալդիական պանթէոնի աստուածները ունէին տաճարներ, ուր գտնուում էին նրանց պատկերները կարճանները: Հաւանական է համարուում որ նախահայերը իրանց աստուածներին ներկայացնում էին թէ մարդկային կերպարանքով, մարդու մարմնի վրայ զանազան ասունների և գլխաւորապէս շան և կատուի գլուխ դնելով¹⁾: Այդ տաճարներից մէկն ու մէկը կանգուն չէ նացել մինչև այսօր, բայց Ասորի տանի բարձրաքանդակ նկարների մնացել է ասորական զինուորների ձեռքով կողոպտուող նաիրեան տաճարի պատկերը:

Սա քառակուսի յատակի վրայ բարձրացած մի շինութիւն է, որի ծածկերը շանու մէջ բրգաձև նոճու նման թիւն ունեցող մի սիւնով: Ծակազարդարուած է չորս քառակուսի սենյակներով, որոնց մէջ տեղը գտնուում

1) Հ. Ն. Ա.—Մենքի Դուռն—Տոպկանց երկր (Հանդէս Ամս.՝ 1893, եր. 242):

Նաիրի (Մուզսիւրի) տաճար

մի փոքրիկ դուռ: Սիւների վրայ կախուած են ուխտական (ընծայ մատուցուած) կոլոր ուռուցիկ վահաններ: Դռները երկու կողմին բարձրում են կայմեր, որոնց վերին ծայրերը նման են բրդածե նոճիների Դրան ձախ կողմը նկարուած է մի կով, որ կաթ է տալիս իր հորթին: սա կրօնական նշանաբան էր Առաջւոր Ասիայում: Դրան առջև, եզոտների ձև ունեցող եռոտանիներ վրայ, դրուած են երկու կոլոր աւազաններ, որոնց մէջ պահուում էր քուրթեան ջուրը¹⁾: Տաճարի անօթները որ կողոպտել են ասորական զինուորները, ներկայացնում են անուշատութիւնների բազինները կամ ծիրանները:

Սակայն այս պատկերը չէ կարելի բաւարար համարուել նախնական շրջանի կրօնական ամբողջ եռանդի չափով—հասկանալու համար: Երկրորդ գիտէր և հոյակապ տաճարներով

Տաճարի անօթներ

առել իր աստուածներին: Թօփրաքալէի աւերակներում պեղուած է մի քաղեան տաճարի հիմքը, որ պրօֆէսօր Լէմանն անուանում է «չքեղ»¹⁾: Այսպիսի կերտուածների հեղինակները քաղաւորներն էին, որոնց ծախքով շարունակ զոհեր էին մատուցում աստուածներին: Կառուցանել տաճար, հասարակաշահ մի շինութիւն, նոյն ժամ մի պալատ համարուում էր աս-

¹⁾ «Հանդէս Ամս.» 1900, հր 246.

¹⁾ Lenormant—«Lettres Assyriologiques» p. 246.

մի փոքրիկ դուռ: Սիւնների վրայ կախուած են ուխտական (ընծայ մատուցուած) կոլոր ուռուցիկ վահաններ: Դռների երկու կողմին բարձր նուժ են կայմեր, որոնց վերին ծայրերը նման են բրգաձև նոճիներ: Դրան ձախ կողմը նկարուած է մի կով, որ կաթ է տալիս իր հորթի սա կրօնական նշանաբան էր Առաջւոր Ասիայում: Դրան առջև, եզրուսների ձև ունեցող եռոտանիներ վրայ, դրուած են երկու կոլոր աւազաններ, որոնց մէջ պահուում էր քուրթեան ջուրը¹⁾: Տաճարի անօթները որ կողոպտել են ասորական զինուորները, ներկայացնում են անուշատուփիւնների բազինները կամ ծիրանները:

Սակայն այս պատկերը չէ կարելի բաւարար համարուել նախնական յաստանի կրօնական ամբողջ եռանկաւ չափել—հասկանալու համար: Երկու զիւտէր և հոյակապ տաճարներով

Տաճարի անօթներ

աւել իր աստուածներին: Թօփրաքալէի աւերակներում պեղուած է մի քաղեան տաճարի հիմքը, որ պրօֆէսօր Լէմանն անուանում է «շքեղ»¹⁾: Այսպիսի կերտուածների հեղինակները Թագաւորներն էին, որոնց ծախքով արունակ զոհեր էին մատուցուում աստուածներին: Կառուցանել տաճար, հասարակաշահ մի շինութիւն, նոյն թիւ մի պալատ համարուում էր աս-

¹⁾ Lenormant—«Lettres Assyriologiques»

¹⁾ «Հանդէս Ամս.» 1900, էր 246.

տուածահաճոյ գործ և այդպիսի գործերը յայտարարուում էին կատարուած ի պատիւ խալդեան աստուածներին։ Նոյն աստուածներն էլ պիտի պահպանէին այդ շինութիւնները։ Ուստի, ինչպէս և Քաղդէայում կամ ուրիշ տեղերում, անէծքներ էին փորագրուում շինութիւնների վրայ՝ չարագործ մարդկանց նրանցից հեռու պահելու համար։ Ահա մի նմուշ ուրարտական անէծքի. «Սարիդուրիս ասէ, որ ոք զշինուածն քանդէ, որ ոք զայս արձանագրութեան վէմ բառնայ, որ ոք հողով զայս տեղի ծածկէ, իւր սեպհականէ զողջոյն՝ զքանդակն, որ ոք որիշ իւր սեպհականէ զոր ես շինեցի, քանդակաց պաշտպանք Խալդիս, Տէխսբաս և Արգինիս աստուածքն զնա հարուածեցեն 4—4 անգամ առ օրին, զնուն նորա, զհայր և զորդեակս նորա՝ զքաղաքակիցս նորա գետոց ջրովք ողղեցեն»¹⁾։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԱԽԱՎԱՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

¹⁾ Sandalgian, p. 235.

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՆԱԻՐԻ ԵՒ ՄԻՋԱԳԵՏՔ

Նաիրիի բարձրաւանդակի բազմա-
մանր իշխանութիւնները, ինչպէս
անսանք արտաքին մի քանի երևոյթ-
ներից, տեղական անկախութիւնների
փառեմն էին ներկայացնում, անկա-
խութիւններ, որոնք, սակայն, ընդհա-
նուր վտանգի դիմաց գիտէին միա-
նալ, կազմել գաշնակցութիւններ: Թէ
քիչ փոխադարձ յարաբերութիւններ
արդիւթիւն ունէին այս մանր թագա-
ւորութիւնների և իշխանութիւնների
էջը, — մենք համարեա ոչինչ չը գի-
տենք: Չը գիտենք նոյնպէս թէ ինչ
յարաբերութիւններ ունէր Նաիրին

այն ազգերի հետ, որոնք շրջապատում էին նրան արևմուտքից, հիւսիսից և արևելքից, որովհետև այդ կողմերը, ինչպէս և ինքը Նաիրին, թաղուած էին անգիր գրութեան խաւամէջ։

Միայն գերազանցօրէն քաղաքակրթուած հարաւն է պահել իր յիշատակարանների մէջ այնպիսի նիւթեր, որոնք բաւականաչափ լոյս են սրբում Տիգրիս-Նփրատեան հովտի և նրա հիւսիսում բարձրացած լեռնաշխարհի մէջ գոյութիւն ունեցած յարաբերութիւնների վրայ։

Մի քանի աղօտ տեղեկութիւններցոյց են տալիս, որ Քրիստոսից դեռ մօտ 3000 տարի առաջ Հայկական Սարահարթը ենթարկուած էր Քաղդէայի հզօր ազդեցութեան։ Բայց այս ազդեցութիւնը պէտք է որ բացառապէս խաղաղ-քաղաքակրթական լինէր, քանի որ այդ հին ժամանակներում Միջագետքի հարաւային ծայրն էր քաղաքական և քաղաքակրթական մեծ կենտրոնը, որ և այնքան հեռու էր

Հայաստանի լեռներից, որ հազիւ թէ քաղաքական շահերի խիստ ընդհարումների և բաղխումքների հող մնար այդ երկու երկիրների մէջ։ Լեռնաստանի բնակիչները կարող էին Քաղդէայի քաղաքակրթութեան բարիքները վաշելել, առանց թշնամական դիրք բռնելու կամ թշնամական գործողութիւնների առարկայ դառնալու։

Դրութիւնը փոխւում է այն ժամանակից, երբ հիւսիսային Միջագետքում, հայկական լեռների ստորոտներում, սկսում է կազմակերպուել անորական ինքնակալութիւնը։ Քրիստոսից մօտ 1500 տարի առաջ էր, որ հաւաքխարհային պատմութեան ասպաքէզում երևան եկաւ այդ զինուորական բռնապետութիւնը։ Համարեալ այն այդ ժամանակներից էլ կարևոր քաղաքական յարաբերութիւններ են սկսւում Ասորեստանի և Նաիրիի մէջ։ Այս յարաբերութիւնների թելադրողն էին աշխարհագրական դիրքն էր, որ սկսւում էին այդ երկու հարևանները։ Ասորեստանը հիմնաւորւում և մե-

ծանուծ էր Միջագետքի դաշտերում որոնց հիւսիսային սահմանների վրայ միջնաբերդի պէս, բարձրացած էր Նաիրին:

Այդ տեղից էին գալիս Միջագետքի երկու մեծ գետերը, ճեղքելով լեռնաշղթաները և յարմար ճանապարհներ բաց անելով դէպի դաշտը: Այդ ճանապարհներով ցուրտ ու աղբալեռների վաշկատուն ցեղերը իջնում էին Ասորեստանի հարուստ և բարեբեր տափարակները՝ կողոպուտով ձեռք բերելու համար այն ամենը, ինչ այդ քան առատ էր դաշտային քաղաքակրթութեան մէջ և ինչ զլանում էր տալ լեռնային բնութիւնը: Ահագին դժուարութիւններով էր կարող դաշտապաշտպանուել լեռան դէմ, որ մշտական վտանգ է սպառնում բաց ու դժբախտաբեր երկրին: Եւ հասկանալի էր, որ Ասորեստանը չէր կարող արհամարհել իր թիկունքի ետևում բարձրացած մեծ միջնաբերդը:

Իր քաղաքակրթութիւնը փոխանելով Քաղդէայից, Ասորեստանը

առաջ նրա դէմ դարձրեց իր դէնդը, որպէսզի նրա քաղաքական ժառանգն էլ հանդիսանայ: Ապա նա պիտի հաշիւ տեսնէր Եփրատից դէպի արևմուտք գտնուող երկրների հետ: Այդտեղ էին Սիրիայի արամէական և քաղդէական Ասիայի հեթիթական ցեղերը, որոնք պատկառելի ոյժ էին ներկայացնում: Եւ արիւնահեղ պայքարը հաշիւի ու արևմուտքի հետ փոփոխակի շփոթութեամբ տևում էր դարեր:

Այսպիսի հանգամանքների մէջ արևմտական պետութիւնը չէր կարող աշխարհութեան մասնել Նաիրիի լեռնաստանը, որ ամբողջապէս պատկանում էր դարձեալ հեթիթական ցեղերին: Պատերազմ մղելով այդ ցեղերի դէմ արևմուտքում, անկարելի էր հանգիստ թողնել նրանց ցեղակիցներին հիւսիսային լեռնաստանում: Միջագետքի տէր կարող էր դառնալ նա, ով ուժեղ կերպով հաստատուած էր այստեանի Բարձրաւանդակում: Եւ նա այստեղից առաջանում էր պետական առաջնակարգ անհրաժեշտու-

թիւնը անփնաս դարձնել այդ Բարձր-
ւանդակը, այն է՝ նուաճել նրան
հպատակեցնել կայսրութեան: Եւ ա-
մեծ անհրաժեշտութիւնն է պատճա-
ռը Ասորեստանը, գրեթէ որքան ժ-
մանակ որ գոյութիւն ունէր, նկա-
տում էր Նաիրին որպէս մի երկր-
որ պէտք էր հարուածել՝ հնազանդու-
թեան մէջ պահելու համար, իսկ Նա-
իրին էլ մշտապէս այն ընթացքն ուն-
էր հարաւային ասիոյ հարեանի վեր-
բերմամբ որ պէտք է կուռել նրա
ամեն յարմար միջոցում: Այս դար-
ւոր պայքարը մի երևոյթն էր այն-
հաւոր մրցութեան, որ տեղի ուն-
երկու մեծ աշխարհների, այն է՝
մական և հեթիթական ցեղերի մէջ:
Հայաստանը հեթիթական աշխարհի
բաւած ռազմական դիրքերի ձախ
էր կազմում:

Ասորեստանի թագաւորներից Ս-
մանասար Ա է (Ք. ա. մ. 1330-
1316), որ առաջին անգամ յիշա-
կում է իր արձանագրութեան մէջ:

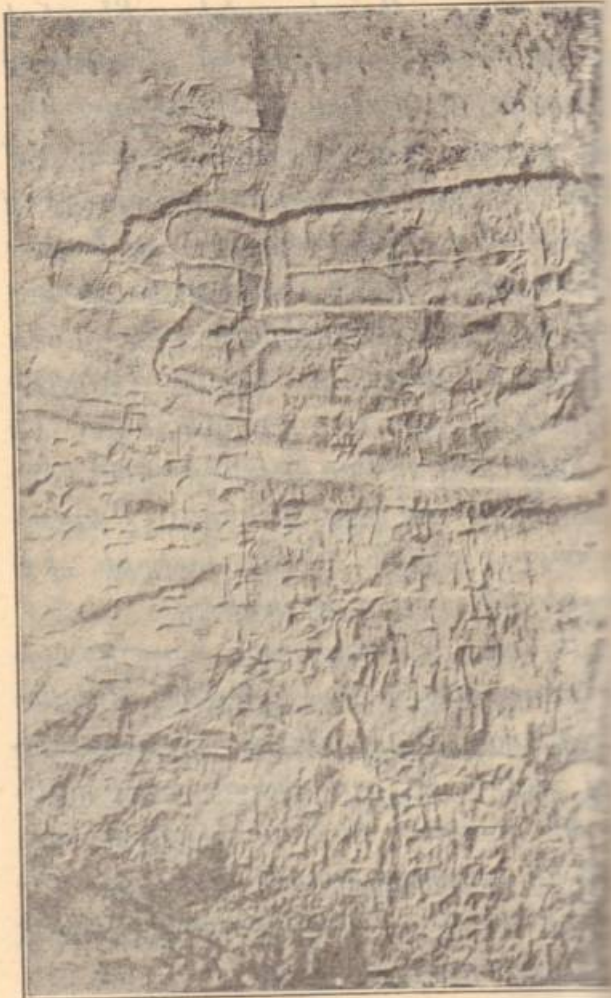
1) Винклеръ, с. 125.

որեց Նիրիի (Նաիրիի) երկիրներին¹⁾:
Արշաւանքը Ասորեստանից Տիգրիսի
գետահովտով ուղևորուեց այժմեան
Գարբէքիւրի դաշտը և այնտեղից դէ-
պի հիւսիս, ուր Սուրնատ գետի (այժմ
Զեքենէ-սու) նեղ անցքում փորագրեց
որ արձանը իբրև նշան իր յաջողու-
թիւնների և իբրև ուղեցոյց յետա-
այ արշաւող բանակների: Այս նեղ
անցքը, որ փորել է գետը ժայռերի
մէջ, մի դուռն էր, որ մտցնում էր
Նիրիի երկիրները²⁾ արևմտեան կող-
մից: Անցնելով այդ դռները, Սալմա-
սարը իր դէմն ունէր Նաիրիի իշ-
խաններին, որոնց և յաղթեց:

Այսպէս է ասորական առաջին ար-
ձանագրութիւնը Հայաստանի մասին:
Այն նախ մենք պէտք է պարզենք
այ համար թէ ասորական աղբիւրնե-
րը առհասարակ ինչ պատմական ար-
դէք են ներկայացնում մի երկրի վե-
րաբերմամբ, որ պատերազմող կողմ է
էր, թշնամի, ըմբոստ:

1) Սանտալճեան—«Ասոր. և Պարս. Արձ.» եր. 84.

2) Hyvernat, p. 501.

Պէտք է իմանալ որ շատ յաճախ արական արձանագրութիւնների վեր համաժ իրողութիւնները, չեն համապատասխանում այն ճշմարտութեան, որ հէնց նոյն այդ գրութիւնների տուած ձևերից կարելի է հանել: Իւրաքանչիւր արշաւանք, ըստ այդ արձանագրութիւնների, վերջանում է ասորական զէնքի կատարեալ յաղթանակով: Թշնամու կատարեալ ոչնչացմամբ, զոհեա իրապէս այդ յաջողութիւնները այսքան վճռական չեն և այնպէս չեն փոխում իրողութիւնը, ինչպէս ներկայացւում է Միջագետքի տեղերի պատմութեան մէջ: Այս հասկանալի կը լինի, եթէ մենք չքի առաջ բերենք թէ ինչ էր ասորական թագաւորը, առաջին մարդը այս տարածում աստուածներից յետոյ, ահա՛ման տէրն ու հրամայողը: Այսպիսի մի մեծութիւն, ինչպիսին էր թի այդ ահեղ ներկայացուցիչը, ի զկէ, չէր զիջի ասելու իր հպարտութիւնը թէ ինքը անյաջողութեան հանդիպել այս ինչ պատերազմի մէջ

կամ գէթ շատ չնչին յաջողութիւն
 ձեռք բերել: Իր ուժով, իր գա-
 նութիւններով յոխորտալը ասորա-
 թագաւորներին փառքն ու պարծան-
 էր, ուստի և իւրաքանչիւր յաջող-
 թիւն ներկայացւում էր շափազան-
 ցրած, անզուսպ պարծենկոտ ձեռ-
 Ահա այս պատճառով էլ չը պէտք
 բառացի մտքով հասկանալ Սալման-
 ասարի յայտարարութիւնը թէ ինչ-
 տիրել է Նաիրիի երկիրներին: Այս-
 տիրապետութիւնը, յամենայն դէ-
 այնպէս չէր եղել, որ Ասորեստան-
 իրան ապահովուած համարէր հիւս-
 սային լեռների կողմից: Ապացոյց՝ նա-
 Սալմանասարը ստիպուած էր, ինչ-
 պէս պատմում է յետագայ ժամանա-
 ների (թ. դար Բ. ա.) մի արձան-
 գրութիւն, ասորական, գաղթական
 թիւններ հիմնել հիւսիսային սահման-
 ների վրայ «Նաիրիի դէմ»¹⁾:

Այս հանգամանքը պարզում է
 սորա-նաիրեան յարաբերութիւննե-
 մի կարևոր և բնորոշ կողմը: Մի-

¹⁾ Անդ. Կր. 86.

... համար հիւսիսից պաշտպա-
 լաւագոյն միջոցն էր զինուո-
 թական գաղթականութիւններով ու
 զորքներով գոտևորուելը: Այս ուղ-
 ական սիստեմին դիմողը միմիայն
 Սալմանասար Ա չէր, այլ և նրանից
 նոյն միջոցները գոյութիւն ու-
 թիւն դարերի ընթացքում: Այսպիսի
 տեմի դիմելու կարիք չէր լինի,
 Ասորեստանի թագաւորներին
 զորուէր միանգամայն ընկճել և ընդ-
 յատ հպատակական երկրւորի մէջ պահել
 իրենց բնակիչներին: Հիւսիսային
 սահմանը Տիգրիս-Ֆիրատեան հովտի
 շրջանակալ կայսրութեան համար
 զգալի էր հէնց այն պատճառով,
 որ Նաիրիի լեռներում ապրող ժողո-
 ւորները, ճիշտ է, մանր մասերի
 ինքնաբերական բաժանուած, բայց անկախութեան
 համար նրանց մէջ չէր պակասում և
 զարկան քաղաքակրթութեան շատ
 մեղ ազդեցութիւնը այդ երկիրնե-
 րում ապագայնացում չէր առաջաց-
 րում:

Այդ ազգային անշէջ ինքնազգա-

ցումը, այդ անկախութեան ոգին ընդ-
վզումներ էր հանդէս հանում ամեն
յարմար առիթով, որ ներկայացնում
էր հարաւային ասիական բռնակալու-
թիւնը:

Երբ Ասորեստանը անկարող բա-
զաւորների շնորհիւ մատնւում էր
թուլութեան, Նաիրին, ինչպէս մէջ
այն բազմաթիւ երկիրներից, որոնց
ենթարկուած էին ասորական լուծի-
համարեա միշտ ջանք էր անում ա-
զատուելու այդ լուծից և ամեն ան-
գամ Ասորեստանի բանակները բա-
ձրանում էին անհնազանդ լեռների
նրանց նուաճելու համար:

Ասորական բանակները քանի-
ոչնչացնել և անզուսպ գազանութիւն-
ներով սարսափ ու ահաբեկում ա-
րածել գիտէին գերազանցօրէն և ա-
խարհի մէջ ոչ ոք չէր կարող մր-
նրանց հետ այդ կողմից: Բայց որքա-
ն և ահեղ լինէր փոթորիկը, նրա ան-
նելուց յետոյ աւերակների մէջ
րից բարձրանում էր տեղական ան-
խութեան ոգին, որ և գործում

մէջ և ասորական նոր արշաւանքը:
Բայց Նաիրիի ճակատագիրը Մի-
ջագետքի հարուածների տակ հասկա-
նալու համար մենք չը պէտք է մո-
տացութեան տանք և այն կարևոր
հանգամանքը, որ բնորոշում է հին
մեծ կայսրութիւնների (եգիպտական,
ասորական, ասորական, ապա և պարս-
կական) տիրապետութիւնը: Այդ կայս-
րութիւնների համար նուաճել մի եր-
կիր չէր նշանակում միանգամայն ո-
չնչացնել նրա ազգային-կուլտուրա-
կան ինքնուրոյնութիւնը և նուաճողը
աւելորդ բաւական էր համարում
արկի ենթարկել զբաւած երկիրը. այս
արկատուութիւնն էլ հպատակութեան
որոշիւթ էր համարւում: Պետական
պաշտօններ, որ յատուկ էր հին Ա-
սորի մէջ, նոյնպէս շատ էր նպաստում
որ Նաիրիի մանր անկախութիւնները
միանգամայն չոչնչանան ասորական
բազմութիւնների ոտների տակ: Իրանք,
այդ անկախութիւնները, որքան էլ
անհանուր վտանգի դիմաց գիտէին
անաւել, չէին կարող, ի հարկէ, ասո-

րական կուռ բանակների դէմ հանել
այնպիսի մի մեծ ոյժ, որից ընկճուե-
թշնամին: Պատերազմը Նաիրիի լե-
ներում սովորաբար լեռնային, պար-
տիզանական բնաւորութիւն ունէր և
յենւում էր ոչ այնքան զօրքերի բա-
մութեան, որքան լեռնային բնութեան
հայթայթած ամբուլութիւնների վրայ:
Եւ ասորական թագաւորների համար
իրանց յաղթական արձանագրութիւն-
ների մէջ պարծանքի առարկայ էր
դառնում բարձր, անմատչելի լեռնե-
բարձրանալը և այստեղ ամրացած ար-
քայիկներին ու իշխաններին յաղթելը:
Մի դաշտեցի ժողովրդի համար, հա-
կաւ, լեռնային դժուար պատերազմ
կարող էր մեծագործութիւնների կա-
զը դասուել, ուստի և արձանագրու-
թիւնների մէջ, ինչպէս կը տեսնենք,
մշակւում է յատուկ, նոյն իսկ բան-
ստեղծական ոճ լեռներն ու նրանց կա-
տարներին մղած պատերազմները նկա-
րագրելու համար:

Սալմանասարի որդի Թեգլաթ-Ա-
դար Ա. թագաւորը (1310—1270

ա) զբաղուած էր երկարատե պատե-
րազմներով Քաղզէայի դէմ, իր տիրա-
ւորութիւնը հաստատեց Բաբելոնում,
այց այդ զբաղմունքների մէջ էլ,
ինչպէս երևում է, ժամանակ գտաւ
իր ի հարաւային երկիրները (Կոր-
թագ աշխարհը) արշաւելու համար:
Եւ հարաւում մղած երկարատե
պատերազմները սպառեցին Ասորես-
տի ոյժը և Թեգլաթ-Ադարի մահից
ետոյ Միջագետքի նորակազմ կայս-
րութիւնը ստիպուած էր իր ինքնա-
պաշտպանութեան մասին հոգալ, մա-
նանդ որ Թեգլաթ-Ադարի յաջորդ-
ներն էլ թոյլ թագաւորներ էին. Նաիրի
համարեա թէ մոռացւում է: Թէև
արժուած է թէ Նինիբ-պալասար (1190
—1170), և Ասսուրբիսիսի (1130—
1103) թագաւորները զբաւած են կամ,
եւ ճիշտ, յետ խլած են Նաիրիի
քանի կորցրած հողերը¹⁾, բայց այդ
գործողութիւնները այնքան խոշոր
գործեր չէին և մանաւանդ անյայտ

¹⁾ Սանտալճեան, եր. 23—24.

են մնացել իրանց մանրամասնութիւններով:

Ասորական առաջին կայսրութեան վերջին ներկայացուցիչն էր Թեգլաթ-պալասար Ա. (1108—1080 թ. ա. որի ժամանակ Ասորեստանը նորից ձեռք բերեց զինուորական մեծ տիրութեան հմայքը: Արեւելքի ուժեղ աշխարհակալներից մէկն էր դա, որ արշաւանքներ սկսեց դէպի հիւսիս-արեւմտեան երկիրները, Եփրատի միջոցով: Այդտեղից էին առաջանում հեթիթական ազգերը, այդտեղ կառուցեցին թագաւորութիւնն ու առաջնորդական մեծ ճանապարհների վրայ կարելի էր հարուստ աւար ձեռք բերել: Եւ երբ գործողութիւնները արդարեւ ուղղութեամբ էին առաջ տարւում անկարելի էր, ի հարկէ, անտես անհեթիթական երկիրների այն մասը, որ Նաիրին էր:

Իր արշաւանքները դէպի այս երկիրները Թեգլաթ-պալասարը պատահաբար է մի քանի արձանագրութիւնների միջոցով որոնցից մէկը գտնւում է նոյն Սուր

Սուր (Զէքէնէ-սու) գետի նեղ ձորում, ժայռերի վրայ, ուր նա էլ, հետեւելով Մալմանասարի օրինակին, փորագրեց տեղեց իր պատկերը: Այդ փորքրիկ արձանագրութեան մէջ ասուած է. «Օգնականութեամբ Ասսուրայ, Շամասայ, Թամմանայ աստուծոց մեծաց՝ իմ տէրանցս, ես Թեգլաթ-պալասար՝ Ասորեստանի թագաւոր, որդի Ասուրըրիս-բեայ արքային Ասորեստանի, որդւոյն Մուտակկիլ (Նուսկուի) արքային Ասորեստանի, աշխարհակալ ի մեծ ծովէ արեւմտից մինչև Նաիրիի ծովն, 3 անգամ Նաիրիի վրայ արշաւեցի»¹⁾:

Նախ քան բուն Նաիրի մտնելը, Թեգլաթ-պալասարը երկար պատերազմական գործողութիւններ էր մղում Եւֆրատի երկրում, որի տեղը որոշուած է այժմեան Դիարբէքիր քաղաքը: Որ տարածւում էր մինչև Մուշ քաղաքը: Իսկ Նաիրիի մէջ եղած գործողութիւնները հետեւեալ պատմութիւնն են:

¹⁾ Անդ, եր. 107.

«Հեռաւոր թագաւորաց երկիրներուն վրայ՝ Վերի Ծովուն՝¹⁾ եզերքը, որոնք հպատակութիւն չէին ճանչնար, Աստուր տէրը խրկեց զիս և ես խաղացի գնացի: Դժուարին նուրբ շաւիղներէն և կիրճերէն՝ զորոնք յառաջագոյն երբէք թագաւոր մը չէ տեսած, սեպ ճամբաներէն, զառիվներէն՝ որոնք չէին բացուած՝ զօրաց խաղալ գնատուի... 16 ահագին լեռները կոխեցի անցայ, դիւր տեղուանքը՝ իմ մարտակառքի մէջ, իսկ դժուարին տեղուանքը պղծեցի: Երբ շարժուիմ Եփրատի մէջ, ծառերը մէկգի վերցուցի. կամուրջս վառ խաղացից զօրաց իմոց շինել ետու, եփրատի՝²⁾ վրայէն անցայ, Նիմմէ երկրին թագաւորն, Տունուրէ երկրի թագաւորին, Տուլի երկրին թագաւորն, Քինտարի երկրի թագաւորն, Ուզուլա երկրին թագաւորն, Ուզամունի երկրին թագաւորն, Անտիարէ երկրին թագաւորն, Պիլաքինի երկրին թագաւորն, Աթուրգինի երկրին թագաւորն, Կուրբարգինի երկրին թագաւորն, Շինիրի երկրին թագաւորն, Հիմուա երկրին թագաւորն, Պախտերի երկրին թագաւորն, Ուխի երկրին թագաւորն, Շուրուրիա երկրին թագաւորն, Արահնի երկրին թագաւորն,

¹⁾ Հաւանական է համարուում որ այս անունը կոչուած է Վանի լիճը:

²⁾ Հաւանականաբար՝ Արածանի:

Եփրատի երկրին թագաւորն, Կիրինի երկրին թագաւորն, Ալքաա երկրին թագաւորն, Ուզամա երկրին թագաւորն, Նազաքինա երկրին թագաւորն, Աքարաիունի երկրին թագաւորն, Իաիահնի երկրին թագաւորն, Եփրայ երկիրներուն ամբողջ 23 թագաւորներէն երկիրներուն մէջ պատերազմի կառքերնին և զօրքերնին ժողովեցին, Եփրատի մէջ ճակատ տալու յառաջացան: Երբ զինուցս սաստկութեամբն զանոնք լիցի. անոնց բազմաթիւ զօրաց մէջ Ռամաայ ամպրոպի նման՝ աւերում ձգեցի: Երբ պատերազմողաց դիակները լերանց լանջանց վրայ և առ երի քաղաքաց նոսր շուշմայի (լկնջիթ բոյս) պէս սփռեցի: Երբ պատերազմիկ կառքերէն 120-ը ճամբարտի մէջ խորտակմամբ խորտացի: 260 թագաւորս Նաիրեայ երկրաց՝ այնոսիկ որք անոնց օգնութեան եկած, իմ նիզակովս մինչև ցծոջն վերին տափերէնց մեծամեծ քաղաքներուն տիրեալ: Անոնցմէ բռնած գերիներն, անոնց զինքն ու ստացուածքը առի տարի. անոնց քաղաքները հրով այրեցի, աւերեցի, քանդեցի, փլատակներու բլուր ու խոպան երկրացարձուցի: Երամակս բազմաթիւ ձիեր, ջորիներու, մողիներու և զինչս նոցա քաղործականս անթիւս առեալ տարի: Երբ անայն թագաւորս Նաիրեայ երկիրնե-

բուն իմ ձեռքս կենդանւոյն գերի բռնեցի։ Այս թագաւորաց շնորհս շնորհեցի. անձնս կեանքը խնայեցի. գերի ընկած ու շղթայազարնուած ըլլալովսին, Շամուշայ¹⁾ քաղաքս առջև անոնց ազատութիւն տուաւ. աստուածոց միծաց առջև ապագային համար և վասն աւուրց մնացելոց հպատակութիւն պահելու զանոնք երդուեցաւ։ Անոնց արքայորդիները պատանդ տուաւ 1200 ձի, 2000 եղ անոնց վրայ հարկ տուաւ և զանոնք թողուցի որ իրենց երկիրներէն թափանան։ ՉՍինի՝ Դաիաինեայ թագաւորէն որ Ասուր քաղաքէս՝ իմ տեառնս՝ չէր հպատակուիր գերի և շղթայակապ իմ քաղաքս յԱսուր տարի և թողութիւն շնորհեցի անոր։ Ասուր քաղաքէս՝ իրր ծառայ աստուած մեծաց ծառայելու և ապրելու աղաղակ տուաւ. թողուցի որ երթայ. երկրաց Նաիրի, Լայնածաւալաց՝ բովանդակ տարածութեան իր բերքն՝ տիրեցի և անոնց բոլոր թագաւորները ինձի հպատակ կացուցի²⁾։

Այս մանրապատում ասորական լեզուով կարագրութիւնը պարզապէս այն է, որ տալիս որ Նաիրիի երկիրներում թագաւոր լաթ-պալասարի տարած յաղթութիւն

որը այն աստիճան փայլուն և վճռաւոր չէին, ինչպէս ինքն է աշխատում տալ։ Երկրի քաղաքական կազմակերպութեան մէջ այդ յաղթութիւնները տակնուվրայութիւններ չը մըտնային։ Բոլոր թագաւորները նորից իրենց իշխանութեան մէջ էին, խոստատու հարկ տալ իրր և հպատակութեան նշանակում է որ այդ թագաւորները միանգամայն խորտակուած չէին, որովհետեւ զարձած չէին, այլ յայտնի պայմաններով հաշտութիւն էին կնքել իրար։ Լաթ-պալասարի հետ։ Միայն Դաիաինի Սինի թագաւորն էր, որ շղթայակապ գերի տարուեց Ասորեստան, որովհետեւ այն պատճառով որ նա էր Նաիրիի գաղանկցութեան գլուխը և դիրքը թագաւորական ղեկավարը։ Սակայն նա Ասորեստանում չը սպանուեց կամ միշտ չարգելուեց, այլ դարձեալ իր քաղաքական պայմանների միջոցով իր քաղաքում իր երկիրը իր թագաւորութիւնը շարունակելու համար։

1) Ասորական Աստուած (արևի)։

2) Անգ, եր. 98—101.

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՆԱԻՐԻԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Թեզլաթ-պալասարից յետոյ երկու հարիւր տարուց աւել մի ժամանակամիջոց Նաիրիի երկիրներէ բաժանյայտութեան մէջ է մնում: Զը յաժ, սակայն, փաստերի պակասութեան, կարելի է պնդել որ Նաիրի այդ ժամանակներում դարձեալ ձեռքէն էր բերել իր անկախութիւնը և Արեւստանի հարուածների վտանգին ենթարկուած: Այս իրողութեան վերջու յուլիւնն այն է, որ Ասորեստանի Թեզլաթ-պալասարից յետոյ անկախութիւնը մէջ էր գտնուում, երբ նա կորցրել էր այդ հուժկու թագաւորի զէնքով նա-

ւած բոլոր երկիրները և զինուորական մեծ պետութեան աստիճանից իր երկրորդական պետութեան վիճակը:

Թուլացած պետութիւնը նորից իր երկիրն դիւրքը բռնելու ջանքեր սկսեց և ցոյց տալ Թեզլաթ-Ադար Բ. թագաւորի (889-885 թ. Ք. ա.) ժամանակ: Սակայն սրան վիճակուած էր թագաւորել միայն հինգ տարի և այդ ժամանակամիջոցում նա կարողացաւ հաջողաւել Նաիրիի վրայ հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ, Սալմանասարի և Թեզլաթ պալասարի ճանապարհով: Դարձեալ Սուբնատ գետի կիրճում է ապրում Թեզլաթ-Ադար Բ. փորագրել է մի քանի մատոտ արձանագրութիւն, որի մէջ ասում է. «Թեզլաթ-Ադար, արքայ մեծ, արքայ հօգօր, արքայ ժողովրդոց, արքայ Ասորեստանի... Օժանդակութեամբ հաջողութեամբ մեծարանաց իւրոյ հոն հաջողաց, ահագին լեռներ՝ ի ծագմանէն ի վերջն ինչև զմուտս արեգական՝ նուազում է: Բուռն, անպարտելի... հոն գնաց

կայծակի նման, գետեր... առաթուղ
կոխեց»¹⁾։

Թեգլաթ-Ադարին յաջորդեց նրա
աւագ որդի Ասսուրնազիրաբալը (885—
860 թ.)։ Ասսուրեաստանը հարեան եր-
կիրներում այլ ևս ոչ մի հպատակ
ազգութիւն չուներ, միայն Նաիրի
հարաւային մի քանի կտորներն էին
որոնք գեռ մնում էին Նինուէի տիր-
պետութեան տակ²⁾։ Ասսուրնազիր-
աբալը իր ստացած վտիտ ժառանգ-
ութիւնը մեծացնելու համար թագա-
ւորութեան առաջին տարուանից սկի-
ստեցին եռանդով աշխարհակալա-
ւոր շաւանքներ պատրաստել և իր պ-
տերազմական խոշոր տաղանդով հա-
զիսացաւ Թեգլաթպալասարի արժան-
ւոր յաջորդ, նոյն իսկ աւելի ևս բար-
րացրեց Նինուէի կայսրութեան փ-
ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում։ Նոր
արեւմտեան աշխարհը, Բաբելոնից մի-
շն Շիրատի արեւելեան ճիւղը, մինչ
Միջերկրական ծովը, զգաց ստորա-

դաւանքների ամբողջ սոսկումը։ Աս-
սուրնազիրաբալը մեծ նուաճող էր,
նոյն ժամանակ և արիւնարբու մի
պահ։ Նրա գործադրած սիստեմա-
տիկ գաղանութիւնները, աւերանքները
զատ որ ընդունակ էին աւելի մեծ
պատի տարածելու, քան նրա ճակա-
ւարտերը։ Իր յետնորդները գերա-
նցեցին նրան ոչ միայն նուաճողա-
ն թափի, այլ և գաղանային արարք-
երի նրբութիւնների և բազմազանու-
թեան մէջ։

Ծանր կացութիւն վիճակուեց մա-
ւանդ Նաիրիին։ Ասսուրնազիրաբալը
մենից առաջ առանձին մեծ եռան-
դով գործում էր մանաւանդ այս եր-
կրէմ և իր թագաւորութեան ըն-
թացքում չորս անգամ արշաւեց նրա
այս, սոսկալի աւերանքների ու կոտո-
ւանքների ենթարկելով երկիրը։ Նա
լաւ գիտակցել էր այս լեռնաշ-
խարհի կարեւոր նշանակութիւնը իր ա-
զգայ գործունէութեան տեսակէտից
մենից առաջ, ու ամենից շատ աշ-
խատում էր իրականացնել Նաիրիի

¹⁾ Սանտալճեան, եր. 108.—²⁾ Maspero H.
III, p. 6:

կատարեալ նուաճումը: Առաջին գամ 884 թուականին էր որ նա յաճակուեց Վերին Արածանիի կողմերում նուամի երկրի վրայ և այդ տեղից արշաւելով դէպի Ուրմիայի ծովը, վերահաստատեց ասորական տիրապետութիւնը Սուրբուսկիա և այլ հարեան երկիրներում: Զարմանալին այն է, որ անեղ աշխարհակալի ոյժը վհատութիւն և լքում չէր առաջացնում այն երկիրներում, որոնց վրայ դնում էր նա թաթը: Կան երկիրներ, որոնք ապրտամբւում են նրա դէմ: Ապստամբութիւնների թւում են նախ և առաջ ասորական դադութները, որոնք հաստատուած էին Տիգրիսի և Նփրոսի մէջտեղերում (Դիարբէքիւրի կողմերը) և պաշտպանում էին դէպի Ասորեան տանող լեռնային անցքերը: Հնազանդեցնելով ապստամբներին, Ասորեանազիրաբալը առանձնապէս ամրացնում է Տուշհա քաղաքը, որ, ինչպէս ասանք, շատ կարեւոր դեր էր խաղում սահմանագլխի վրայ:

Իսկ յաջորդ տարին, 883-ին,

պահան թագաւորը մտնում է Նաիրիի երկիրները արևմտեան կողմից, այսինքն Տիգրիսի հովտով: Նաիրեան հնակցութիւնը արդէն առաջուայ դէպքի նման չէ, բայց և այնպէս, Ասորեանազիրաբալը առանց դժուարութիւնների չէր որ նուաճեց բոլոր այդ երկիրները: Նա սահմանում է հարկային սիստեմ: Բայց կայ աւելի վատը, որ արդէն լուրջ սպառնալիք է տեղադրում թագաւորների անկախութեան— թագաւորը կուսակալներ և կառավարիչներ է նշանակում երկրի զանազան կողմերում: Երրորդ արշաւանքը տեղի է ունեցաւ 880-ին, իսկ չորրորդը՝ 867-ին: Այս արշաւանքների մանրամասնութիւնները ամենից լաւ կարող է պատկերինքը այդ արշաւանքների հրամանատարը: Ուստի խօսքը տանք Ասորեանազիրաբալին:

... Ասուրնաձիրաբաղ՝ հզօր թագաւոր, արքայ բովանդակութեան չորից կողմից աշխարհի...

Կառավարութեանս առաջին տարին... Երազմիկ կառքերս ու զօրքս ժողուեցի, արշաւեցի սեպ ճամբայներէն, դժուարին

լեռներէն, որոնք գնացից կառացս ու
 րացս անյարմար էին: Նումմի երկրին
 րայ գնացի. Գուրբի՝ իրենց բերդաքա-
 քին, Սուրբա, Արուքու, Արուրա, Արու-
 ամուր քաղաքներուն՝ որոնք Ուրինի, Ար-
 նի, Իտինի կոչուած ահագին լեռներ-
 մէջ կը գտնուին՝ տիրեցի, զպատերազմ-
 նոցա բազմաթիւ սպանի, աւարնին, ի-
 քերնին, արջառնին յափշտակեցի. զօր-
 փախաւ, դժուարին լերան մը վրայ ամ-
 րացաւ: Լեռն կարի դժուարին էր. անոնց
 տէն փութով հետամուտ չեղայ. լե-
 րագագաթն երկաթի դաշուէնի մը ծայրին
 կը բարձրանար, և երկնից թևաւոր թռչ-
 ւոր մանուկ չը մօտենար: Նման բունոյ ու-
 թի (թռչնոյ) իրենց ամբողջութիւնը նոյն լե-
 րայ շինած էին: Ուր որ իմ հարցս մէ-
 ք և ոչ մի թագաւոր մտած էր, երեք օր-
 մէջ զիւցազնն մապլելով (°) լերան
 ելաւ՝ քաջասրտութեամբ կոռոյ ցանկա-
 լով: Վեր ելաւ, իւր ոտքերով լեռը
 կռտեց, անոնց բոյնը ջախջախեց, բան-
 նին խորտակեց: Անոնց պատերազմողն
 200-ը զէնքով յերկիր կործանեցի. ան-
 մեծաքանակ աւարը՝ ոչխարաց երամա-
 քու պէս առի տարի: Անոնց արեւ-
 լեռն ասորի նման ներկեցի. իրենց փա-
 ները լերանց ծործորներու և անձուկ-
 (°) մէջ ոչնչացուցի. անոնց քա-

ներն աւերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի:
 Նումմի երկրէն ելայ, Կիրրուրի երկրը վար-
 ցայ: Հարկա Կիրրուրի, Սիմիսի, Սիմիրա,
 Ալմանիա, Ագաւս, Սարգա ու Սարմատա եր-
 րներէն ձիեր, ջորիներ (°) արջառ, ոչ-
 արներ, գինի, պղնձի անօթներ իւր
 անց հարկն ընդունեցայ: Անոնց վրայ կող-
 ակալներ դրի: Մինչդեռ (զօրքս) Կիր-
 րուրի մէջ կը գտնուէր, Ասուրայ՝ իմ
 անունս՝ պայծառութիւնն զԿիրզանացին և
 Սուրուսկացին յերկիր կործանեց: Չիեր,
 արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, պղնձի ա-
 նաններ ի սակ հարկի առջևս բերին: Կիր-
 րուրէն ճամբայ ելայ, Սուլուս քաղաքին
 մէջ մխեցայ, որ Կիրխի երկրին
 մասն է: Սասու, Սասարու, Նիստուն,
 Զարդի, Միաքիա, Արձանիա, Տիւա, Սա-
 րա քաղաքներուն՝ որոնք Կիրխի երկրին
 մասն, Արուա, Արարդի ահագին լեռնե-
 րն մէջ կը գտնուէին՝ տիրեցի. անոնց
 բազմաթիւ զօրքը սպաննեցի, աւարնին և
 քերնին առի տարի: Չօրքն փախաւ,
 Կաստունի դիմացը դուրս ցցուած լեռնային
 ճայռ մը բռնեց, որ երկնից ամպի մը նը-
 ման՝ երկնքէ դէպ ի վար կը հակէր: Ուր
 թագաւորաց իմ հարցս մէջէն և ոչ մէկն
 մտած էր, իմ զինուորներս թռչնոց պէս
 անոնց վրայ խոյացան: Անոնց պատերազ-
 մող զօրքէն 260-ը զէնքով դիաթաւալ կա-

ցուցի, գլուխնին կտրեցի. անոնցմէ սիւն մը կառուցի: Անոնց մնացորդն թռչնոց պէջերան դադաթան վրայ իւր բոյնը շինեց: Անոնց աւարն ու ինչքը լերան մէջէն վարերել տուի քաղաքները՝ որ ի մէջ ահագին ու թաւուտ լերանց էին, աւերեցի ու քանդեցի, հրով այրեցի: Մարդիկն՝ որչափ բազմութեամբ որ զինուցս երեսէն փախած էին վար իջան, ոտքերուս փարուեցան: Անոնց վրայ տուրքեր, հարկեր ու վերակացունք դրի: Նիստունի քաղաքապետը՝ Բուրաբ որդին՝ զԲուրու Արբաի ի մէջ մորթեցի ըրի, պատի մը մէջ հիւսեցի: Նոյն ատեն իմ անձինս պատկերը շինեցի. ի կարող զօրութիւնս անոր վրան գրեցի, Իջերան վրայ՝ Ասուրնաձիրապու քաղաքն մէջ՝ աղբերական տեղը՝ զայն կանգնեցի:

Նոյն անուանակիր տարւոյն մէջ Ամսոյն 24-դ օրն ըստ հրամանի Ասուրնաձիրապու աստուածոցն մեծաց՝ տերեւ իմոց՝ Նինուէէն ելայ, Նիրուր և Պաճաւուր ու Պաճաւուր լեռներուն ոտքը զանուկ դաքաց վրայ արշաւեցի: Ասկուն, Ուսի Պիլազի վիճակներուն մէջ 20 քաղաքի տրեցի. անոնց բազմաթիւ պատերազմողներ սպաննեցի. աւարնին և ինչքերնին տարի. քաղաքները հրով այրեցի: Մարդիկն՝ որչափ բազմութեամբ որ իմ զինուցս երեսէն փախած էին՝ վար իջան, ոտքերուս

փարուեցան. անոնց վրայ տուրքեր դրի: Նիրուր ու Պաճաւուր լերանց ստորոտներն աղ քաղաքներէն ելայ, Տիգրիսի վրայէն մեջայ, Գուամուխի մօտեցայ:

... Նոյն անուանակիր տարին և իմ Նինուէ զանուած ատենս բերին լուր թէ արքա Ասորեստանեայր և Ոււլաի՝ անոնց քաղաքապետն, զորոնք Սաղմանասար Ասորեստանի թագաւորն՝ ինծմէ առաջ թագաւորող իմն մը խալդիզիպիսայի մէջ բնակեցուած էր, ապստամբեցան, իմ թագաւորական քաղաքս զԲամդամուսա առնելու մար յառաջ խաղացին: Ասուրայ, Շամալայ և Ռամմանայ՝ իմ վստահութեանս աստուածոց՝ հրամանաւն, ժողուեցի իմ պալատիս վրայ կառերս և զօրքս: Սուրնատայն աղբերակունքը՝ տեղի պատկերաց թագաթփաղսարայ և թագաթաղարայ քաղաքական անձինս մէկ պատկերը շինեցի, զայն անոնց քովը կանգնեցի: Նոյն ատեն իձալա հրկրէն ի սակ հարկի արջառ, արջեր և գինի ընդունեցայ: Յառաջ զայն զէպ ի Կասիարի, Կինարուին, Կասիայ բերդաքաղաքին մօտեցայ: Զօրքս յարձակմամբն, բուռն ճակատամարտ խոյացայ, քաղաքին տիրեցի: Անոնց քաղաքապետներէն 600-ը զինուոր յերկիր տանեցի. 3000 գերի կրակի մէջ այրեցի:

իրը պատանդ՝ անոնցմէ և ոչ մէկը կեն-
 նի թողուցի: ԶՊուլաի անոնց քաղաքա-
 տը կենդանւոյն ձեռք ձգեցի: Անոնց դի-
 ներն ի ցից հանեցի. մանչ ու աղջիկ
 դաքնին խարուկի մէջ այրեցի: ԶՊու-
 անոնց քաղաքապետը մորթազերծ ք-
 րամդամուսայի պարսպին մէջ զանի
 սեցի. քաղաքն աւերեցի, քանդեցի
 այրեցի: Մարիրու քաղաքին և իւր վի-
 կին տիրեցի. անոնց պատերազմողն-
 50-ը զինուք յերկիր կործանեցի. անոն-
 քոնուած 200 գերիները կրակի մէջ այրե-
 ցի: 332 զինուորս երկրին Նիրբուայ՝ դա-
 մէջ կոռելով սպաննեցի. աւարին,
 արջառնին և ոչխարին առի տարի: Ն-
 քու երկրին՝ որ Ուխիրա լիբան ստոր-
 է, գաշնակցութիւն մըրած ըլլալով՝ ի-
 Տիւա ամրոցին մէջ քաշուած էին: Կ-
 րուէն ելայ, Տիւաին մօտեցայ. քա-
 խիստ ամուր էր. 3 պարիսպ զանի կը
 ջապատէր: Մարդիկն իրենց հօր պար-
 ներուն և բազմաթիւ զօրացը վրայ վ-
 հացան. վար չեկան, ոտքերուս չփա-
 ցան: Կոռուով և ճակատամարտիւ քաղ-
 վրայ յարձակեցայ, տիրեցի: Անոնց
 պատերազմող մարդիկը զինուք յերկիր
 ծանեցի. անոնց աւարը, ինչքը, արջ-
 անոնց ոչխարներն առի. շատ մը գեր-
 կրակի մէջ այրեցի. շատ մը մարդիկ կեն-

ձեռք ձգեցի. ոմանց ձեռքերը և թե-
 քը (*) կտրեցի. ոմանց քիթը (*) ախանջ-
 քը, (թևերը*) կտրեցի. շատ մը մարդոց
 քերքը բրեցի. կենդանի եղողներէն աշտա-
 ւէ (*) մը կանգնեցի. մէկ մ'ալ կառափներէն
 փնցեցի: Ծառերու վրայ՝ իրենց քաղա-
 վիճակին մէջ՝ անոնց գլուխները վար-
 ցի. իրենց արու տղայքը, աղջիկ տղայքը
 ակի մէջ այրեցի. քաղաքն աւերեցի,
 քանդեցի, հրով այրեցի, ոչընչացուցի: Նոյն
 ան Նիրբի երկրին քաղաքները, անոնց
 տուր պարիսպներն աւերեցի, քանդեցի,
 քով այրեցի: Նիրբիէն ելայ, Տուսխան
 քաղաքայ: Տուսխան նորէն գրաւեցի, անոր
 պարիսպը կործանեցի. տեղը մաքրեցի,
 ման հասայ: Նոր պարիսպ մը ի հիմանց
 չէն ցկատարն կանգնեցի, աւարտեցի,
 քանդեցի կերպով) կարգի դրի: Իմ արքա-
 ւան բնակութեանս համար հոն պալատ
 հիմնեցի. դրան թևերն աւարտեցի, գա-
 ք իրենց դրան վրայ կանգնեցի: Նոյն
 ատուր կանգնեցի ի հիմանց մինչև ցտա-
 ր. զանի աւարտեցի. պիլի շողուն քարէ
 ամանին պատկերը շինեցի, զկարողու-
 րէն շքեղագոյն զօրութեանս՝ ու Նաիրիի
 իրենցուն մէջ կատարած զիւցազնա-
 ւան գործոցս պատմութիւնն անոր վրան
 քցի, զանի Տուսխայի մէջ կանգնեցի:
 Կատակ մը գրեցի, անոր պարսպին վրայ

գետեղեցի: Վատթարեալ Ասորեստանեանս
ըն՝ որոնք կարօտութեան և քաղցի պատ-
ճառաւ ի լերինս յայլս դէպ ի Սուպրի ել-
էին, ետ բերի, Տուսխայի մէջ հաստատեց
Նոյն քաղաքն իմ վերագոյն իշխանութեան
տակ դրի: Նիրբու երկրէն ընդեղէններ
յարգ հոն գիւղեցի. Նիրբուին մնացորդներն
որոնք իմ զինուցս երեսէն փախած էին
վար իջան, ոտքերուս փարուեցան: Իրեն
քաղաքներուն ու գետեղեցիկ շէնքերուն
զանոնք բնակեցուցի:

... Նաիրիի երկիրներուն վրայ կողմ-
կալներ դրի: Նաիրիի երկիրներէն դառն-
լուս ատեն՝ Նիրբու երկիրն՝ որ ի մէջ
սիարի լերինն՝ ապստամբած էր. իրեն
քաղաքներէն 9 հատ թողած էին, իրեն
Իսպիլիբրիա ամրոցին և դժուարին լեր-
վրայ կը վստահէին: Լերան գագաթներուն
վրայ յարձակեցայ, տիրեցի. ահապին լե-
րերու մէջ անոնց պատերազմողները սպա-
նեցի. անոնց արեամբն ասրի պէս լե-
րերէն: Մնացեալները լերան ծործոր-
քուն և անձուկներուն մէջ ոչնչացուցի:
Նոնց աւարն և ինչքը՝ առի, անոնց պատ-
րազմողաց կառավունքը կտրեցի. անոն
կառավարներովն սիւն մը կանգնեցի. մա-
ռու աղջիկ տղաքնին խարուկի մէջ այրեցի:
Բուլխանի քաղաքին կրճին մէջ մա-
լուքիա գետոյն եզերքը հասայ. Յառաջ ի-

առաւ ատեն՝ կրճին մէջ եղող կիրխի եր-
բն քաղաքներուն տիրեցի, անոնց բազ-
միւ պատերազմողները սպաննեցի. ա-
նոց կողոպուտն առի. քաղաքները կրակով
քանցի:

... Պուրուսկացիներն և Կիրզանացիներն
գլխովն վհափառութեան Ասուրայ՝ տեսն
այ, նկուն ըրաւ. արծաթ, ոսկի, ձիեր,
թոռած զգեստներ, արջառ, ոչխարներ,
քի ի սակ հարկի և արոց իմ առջևս բե-
ցան:

Իստարատի երկրին մխեցայ. Կիպակի
քաղաքին մէջ բանակեցայ, արջառ, ոչխար,
քի, պղնձի ամաններ ի սակ հարկի Կի-
պիէն ընդունեցայ: Կիպակիէն ելայ, Մա-
տի քաղաքը մօտեցայ. Մատիատուն՝
զերեզմանաց քաղաքան՝ տիրեցի. ա-
յա պատերազմողներէն 2800-ը զինուք
գլխի կործանեցի. անոնց մեծաքանակ ա-
ռն առի տարի: Որչափ մարդիկ որ զի-
նացս երեսէն փախած էին՝ ոտքերուս փա-
նեցան: Զանոնք իրենց քաղաքներուն
բնակեցուցի. հարկ ու տուրք եւ «ու-
սի» պաշտօնեայ մը՝ զոր զօրացուցի, ա-
նոց վրայ դրի: Անձինս պատկերը շինեցի.
զօրութիւնս անոր վրան գրեցի: Մա-
տիի մէջ կանգնեցի: Կասիարի ահա-
լեռներուն մէջ վեց օր անցուցի. զը-

ժուլարագնաց երկիր մը՝ որ պատերազմի
կառքերու և զօրաց յառաջ խաղացման
յարմար չէր: Երկաթի բրիչներով լեռն է-
քեցի. անագապղնձի թիկերով զանի հա-
հալասար ըրի. կառքերն և զօրքը յառ-
խաղացուցի: Կասիարի լեռան մէջ և զող դ-
տին (*) քովի քաղաքներուն մէջ արջառ,
խարնեք, գինի, պղնձի անօթներ, պղն-
կաթնայնիք ընդունեցայ: Կասիարու լե-
կտրեցի անցայ. երկրորդ անգամ Նախը-
նթացի լեռներուն վրայ իջայ: Սիգիսա քաղա-
քին մէջ բանակս դրի: Սիգիսայէն ել-
մաղարա քաղաքին մօտեցայ, որ Տուրու-
որդու լապտուրիի ամրոցն էր: Քաղաք-
խիստ ամուր էր. 4 պարիսպ զանի կը
լորէին: Յարձակելով քաղաքն առի. հա-
զինուցս առջև զարհուրեցան. անոնց ին-
նոնց ստացուածքը, անոնց տղայքը
փրկանք (*) անոնցմէ առի յաղատութի-
անոնց կենաց: Անոնց թողութիւն չն-
ցի: Հարկ ու տուրքեր, «ուրասի» պա-
նեայ մը անոնց վրայ դրի: Քաղաքն
քեցի, քանդեցի, աւերած ու խոպան եր-
գարձուցի: Կասիարի լեռան ստորոտը՝ Տու-
րուզիի որդու լապտուրիին 60 քաղ-
րը, ամրոցները, աւերեցի, քանդեցի,
տակաց կոյտ ու խոպան երկիր դարձ-
վատահացեալ յԱսուր՝ իմ տէրս, թեթ-
մարտակառքերովս և լաւագոյն հեծե-

Տուրսանէն ճամբայ ելայ: Լաստերով
քիսի վրայէն անցայ. բոլոր գիշերը
դաշի գնացի. Դիրրացուոց ամրոցն Պի-
քային մօտեցայ: Քաղաքն խիստ դը-
րամատոյց էր. 2 պարիսպ զանի կը
պատէին. պատուարն լեռան մը գագա-
պէս բարձր էր: Ասուրայ՝ իմ տեհանս՝
բարձր օժանդակութեամբն, զօրացս յար-
մամբն և յուզեալ ճակատամարտիւս ա-
հետ պատերազմեցայ: Օգոյ գից Ռամ-
նի նման՝ 2 օր մինչև արևու ծագումն
անց վրայ որոտացի: Անոնց վրայ կրակ
գրեցի, սաստկութեամբ և զօրութեամբ՝
թռչնոց խուռնընթաց բազմութեան
նման անոնց վրայ սրացան: Քաղաքին
անոնց մարտիկներէն 800-ը զէն-
քերկիր կործանեցի. անոնց կառափնե-
կտրեցի. կենդանի մնացող շատ մը
գրիկ գերի բռնեցի. մնացեալները կը-
մէջ այրեցի: Անոնց ձուկ կողոպուտն
կենդանի մնացողներէն և կառափուն-
կորդ մը քաղաքին դռան առջև կանգ-
700 մարդիկ իրենց քաղաքին դռան
ցիցներու վրայ վարսեցի, քաղաքն ա-
քեցի, քանդեցի, աւերած ու խոպան եր-
գարձուցի: Անոնց մանչ տղայքը, աղ-
տղայքը կրակի մէջ այրեցի: Մատնի
կըճին բերանը գտնուող Կուկունու

քաղաքին տիրեցի. 700 պատերազմող
կուռն ըրի զինուք. անոնց ճոխ կողոպ-
տոխ: Դիրա երկրին մէջ 50 քաղաքի
րեցի. անոնց պատերազմողները սպա-
ցի. աւարնին առի տարի: 50 մարդ
զանւոյն գերի բռնեցի. անոնց քաղաք-
աւերեցի, քանդեցի, կրակով այրեցի.
նոնց վրայ իմ ճոխութեանս պայծա-
թիւնը սփռեցի: Բիտուրայէն ելայ, հա-
պակաց Կիրխի երկրին Արբակի քաղ-
վրայ իջայ: Իմ արքայական վեհափա-
թենէս զարհուրեցան. իրանց քաղաք-
նք և զօրաւոր պարիսպները թողուցին. կե-
քերնին ազատելու համար՝ Մատնի
զին լերան վրայ ելան: Անոնց հետմե-
կեցայ. դժուարագնաց լեռներու մէջ ան-
մէ 1000 պատերազմող մարդ խորտակեց-
անոնց արեամբն լեռը ներկեցի. ան-
դիակներովը զծործորս և զանձուկս լե-
լցուցի: 200 մարդ կենդանւոյն գերի բռ-
ցի. ձեռքերնին կտրեցի. 2000 հոգի գե-
տարի. անոնց արջառն և ոչխարները
համար թուով առի տարի: Արբակի քաղ-
քին, Իյայա և Սալանիքա ամրոցները
տիրեցի, (անոնց) պատերազմողները սպա-
նեցի, կողոպուտնին առի: Նարի երկր-
րուռն մէջ 250 քաղաք իրանց զօրաւոր
բխպաներովն աւերեցի, քանդեցի, աւե-
րու խոպան երկիր դարձուցի: Անոնց

նին հունձքը հնձեցի, ցորեն ու յարդ ճու-
այի մէջ համբարեցի¹⁾:

Այս բոլոր հարուածներով ասորա-
նս դաժան աշխարհակալը պատրաս-
տւած վերջացնում է իր հիւսիսային
նշտ ծրագիրը: Ապահովուել Նաիրիի
տղմից, հաստատուն կռուան դարձնել
այդ լեռնաշխարհը արեւմուտքում գոր-
ծողութիւններ սկսելու համար—այս
այդ ծրագիրը: Եւ երբ Նաիրին
արդէն բոլորովին խաղաղացրուած և
աւատարիմ հպատակութեան մէջ վե-
հահաստատուած էր, այդ ժամանակ
Նորնագիրաբալը ձեռնարկեց արեւ-
մոտեան երկիրների նուաճման: Նրան
օգնողուեց այդ ծրագիրը, որովհետեւ
այս յենակէտը ամուր էր: Նաիրիի
արձրութիւններից էր նա վճռում Սի-
րայի, Պալեստինի և Փիւնիկէի ճա-
տագիրը: Եփրատի արեւմտեան կող-
մում ապրող հեթիթական ազգերը
աւելացած էին և չէին կարող կանգ-
նեցնել նոյն այդ ազգերի պաշտպանո-
ւական գծի ձախ թևի (Նաիրիի) վրայ

¹⁾ Սանտալճեան, եր. 108—122.

յենուած և այդտեղից առաջացող Ասորեստանը: Ասուրնագիրաբալը առջինն էր իր երկրի թագաւորներէից, որ նուաճեց Սիրիան, Փիւնիկէի քաղաքները և իր զէնքը ընկղմեց Միջերականի ջրերի մէջ: Եւ թւում է թէ հեթիթական աշխարհը վերջնականապէս տեղի էր տալիս սեմական աշխարհին, խոստովանելով իր կասութեալ անուժութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

Բայց դեռ վաղ էր այդպիսի մի վիճակի հասնելու համար: Ասսուրնագիրաբալի այս անեղ շարժումների ժամանակ, նոյն այդ Նաիրիի աշխարհում, զուխ ճկած և պարտութեան մատուած այդ ազգաբնակչութեան մէջ, պատում է մի կենսունակ երևոյթ, էլը մարդկային կեանքի այն շարժումներից, որոնք իրանց անակնկալ քաջայայտութեամբ, իրանց զարմալի յաջողակութեամբ և խոշոր հետեւնքներով հրաշքի նմանութիւն բերաներ են: Ամբողջ հեթիթական աշխարհի համար, ինչպէս տեսնում

ենք, դրուած էր կեանքի և մահուան հարց: Յեղը կենսունակութիւն ունի ասորական ահաւոր ոյժի դիմաց ազդելու, ինքն իրան պաշտպանելու համար:

Եւ նրան պատասխանելու համար դուրս է գալիս մի փոքրիկ երկիր, որ թէև նաիրիի դաշնակցութեան է պատկանում, բայց ունի իր յատուկ անունը: Ասորական սեպագրութիւնները մէջ Ասսուրնազիրաբալի մասին ստեած է. «Սուրնատ գետոյն աղբրակունքէն մինչև Ուրարտի իւր ձեռքովն տիրեց»¹⁾: Առաջին անգամն այսպիսի մի անուն հրապարակ գաւ — Ուրարտի կամ յաճախագոյն՝ Ուրարտու: Թեգլաթ-պալասարը չէ ճանչում այդպիսի մի երկիր Հայկական Բարձրաւանդակում: Եւ այս հանգամանքը իրաւունք է տալիս ենթադրելու որ Ուրարտուն կազմակերպուել Թեգլաթ-պալասարից յետոյ, ասելով ժԱ.—Թ դարերի արանքում:

Ահա այս փոքրիկ երկիրն է, որ պատ-

¹⁾ Անդ, եր. 129.

մութեան ասպարէզ է իջնում մի մեծագործ առաքելութեամբ — միացնել հիւսիսային ազգերը Ասորեստանի դէմ: Նրա պատկը ինքնապաշտպանութիւնը չէ միայն: Եթէ լոկ ինքնապաշտպանողական լինէր այդ խիզախ առաջխաղացումը, Ուրարտուի դերը կը լինէր տեղական, մասնաւոր: Բայց Ուրարտուն մօտաւորիւր տարի անեղ մրցութեան մէջ էր Ասորեստանի դէմ և Ասորեստանը մի քանի անգամ հասաւ կորստեան ծայրին: Այստեղ է ահա Ուրարտուի այն դերը, որ արդէն տիեզերական պատմութեանն է պատկանում: Այդ պայքարը համաշխարհային քրապետութեան համար էր: Հեթիական աշխարհը Ուրարտուի միջոցով պայքար էր մղում այն մասին՝ թէ ո՞ր պիտի լինի Արևմտեան Ասիան — Թիթական թէ սեմական¹⁾:

Այս զարմանալի ընդունակ ցեղը զարգացման ճանապարհն էր մտել անայն թափով, երբ նրան գտաւ և

¹⁾ Никольскій — „Клинооб. над. Ванскихъ цактк. въ пред. Россіи“, с. 390.

բաց արաւ Աստուրնազիրաբալի որդի
և յաջորդը, Սալմանասար Բ. (860—
825 Ք. ա.): Ինչպէս ասացինք վեր-
ւում, ենթադրւում է որ մօտաւոր-
պէս այդ ժամանակները կամ դրանց
առաջ ուրարտացիները, գաղթելով
ընտուքից, մտել էին Նաիրիի ազգ-
երի շարքը: Ամեն ինչ դեռ պարզ
այս ժողովրդի պատմութեան մէջ
Մենք տեսանք (եր. 89—94) թէ
ենթադրութիւններ զոյութիւն ունե-
ւորարտացիների սկզբնական շրջան-
ներանց բնական երկրի մասին և
այդ ենթադրութիւններից որն է ա-
լի հաւանականը:

ՊԼՈՒՆ Ը.

Ա Ր Ա Մ Է

Սալմանասար Բ. ժամանակ Ու-
րարտուն սկսում է իր վերին աստի-
անի կարևոր քաղաքական դերը: Սալ-
մանասարը իր երկարատե թագաւո-
րութեան մածագոյն մասը անց կաց-
եց պատերազմական արշաւանքնե-
րի մէջ: Միայն եփրատի միւս կող-
մում իր հօրնուածած երկիրները հնա-
նդութեան մէջ պահելու համար նա
ամեն տարի իր բանակը անց էր կաց-
ում այն կողմերը և այդպիսի ար-
շաւանքներից նա յականէ յանուանէ
շում է 21 հատ: Այս թիւը բաւա-
ն է ցոյց տալու համար թէ որքան

յամառ դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս հեթիթական աշխարհը Ասորեստանի անաւոր ոյժին: Այդ դիմադրութեան մեծապէս նպաստում էր Ուրարտուն, ուր Սալմանասարի ժամանակ թագաւորում էր Արամէ անուանով մէկը:

Մենք տեսանք որ ասորական բանակները Նաիրիի բարձրաւանդակ վրայ յենուելով պիտի յարձակուէին արեւմտեան աշխարհի վրայ: Ուրարտուն ոչ միայն վտանգի է ենթարկում այդ պատերազմական յենարանը, և իր գործողութիւնները միացնում է արեւմտեան աշխարհի գործողութիւններին, այնպէս որ երկու կողմերէն է Ուրարտուի և հեթիթական երկրի գործողութիւնները միաժամանակ և փոխադարձաբար իրարից էին բռնւում և իրար պահպանում ¹⁾: Սալմանասարը ստիպուած էր պարբերաբար իր զէնքը դարձնել Ուրարտուի դէմ ոչնչացնելու համար այնտեղ կազմակերպուող քաղաքական խռոք կենտրոնը, որ միացնում էր հիւսիսային

1) Никольскій, с. 395.

ազգերը: Այս ուղղութեամբ գործածած արշաւանքների թիւը չորս էր:

Առաջին անգամ Սալմանասարը արեւելք Ուրարտուի դէմ իր թագաւորութեան առաջին տարին (860): Ինչպէս և Ասուրնագիրաբալը, նա այս անգամ զնաց հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ, դէպի Ուրմիայի լիճը, ուր արեւելք և ասպատակեց Սուբուշկիա երկրը, որ, պէտք է ենթադրել, մըտնում էր Ուրարտուի գլխաւորութեամբ կազմուած դաշնակցութեան մէջ: Արեւանքը դժուարին էր, լեռնային լեռները մեծամեծ խոչնդոտներ էին նշում բանակի առջև: Սուբուշկիան անելուց յետոյ ասորական թագաւորը մտաւ Ուրարտուի սահմանները: Այդպէս է ինքը թագաւորը նկարագրում այդ արշաւանքը:

Թագաւորութեանս սկիզբն, կառավարութեանս առաջին տարին արքայական դաշտ վրայ մեծ վայելչութեամբ նստայ, քաղաքակերպիկ կառքեր և զօրք գումարեցի, միսի երկրին կրճին մէջ մխեցայ, յԱրի-ի բերդաքաղաքն Նինսքի մօտեցայ, քա-

Նախնիների դիմադրութիւնը

դաքը յարձակմամբ առի. անոր տիրութիւնը
անոր բազմաթիւ պատերազմողները
նեցի, անոր արջան առի տարի:
բազաքին դիմացը կառափունքէ կոթող
կառուցի. անոնց մանչ ու աղջիկ տղա
խարուկի մէջ ալընցի: Մինչդեռ ան
տակաւին Արիդի մէջ կը կենային, զ
Խարզացուն, Խարմասացուն, Սիմիսաց
Սիմիացուն, Սիւրիսացուն և Ուլմանաց
ձիւնը, Նարկիք ձիւնը, արջառ, ոչխարներ,

Սալմանաքը կառնով բարձրանում է սարը

ընդունեցայ: Արիդիէն ելայ. սեպ նուրբ
շաւիղներ, դժուարին լեռներ՝ որոնք երկ-
թի դաշոյնի մը սայրին պէս դէպ յերկին
վեր կանգնուած են, պղնձի և անագապղնձ
թիւերով խորեալ պեղեցի, կառքերուն
զօրքին քալել տուի: Սուրուշկիա քաղաքի
մօտեցայ: Սուրուշկիա քաղաքն և իր
ճակէն 100 քաղաք հրով այրեցի: Կակի-
Բախրի թագաւորն և իւր զօրաց մնացորդ-
ներն զինուցս սաստկութիւնէն զարհուր-
ցան և ահագին լեռներ բռնեցին: Անոն
հաւէն լեռներուն վրայ ելայ. լեռանց
անոնց հետ սաստիկ ճակատամարտ տու-
անոնց վրայ յաղթութիւն կատարեցի: Ա-
նոնքէն կառքեր, զօրքեր, ձիեր, ձիերու հարկ-
առի տարի: Սարսափն վեհափառութեան
սուրայ՝ իմ տեառնս՝ զանոնք նկուն ըր-
վար իջան, ոտքերուն փարուեցան. անոն
վրայ հարկ ու տուրք գրի: Սուրուշկի-
քաղաքէն ելայ, Ուրարտացի Արամէ-
րիդաքաղաքն Սուգունիայի մօտեցայ, ք-
ղաքին վրայ յարձակեցայ, անոր տիրեց:
Անոր զօրքերէն շատերն սպաննեցի. կո-
պուտնին առի տարի. անոր քաղաքին
մայր կառավանքէն կոթող մը շինեցի: Ի-
երկրէն 14 քաղաք հրով այրեցի: Սուգ-
ունիայէն ելայ, դէպի Նախրի ծովն վար
ջայ. գէնքերս ծովուն մէջ մխրձեցի:

1) Կարդացուած է և Արամի:

Սարմառայի զոհաբերութիւնը Վանի լճի ափին

տուածոցս զոհեր մատուցի: Նոյն ժամանակ
իմ անձինսս պատկերը շինեցի, Աստուծոյ
պերճափայլ տեառն, իմ տեառնս համբար
և իմ կարող զօրութիւնս անոր վրան գրեցի,
ծովուն քով կանգնեցի»¹⁾:

Սալմանասարը այնքան մեծ նշանալութիւն էր տալիս իր այս արշաւանքին, որ նրա մանրամասնութիւնները զանազան տեսարաններով ներկայացնել տուեց իր պալատի բրձերդոնների վրայ (Բալավարամ) բարձր վանդակներով: Այդ տեսարանները ազնահատելի պատմական և ազգագրական վաւերագրեր են: Նրանց վրայ մենք տեսնում ենք Ուրարտացիները տիպը:

Սակայն ի՞նչ պէտք է հասկանալ Սալմանասարի արձանագրութեան պատկերից, որ վերաբերւում է Ուրարտուին: Բոլոր հետազոտողներն իրար թիկն են, որ Ուրարտուի մէջ սորական բանակը յաջողութիւն չունեցաւ: Ծիշտ է, Սուգուտիան վերցուցեց բայց Սալմանասարը, ինչպէս երևում

Նախնի գերիները

¹⁾ Սանտալճեան, եր. 140—142:

է, չը կարողացաւ առաջ խաղալ իր
բարտուի երկրի մէջ և շտապեց
ռանալ աշտեղից, իջնելով Վանի
վի ափը: «Ակններն է—ասում է
կոլակին—որ այդ արշաւանքը, չը
յաժ ամրացրած քաղաքի գրաւմ
իրապէս լուրջ հետևանքներ չուն
ցաւ»¹⁾: Արամէ Թագաւորի զօրու
նը խորտակուած չէր:

Երեք տարուց յետոյ (857) Ա
մանասարը նորից արշաւեց դէպի
բարտու, այս անգամ արդէն հաջ
արեւմտեան ուղղութեամբ: Անցաւ
բատը, հաթերի երկրում վերանորոգ
մի բերդ, որ պիտի պաշտպանէր
թիկունքից և իր անունով կոչեց
բերդը Կար Սալմանասարի:
Ապա նորից անցաւ Եփրատը և ն
ձելով Նաիրիի մի քանի երկրներ
դուրս եկաւ Արածանիի վերին
սերը: Ահա թէ ինչպէս է նա ներ
յացնում իր այդ արշաւանքը:

«Բիտ-Չամանի երկրին վրայ
Բիտ-Չամանիէն ելայ, Համգանա, Միտ-

¹⁾ C. 396.

նրները կտրեցի անցայ, սեպ նուրը շա
ններ, լերինք դժուարադնացք, որոնք
առնի մը սայրին պէս դէպ յերկինս վեր
բարձրանան, անագապղնձէ թիերով փո
ւոր. պատերազմիկ կառքերն ու զօրքը
աւացուցի գնացուցի: Իջի յերկիրն Ին
քի), երկրին Իսուայ: Ինզիտի բոլոր
արածութեամբն՝ ձեռքս տիրեց: Անոնց
քաղաքներն աւերեցի, քանդեցի, հրով այ
նցի: Անոնց անհամար կողոպուտը, ինչքը,
առի տարի: Թագաւորութեանս մէկ
պատկերը շինեցի, Ասսուրայ՝ մեծի
ան՝ կարողութիւնն և իմ հօր զօրու
նս վրան գրեցի: Չանի Սալուրիի մէջ
անգնեցի, որ ընդարձակ գնացքի տեղ մըն
Ինզիտէն ելայ, Արգանիային վրայէն
անցայ, Սուխմի երկրին մօտեցայ: Անոր
քաղաքադաքն Ուսստալին տիրեցի. զՍուխ
մի թովանդակ տարածութեամբն՝ աւերեցի,
քանդեցի, հրով այրեցի: ՉՍուա՝ անոնց
քաղաքին տէրը՝ իմ ձեռքովս բռնեցի:
Սուխմիէն ելայ, Դաիաինի երկրին վրայ
ելայ: Դաիաինիին՝ իւր թովանդակութեամբն՝
քանդեցի. անոր քաղաքներն աւերեցի, քան
դեցի, հրով այրեցի: Անոնց ճոխ կողոպու
տը, ինչքը, գոյքն առի: Դաիաինիէն ելայ,
Եփրատացի Արամէին Թագաւորական քա

¹⁾ Հանձիթ, այժմ Խարբերդ:

ղաքին Արզակուին ¹⁾ մօտեցայ: Ուրա-
տացի Արամէն հօր զինուցս սաստկուե-
նէն և ուժգին ճակատամարտէս զարհու-
ցաւ, իւր քաղաքը թողուց, Աղղուրի
կիրն, լերանց վրայ ելաւ: Անոր հետէն
լանց վրայ ելայ. լերանց մէջ սաստիկ
տերազմ տուի, 3400-ի նորա պատերազմ-
ղաց զինուք նկուն ըրի. Ռամմանի նման
անոնց վրայ փոթորիկ տեղացուցի, անոն
արեամբն լեռն ասրի պէս ներկեցի,
նոր բանակատեղն առի. անոր մար-
կառքերը, հեծեալները, ձիերը, ջո-
րները, որթերը, գոյքը, կողոպուտն և
բոլոր ինչքը լեռներէն առի տարի: Ար-
ամ ի զերծուցանել զիւր կեանս՝ դժուար
լեռան մը վրայ ելած էր: Իմ առնի զօր-
թեամբս իւր երկիրը վայրի ցլոյ մը
առաթուր կոխեցի, իւր քաղաքներն
բակ դարձուցի. զԱրզասկու՝ քաղաքօք
լոյ վիճակին՝ աւերեցի, քանդեցի, հը-
լայրեցի: Անոր դրան առջևը կառափու-
կոթող կանգնեցի: Զոմանս կենդան-
գերաններէն կախեցի և զոմանս գերան-
բուն բոլորտիքը ցիցերու վրայ վարեց:

¹⁾ Կարգացում է և Արզասկուն, Արզասկուն
Ուրարտական այս մայրաքաղաքի տեղը որոշել
ժուար է: Մինչդեռ Մասպերուն գնում է նրան
ժանի գետի և Վանի լճի մէջ տեղ (Histoire, II,
55), Նիկոլսկին կարծում է թէ նա շինում էր
բաբի վրայ, Մեծ Մասիսի մօտ (с. 397):

Արզասկունէն հուեցի ի լեռն իրիտիայ
թագաւորութեանս մէկ մեծ պատկերը
հեցի. Ասսուրայ՝ իմ տեառնս՝ կարողու-
նունը և Ուրարտիի մէջ իմ ի գործ դրած
զօրութիւնն անոր վրան գրեցի, Իրի-
տիայ լերան վրայ կանգնեցի: Իրիտիայէն
հեցի, Արամալի ¹⁾ քաղաքին մօտեցայ.
Քաղաքներն աւերեցի, քանդեցի, հը-
լայրեցի: Արամալիէն ելայ, Զանգուինս
ղաքին մօտեցայ... իմ ճակատամարտէս
պատեցաւ, ոտքերուս փարուեցաւ: Զիւր,
ձիք ձիոց, արջառ, ոչխարներ անկէ
լեռներէն ելան. անոր թողութիւն շնորհեցի...
Թացս արշաւանացս՝ ի ծովն Նաիրիի
վայրայ. Ասսուրայ հօր զէնքերը ծովուն մէջ
հեցի, զոհ մատուցի, թագաւորութեանս
պատկերը շինեցի. զկարողութիւն Աս-
սուրայ՝ մեծի տեառն, իմ տեառնս, իմ
քաղաքական քաջագործութեանս պատ-
թիւնն և զօրեղ գործերս վրան գրեցի ²⁾:

Վանի լճի ափից Սալմանասարը
աւերեստան է իջնում Կիրզանի և
Բուշկիա երկիրների վրայով, ու-

¹⁾ Արամալի նշանակում է Արամի բնակարան:
Սալմանի ենթադրում է որ այս մայրաքաղաքը
մեծած պիտի լինէր այն տեղը, որ յիսույ ստացաւ
Սալմանի անունը:

²⁾ Սանտալճեան, հր. 143—145:

րոնց նորից ենթարկում է իր իշխանութեան: Նաիրիի երկիրներում յատկապէս Ուրարտուի դէմ գործեց համար Սալմանասարը իր երրորդ շաւանքը կատարում է մէկ էլ տարուց յետոյ (844-ին): Այս արշաւանքը նա նկարագրել է արդէն համառօտ կերպով.

«Կառավարութեանս 15-րդ տարին պի նաիրիի երկիրը քալեցի: Տիգրիս տոյն աղբերականց վրայ՝ լերան քաղ ծերպի մը մէջ՝ անոր աղբերական բազմազման տեղն իմ արքայական պատկեր շինեցի: Կարող զօրութիւնս և զպատմութիւն իմոյ դիւցազնական քաջութեանս որ վրայ գրեցի: Տունիբունի երկրին մէջ տից—կրճին մէջ մտայ: Ուրարտացի արամէին քաղաքները՝ մինչև ցզուլս ջրա Եփրատայ¹⁾ աւերեցի, քանդեցի, հրաւիրեցի: Եփրատայ աղբերակունքը գնացաւ աստուածոցս զոհեր մատուցի: Հոն Ասորայ զէնքերը փառաւորեցի²⁾: Ասիա, Դաւա

¹⁾ Արածանի, արեւելեան Եփրատ:

²⁾ Տիգրիսն ու Եփրատը մեծ, սրբազան նշանակութիւն ունէին Միջագետքի բնակիչների համար: Այս պատճառով էր, երևի, որ ասորական թագավորները չէին կարողանում անտարբեր անցնել այդ

երկրին թագաւորն ոտքերուս փարուելիս ապի հարկի բազմաթիւ ձիեր ընկնեցայ: Թագաւորական պատկերս շինեցի անոր քաղաքին մէջ տեղը կանգնեցի¹⁾:

Այսպէս են ներկայանում Ասորական յարաբերութիւնները ուրարտուի հետ ասորական արձանատիութիւնների մէջ: Սալմանասարի գագաթնաժողովները, ընդհանուր առմամբ, զատակ ունին հասկացնելու թէ նա որտակեց Ուրարտուն, յաղթեց ու իշխանութեան ենթարկեց Արամէ թագաւորին: Մենք տեսանք որ առաջին արշաւանքի հետեանքները չեն համապատասխանում ասորական թագաւորի աւաստիացումներին: Այսպէս էին և հետեւեալ երկու արշաւանքները: Ծիշտ է, քաղաքներ քանդուեցին, մարդիկ կո-

ղեւորի ահուճքների մօտով: Սուրնատ գետի վրէժը համարում էր Տիգրիսի ահուճք, և այդտեղ թագաւորները իրանց պատկերներն են թողնում: (Սալման Դիագին), զոհեր մատուցեց այդտեղ: Յայտնի էր Եփրատի այս ահուճքը սրբազան նշանակութիւն ունի հայ ազգաբնակչութեան համար և այժմ:

¹⁾ Սամտալահան, եր. 149.

տորուեցին, բայց և այնպէս, կա-
րեալ և վերջնական յաղթանակ տե-
ղունեցաւ: Չը նայած իր գոռոզ ին-
նագովութիւններին, Սալմանասարը
այնուամենայնիւ, չէ կարողանում
սել թէ գերիներ է վերցրել, իր ձեռք-
է գցել երկրի իշխողներին, մեծամե-
աւար է տարել և հարկեր է գր-
ընկճուածների վրայ: Իսկ այս բոլոր-
ասորական արձանագրութիւնների
գուն և ոգուն լաւ ծանօթ մարդկան-
ասելով, նշանակում է եթէ ոչ պար-
տութիւն, գէթ աննշան մի յաջող-
թիւն:

Նաիրիի թագաւորները այժմ
բացրել էին նոր ռազմական սկզբունք-
Առաջուայ նման նրանք այլ ևս չէ-
կենտրոնացնում իրանց ոյժերը թե-
նամու գէմ ճակատամարտերի մէջ,
մղում էին մանր պատերազմ, լե-
նային ամրութիւնների մէջ փակու-
և այսպիսով յոգնեցնում էին թշ-
մուն, որ ստիպուած էր բազմաթի-
ամրութիւններ վերցնել գէնքով: Ս-
յաջողութիւններ այս սիստեմի պ-

նառով չէր կարող վաստակել ասորա-
ն բանակը, և երկրի քաղաքական
բազմակերպութիւնը, մեծագոյն մա-
ամբ, մնում էր անաղարտ:

Այս սիստեմը գուցէ Արամէ թա-
գաւորի գործն էր: Սա սովորական
թագաւորներից չէր: Սալմանասարը
անգաղար նրա անունն է տալիս և
կայում է, որ նա բազմաթիւ զօրքեր
ունէր: Այսպիսով Ուրարտուն արգէն
թագաւորութիւնն էր, այն-
ն ուժեղ, որ յատկապէս նրան
ուժեղութեամբ համար ասորական բանակ-
ները այնքան երկար արշաւանքներ
էին սկսում: Թէև Ուրարտուն Նաիրիի
գլխին և հիւսիսային կողմերն էր գրա-
ւում և Ասորեստանից բաժանուած էր
Նաիրիի ուրիշ երկիրներով, բայց այս
անգամանքը չէր կարող հանգստաց-
ող բնակչութիւն ունենալ Նինուէի
առավարութեան համար, որ տեսնում
էր թէ ինչպէս փոքրիկ Ուրարտուն
արագ կազմակերպւում է, դառնում
ուժեղ թագաւորութիւն:

Կազմակերպողը, պետական մի-
թիւն ստեղծողը Արամէ թագաւորն էր
Հեթիթական մանր ազգակից ցեղեր-
այն բազմաթիւ իշխանութիւնները,
ըոնք ծածկուած էին Արաքսի վերին
միջին հովիտները, այն նիւթն էին
որից գոյանում էր նոր պետութեան
զանգուածը: Կուլտուրայով, լեզու-
ով սովորութիւններով միանման էին
այդ ցեղերը և դրանց էլ Արամէն հա-
ւաքեց, ինչպէս կարելի է ենթադրե-
ր՝ ոմանց զէնքի ոյժով, ոմանց՝ խաղա-
ղաշնադրական համաձայնութիւննե-
րով: Աւելի մեծ գործ տեսնում էին
խաղաղ համաձայնութիւնները և այ-
տեղ Ուրարտուն հանդիսանում էր
միայն զինուորական ազդու ոյժ,
թելադրում էր իր հետ միանալու
գուտները, այլ և կուլտուրական
այնպիսի միջավայր, որ անհա-
մատ բարձր էր միւսներից և,
բռնի, կարող էր նրանց բոլորին ձ-
լել իր մէջ: Կուլտուրայով զօրեղանալու
կուլտուրայով յաղթահարելու և
բելու մեծ զաղափարը Ուրարտու-

մեջ գործադրել Արամէի ձեռքով և
ժամանակ, ինչպէս կը տեսնենք,
որովորէն աշակերտում էր Ասորեստա-
ն, սովորում էր նրա լեզուն, նրա
թիւնը: Ասորական զէնքը ոչն-
չեցնել այդ ընդունակ և մեծագործ
թագաւորին չը կարողացաւ: Ուրար-
տուն և նրա կազմակերպած դաշ-
ակցութիւնը շուտ էին բուժում ի-
նանց ստացած վէրքերը և պետական
հարարութեան գործը առաջ էր գը-
նում եռանդով:

«Արամէին — ասում է Նիկոլսկին —
մեծ պէտք է համարենք ուրարտա-
ն հզօրութեան իսկական հիմնա-
քը: Նա ոչ միայն երեք անգամ յաղ-
թականօրէն յետ մղեց իր երկրի դէմ
ազգած ասորական երեք արշաւանքնե-
րը, բայց և մի շարք վճռական գոր-
ծութիւններով և միջոցներով ի-
նանից կախում ունեցող հարեան եր-
կրների մէջ ստեղծեց մի անմատ-
ոյի պաշտպանութիւն Ասորեստանի
դէմ, որի շնորհիւ ասորեստանցիների
դէմ խուժումը Ուրարտու ապագա-

յում դարձաւ ընդ միշտ անկարելի
Ասորական տարեգրութիւնները,
հարկէ, ոչինչ չեն ասում մեզ այն
մասին թէ ինչի մէջ էր կայանում
այդ թագաւորի ներքին և ակա-
զործունէութիւնը, բայց եթէ մենք
ունենայինք նրանից (Արամէից) ան-
փական արձանագրութիւններ, մենք
անշուշտ կիմանայինք թէ որքան ջան-
քեր, որքան մրցութիւն էր պէտք ե-
րան՝ լայնացնելու համար իր պետ-
ութիւնը մինչև Եփրատ և վաստա-
կան հպատակութեան ենթարկելու
համար իր հօր հարկաններին. մենք
տեսնում ենք, որ նա պայքարում
Ասորեստանի դէմ ոչ թէ իբրև
դաշնակիցներից, այլ ինչպէս միապետ
մի մեծ պետութեան, անձամբ իր
նունից, և այստեղ մենք այլ ևս չենք
հանդիպում տասնեակ այնպիսի
գերի անունների, որոնք իբրև
բոխ դուրս էին գալիս ասորիների
դէմ և ցրւում էին փոշու նման:
մի կազմակերպուած քաղաքական
զինուորական սիստեմ էր, որ

պահութիւն և հնազանդութիւն էր
մոցնում բաժան բաժան ազգերի զան-
աւաճի մէջ և որ անաւոր էր Ասո-
րեստանի համար»¹⁾:

¹⁾ Никольский—«Клинообразные надписи Ван-
царей, отк. въ Россіи» («Древности Восточ-
ной», т. I в. III, с. 399).

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՍԱՐԳՈՒՐԻ Ա.

Չորրորդ անգամ ասորական բա-
նալի Ուրարտու արշաւեց 832 թուա-
նին: Այս անգամ նրան Ուրարտուի
հանդիպողը այլ ևս Արամէն չէ,
Սեգուրի անունով թագաւորը:
Եւ զի իմանանք թէ ով է սա,
ի դիմենք պատմական այն աղ-
բանքին, որոնք նոյն այս ժամա-
նակից են սկիզբ առնում, այն է՝
անան սեպաձև արձանագրութիւն-
ներն:

Այդ արձանագրութիւններից հնա-
նիւնը, որ գրուած է ասորական լե-
զով, պատկանում է Սարգուրի թա-
գաւորին: Եւ սա, ինչպէս ապացուցել

է Սէյսը, նոյն Սեղուրին է, որ յետ
տակուած է Սալմանասար Բ-ի արեւ-
նազրութեան մէջ իբրեւ Ուրարտու
թագաւոր: Ուրեմն, 832 թուին Սե-
մէի թագաւորութիւնը գտնուում
Սարգուրիի ձեռքին:

Իր արձանագրութեան մէջ Ուրարտու
տուի այս թագաւորը իրան անուանում
է Լուտիբրիի որդի: Ի՞նչ յարաբերու-
թիւն ունէր նա Արամէի հետ: Ընդ-
նայնացումը տեղեկութիւններ չեն
տալով, որ զինականների կարծիքները
տեղ հակառակ ուղղութեամբ են շար-
ժանում: Սէյսը կարծում է թէ Արամէ
մէն, սաստիկ պարտութիւն կրելու
Սալմանասարից, կորցրեց հեղինակու-
թիւնն իր ժողովրդի մէջ, տեղի
նեցաւ յեղափոխութիւն, որ և շար-
ժացրեց մի նոր հարստութեան
տառամբ ուրարտական գահի վրայ
եւ այդ գինաստիայի հիմնադիր
է համարել Սարգուրիին: Ուրեմն
(օր. Նիկոլսկին, Սանտալճեան) հարա-
բերում են պնդում, այսինքն թէ Սե-
ղուրին Արամէի ժառանգներից

է ոչ մի հիմք չը կայ ենթադրելու թէ
գինաստիաների փոփոխութիւն է ա-
ռաջացել, քանի որ Արամէն ոչ միայն
արտուած չէր, այլ մեծ հեղինակու-
թիւն ունէր ժողովրդի մէջ իբրեւ Ու-
րարտուի հզօրութեան հիմնադիր և
գինաստիան ազգերի միութեան հեղի-
ւոր: Որ Սարգուրին Արամէի որդին
այլ Լուտիբրիի, այս բոլորովին չէ
հակադրում թէ նա, ուրեմն, չէր կա-
րող Արամէի ուղիղ ժառանգը լինել:
Ընդհանրապէս Սարգուրին կարող էր
թագաւորած լի-
թէ Արամէից յետոյ կարճ ժամանակ:
Մի ուրիշ նշանաւոր հանգամանք,
ներկայացնում է Սարգուրի թա-
գաւորը, այն է որ նրա ձեռքով Ու-
րարտական թագաւորութեան կենտրո-
նացումը տեղափոխուած է հարաւ, Վանի
արեւելեան ափը, այն երկիրը,
յետագայ թագաւորների արձանա-
թիւնների մէջ պիտի հռչակուի
այն անունով և այն քաղաքը, որ
անում է Տուսպա կամ Տուշպա ա-
ւեր: Սարգուրին իր արձանագրու-
թեան մէջ, որ փորագրուած է քարի

մի մեծ կտորի վրայ և գտնուած Վանի միջնաբերդի ստորոտում, հայտնաբերուեց Երեւանի քաղաքի մէջ, ասում է թէ Ալնիուհայ քաղաքում ինքը բերդ շինեց¹⁾։ Ենթադրուեց, որ Տուսպա (Վան) քաղաքի անհին անունն է այս։ Հետեւաբար Սարգուրին էր որ առաջին անգամ Վանի բնական ամրութիւնների վրա ուղղորդուեցին դարձրեց և թագաւորութեան կենտրոնը այդ մեծ ժայռի վրայ հիմնաւորեց։

Ինչ նկատառումներով էր դիտարկուել Սարգուրին, ձեռնարկել էր այդպիսի մի գործի։ Վանի աշխարհական դիրքը Միջագետքի վերաբերեալ մամբ առաջին իսկ հայեացքից միայն գամայն հասկանալի է դարձնում Սարգուրիի այդ ընտրութիւնը։ Լաւագործ դիրք հարաւից դէպի հիւսիս շարժուած պետութեան հարուածները ոչնչացնելու համար չէր էլ կարելի գտնել Սարգուրում կամ նրանից մօտ մի տեղ, տեղաւ մի կողմից լճով և միւս կողմից լեռնային շղթայով պաշտպանուած։

¹⁾ Sandalgian, p. 2.

ամրութեան կարելի էր երկարաժամուր արշաւանքով, որ պիտի կատարուէր Տարոսի և Չագրոսի լեռների շրջով։ Ահա ինչպէս է նիկուսկին հաստատւում Վանի նշանակութիւնը որակազմ պետութեան համար.

Ինչ վերաբերւում է Բիայնա երկրին, որի մէջ գտնւում էր այս քաղաքը (Վան), նա ամենահին ժամանակներից կարող էր եղած լինել մի կիր, որ անբաժան կերպով կապուած էր Արաքսի վրայ գտնուող Երատուի հետ և նոյն իսկ նրա հաւանական տեղի դեր կատարում էր մի որ և իցէ պատճառով։ Կապուած է հաւանականօրէն ենթադրել, որ առաջնորդում Բիայնայի ոչ թէ արաքսական պայմանները, այլ կրօնական պաշտամունքի նշանակութիւնը էր նրան առաջնակարգ դիրք տալու երկիրների մէջ։ Բիայնա կամ նրանից մօտ մի տեղ, հաւանական է որ գտնւում էր արտական պաշտամունքի կենտրոնային է Սալդի աստուծոյ, ուրար-

տական աստուածութիւնների մէջ
նականորայս աստուածութեան
տեղը¹⁾: Բիւայնա անուան հետ մի շար-
քում մենք հանդիպում ենք մի ուր-
անուան, որ նոյն երկրին էր պա-
կանում, այն է՝ Խալդէի նա, այսինքն
Խալդէի աստուածութեան երկիր: Այս սրբ-
զան երկիրը ուրարտական ժողովրդի
համար միայն մի առանձին նա-
էր Բիւայնա երկրում և շատ կար-
է, որ հեռաւոր ժամանակներից
ուրարտութիւթազաւորները ոտնձգութիւթ-
ներ ունէին կրելու այս քաղաք-
նապէս անկարևոր երկրի տիրու-
ազգային-կրօնական պատճառներ-
Բայց, ի հարկէ, այս կրօնական նա-
տառութիւնները չէին որ հարկադրե-
Ուրարտութիւթազաւորներին փո-
դրել իրանց պետութեան ծանրութե-
կենտրոնը հիւսիսից հարաւ, այլ
ռազմագիտական նկատառութիւնները,
ընդ ներշնչւում էին այն եռանդ-
քաղաքականութեամբ, որ վարում

¹⁾ Մենք արդէն տեսանք որ այդ տեղը Մ-
սիւր (Արդիւնի) քաղաքն էր՝ Վանի լճի առաջին
պատկանող Մուշասիւր երկրում...

ուրեստանի վերաբերմամբ Ուրար-
տութիւթազաւորները Արամէի նախա-
նութեամբ: Փոխադրելով իրանց
պաշտօնական գիծը Արաքսից և
ուրարտից Եփրատի¹⁾ վրայ, նրանք
որիք զգացին պաշտօնականութեան ու-
թեան և յարմարութեան համար
պաշտօն փոխադրել և իրանց մայրա-
քաղաքը և ստեղծել նրանից մի նոր
նապէս Ասորեստանի դէմ: Տեղը
յաջող կերպով ընտրուած եղաւ
մատչելի մենաւոր ժայռի վրայ, որ
որիկ տարածութեան վրայ շրջա-
նուած էր լեռնային շղթաներով,
արևմուտքից խոնարհուած էր դէ-
ծովը: Ուրարտութիւթազաւորը,
որիկութիւն հաստատելով Վանում,
որով պարզ նշմարում էր իր նպա-
ստութեան ամրապնդել հարաւում իր հզո-
րութիւնը և դրա հետ միասին լինել
փոխ տէրը և համարել իրան ան-
կենտրոն՝ որ և իցէ կողմից յար-
ում լինելու դէպքում²⁾:

Արևելքան:

ibid. G. 401.

Այս շարժումները, հիւսիսում աւելա-
 ցած քաղաքական միտումները իրենց
 արժանի ուղադրութիւն ու գնահատ-
 ութիւն էին գտնում Միջագետքում
 Սալմանասարը հետեւեալ կերպով
 նկարագրում 832-ի արշաւանքը. «Սա-
 րգանութեանս 27-դ տարին պատ-
 րագմիկ կառքերս և զօրքս գումար-
 ցի, գիտինասուր զՏուրասան (ընդ-
 նուր սպարապետ) բանակին ստա-
 մասին հրամանատարն ի գլուխ զօր-
 Ուրարտուի վրայ զրկեցի: Իջաւ ի Բ-
 Զամանի և Ամմատուրի կիրճին
 Արգանիային վրայէն անցաւ: Ուր-
 տացի Սեդուրի այս բանիս լուրն
 աւա, իւր մեծաթիւ զօրաց բազմա-
 թեանը վստահացաւ և պատերազմ
 ճակատ տալու համար ինձի¹⁾ ղէմ
 լեց: Անոր հետ պատերազմեցայ,

¹⁾ Թէև Սալմանասարը չէր գնացել Ուր-
 ղէմ, այլ նրա զօրապետներից մէկը, բայց և
 զործողութիւնները իր ղէմքից է պատմու-
 ւորը: Այս անիրաւացի չէ, եթէ նկատի առնու-
 զօրքը թաղաւորինն էր, նրա զործողութիւն-
 գաւորի համար էին և նրա ղէմ կոչուելը
 ղէմ կոչուել էր նշանակում:

աղթեցի: Իւր զօրացը դիակներով
 զարձակ դաշտը լեցուցի»¹⁾:

Նկարագրութեան համառոտութիւնն
 անգունութիւնն անգամ բաւական
 մոգիչ են ցոյց տալու համար որ
 սուրական բանակը ոչինչ յաջողու-
 չին չէ ունեցել: Ուրարտուի պաշտ-
 անողական դիժը այս անգամ այլ ևս
 չազդեցական չէ, այլ հարաւային Արա-
 նին: Սարգուրին մենակ, առանց
 բանակիցների դուրս եկաւ ասորական
 բանակի դէմ և յաղթականօրէն դիմա-
 ցեց նրան, չը թոյլ տալով որ նա
 իսկ մտնէ Ուրարտուի սահման-
 ները: «Մնամէջ ասածը թէ «ես նրան
 աղթեցի» ասորական արձանագրու-
 չիւնների լեզուով համազօր է «ես
 աղթուեցի» խօսքերին, ասում է Նի-
 ղսի²⁾: Սարգուրին հանդիսանում
 Արամէի արժանաւոր ժառանգը և
 անից ոչ պակաս մեծ թաղաւոր:

Միայն «մեծաթիւ զօրքերի բազ-
 թիւնը» չէր վստահութիւն ներշն-

¹⁾ Սանտալեան եր. 136:

²⁾ Ibid c. 348:

չում Ուրարտուի թագաւորին, այլ այդ երկրի մէջ ծաղկած առաջադէմութիւնը: Սարգուրին իր ժողովրդին համար էր գրում իր արձանագրութիւնները (երկու հատ): Եւ երբ այս արձանագրութիւնների լեզուն ասորերէն էր, այս արդէն ցոյց է տալիս թէ ասորական լեզուն, գրութիւնը, դրանց հետ և Միջագետքի կուլտուրան շատ էր տարածուած այդ երկիրներում: Արևելքի պատմութիւնը վկայում է քաղաքական քաղաքակրթութիւնը մենահին ժամանակներից էր իր հզորագրեցութիւնը տարածել շատ երկիրների, դրանց թւում և Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ: Իսկ յատկապէս ասորական ազդեցութիւնը պիտի հաստատուէր դարերի ընթացքում տեղի ունեցած շփումների միջոցով և մասնաւոր Սրամէի ժամանակից, երբ Ուրարտացի ժողովուրդը արդէն մտնում էր Լուր-կրթական աշխատանքի մէջ է ցոյց տալիս իր եռանդը: Նմանուել իր հզորագետքի դաշտերում, տեղափոխուած հակառակորդին — սա ուրարտացիներին համար դատարկ ինքնասիրութիւն չէր:

այլ պետական-քաղաքակրթական նպատակ: Եւ այս ուղղութիւնը պարզելու համար թանկագին նիւթեր են տալիս Սարգուրի արձանագրութիւնները:

Այստեղ Սարգուրին գործ է ածում այնպիսի տիտղոսներ, որոնք յատուկ էին Ասորեստանի թագաւորներին. ճախտակ Սարգուրեայ՝ որդւոյ Լուրերեայ, արքայի մեծի, արքայի հօգի, արքայի բազմութեանց, արքայի խորեայ, արքայի՝ որում ոսոխ նմա գտաւ, մարդկան հովուի սքանչելւոյ, որ շերկնչի յընդդիմութենէ, արքայի նուաճողի զանհնազանդս նմա: Սարգուրի որդի Լուտիւրեայ, արքայ արքայից, յամենայն ի նոցունց թագաւորաց հարկս առիւ¹⁾: Այս բոլոր զորջուհները նախ ցոյց են տալիս իրօք ինչ ազդեցութեան և տիրապետական հեղինակութիւն էր հասել Ուրարտուի թագաւորը: Աշխարհակալ Լուաճողի տիպը, որ մշակուել էր Միջագետքի դաշտերում, տեղափոխուած հիւսիսային լեռնաշխարհը: Ասորես-

¹⁾ Sandaljian p. 2.

տանի միապետը պարծենում էր «Նախկին Սևակարի արքայ» տիտղոսը Ուրարտուի միապետը դրան հակադրում էր «Նախկին երկիրների թագավոր» տիտղոսը: Մնապարծութեան համար չէր այս հակադրութիւնը: Զգուշ դէպի համաշխարհային տիրապետութիւն¹⁾ ահա ինչ պիտի ցուցադրէր տիտղոսը, և ահա ինչ պիտի տար պայքարը Ասորեստանի դէմ, որ միջնում էր Նախկին թագավորներին ընդհանուր գլխավորի, մի շահնշատ (արքայից արքայի) գայիսոնի տակ:

Արամէի և Սարգուրի ջանքերը Ուրարտուի սահմանները անմատչելի դարձել ասորեստանցիների համար նրանց առաջացրած ազգային—քաղաքական շարժումները Նախկին անթրցեղերին տուել էին ինքնագիտակցութեան և ոգևորութեան ուժեղ կոտորներ, այնպէս որ Ուրարտուի և Ասորեստանի մէջ բնակուած այդ ցեղերը արդէն կենդանի պատուարներ էին Ուրարտուն պաշտպանելու համար:

¹⁾ Никольскій с. 402.

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Ի Ս Պ Ո Ւ Ն Ի

Սարգուրի Ա.-ին յաջորդեց նրա որդի Իսպուլինի, որից հասել են մեզ ինք հատուկապէս արձանագրութիւններ: Այդ յիշատակաւորանների մէջ Իսպուլինին հանդէս է գալիս միայն իր անունով, բայց կան և չորս հատ արձանագրութիւններ, որոնց մէջ Իսպուլինին իր որդի Մենուասի (կարգացւում է և Մենուա) հետ է գործում: Այս վերջին հանգամանքը ենթադրել է տալիս որ իր թագավորութեան վերջում Իսպուլինին իր գահակիցն էր դարձրել որդուն, գուցէ սրան յանձնելով զօրքերի հրամանատարութիւնը, իսկ իրան վերապահելով ներքին կառավարութիւնը:

Տեսնենք նախ արտաքին յարաբերութիւնները, այսինքն Ասորեստանի վերաբերմունքը: Սալմանասար Գ.-ին յաջորդեց նրա որդի Շամսի-Ռամմանը (825—812 Ք. ա.), որ իր 13 ամեայ թագաւորութեան ընթացքում նպատակ էր դարձրել ոչնչացնել Նաիրիի ոյժը, բայց յաջողութիւն չունեցաւ, որովհետեւ կար Ուրարտուն, որ գիտէր զեկաւարել Նաիրիի ցեղերը: Թագաւորութեան առաջին տարին Շամսի-Ռամմանը հիւսիս-արեւմտեան կողմից յարձակուեց Նաիրիի վրայ, բայց չէր կարողացաւ նոյն իսկ Արածանիին հասնել որպէս զի փորձէ ուրարտական հողը կոխել: Նա պատերազմական գործողութիւններ էր մղում ընդարձակ տարածութեան վրայ, մինչև նոյն իսկ Կարխեմիշ քաղաքը: Սակայն, ինչպէս երևում է, ստիպուած եղաւ թողնել այդ տեղերը և վերադառնալ Ասորեստան՝ այդտեղից դէպի հիւսիս-արեւելք գիմելու համար, քանի որ պետութիւնը վտանգուած էր այդ կողմից: Դէպի Ուրմիայի լճի և Կասպից

ծովի ուղղութեամբ գետեղուած երկիրները, ամենքն էլ ուրարտացիներին ցեղակից ազգաբնակչութեամբ, ապստամբուել էին, և Նինուէի թագաւորին հարկաւոր եղաւ շատ հեռաւոր արշաւանքի ձեռնարկել՝ այդ շարժումները ճնշելու համար:

Իմանալու համար թէ ինչից էին երշնչուում և ինչպէս էին առաջանում այդ ապստամբական շարժումները, մենք պիտի որոնենք վանեան արձագրութիւններ: Եւ ահա տեսնում ենք Իսպուլինիի ու նրա զահակից Մեւուասի արձանագրութիւնները Ուրմիայի լճի հարաւ-արեւմտեան կողմում, Կելէշէնի և Սեռէկի մօտ, Ռէնդուղուղ գաւառում: Կելիշէնի կիրճը հարուս լեռների միջով տանող ամեայարմար ճանապարհն է, որ դուրս բերում Տիգրիսի հովիտը և այս ճանապարհով վանը Նինուէից մի քանի օրով էր միայն հեռու ¹⁾: Մեզ յայտնի չեն Իսպուլինիի և Մեւուասի այս

¹⁾ De Morgan «Mis. Scien. en Perse», t. IV p.

շարժման մանրամասնութիւնները բայց ռազմական այդ կարևոր կէտերուր նրանք կանգնեցին կոթող արձանագրութեամբ, պերճախօս ապացոյց է որ Վանը ամենալուրջ կերպով սպառնում էր Նինուէին, միւս կողմից էլ վտանգաւոր շարժում էր մտցնում Ասորեստանի հպատակ այն աղգութիւնների մէջ, որոնք բնակուած էին Իրանի սարահարթի հիւսիս-արևմտեան կողմերում: Այնպէս որ Շամսի-Ռամանի գործողութիւնները աւելի ինքնապաշտպանողական բնաւորութիւն ունէին ¹⁾:

Արտաքին այս փայլին համապատասխանում էր ներքին կուլտուրական փայլը, որ նորակազմ թագաւորութիւնը հանդէս բերաւ Իսպուինիի ժամանակ:

1) Իր արձանագրութիւններից մէկի մէջ Իսպուինին գործ է ածում «Շուրա և Նաիրի երկրների թագաւոր» տիտղոսը: Նիկոլակին կարծում է, որ «Շուրա, անունը Աշուրա» անունն ուրարտական է, իսկ Աշուրան՝ Ասորեստանն էր: Ռուս գիտնականը գտնում է որ այնպիսի մի տիտղոս Իսպուինի կարող էր գործածել, քանի որ նա իրապէս տիրէր Ասորական մի քանի երկրներին վրայ (В. Надп. № 407):

կից: Ժողովրդի մէջ տեղի ունէին մեծամեծ քաղաքակրթական շարժումներ: Մինչդեռ Սարգուրին ասորական զուէն էր գործ ածում իր արձանագրութիւնների մէջ, նրա որդին կիրառութեան մէջ է դնում ասորական սեպագրութեան մի նոր սխաւեմ, որ յատկէս մայրենի լեզուի համար էր ընդունուած: Ուրարտական լեզուն այնչեպէս դառնում է գրաւոր պաշտօնական լեզու: Ոչինչ մանրամասնութիւն այս մասին չը գիտենք, բայց կայական գործը ինքն ըստ ինքեան ընթացում է ենթադրել ազգային ինքնագիտակցութեան մի եռանդուն և արտաւոր շարժում: Ասորական սեպանշաններն իբրեւ նիւթ ծառայեցնել, իրութեւ ուրարտական լեզուի հնչիւնները և իւրաքանչիւրին յատկացնել անձին նշան, մի խօսքով կատարել լեզուի գիւտ—այսպիսի մեծագործութիւն գլուխ բերելու համար պէտք էր ստեղծուած լինէր ժողովրդի զաստիարակութեան և ազգային գիտակցութեան մեծ պահանջ, պէտք էր

որ լինէին ակադեմիական ծանր
խատանք կատարելու ընդունակ գի-
նականներ:

Եւ նորաստեղծ ազգային գրա-
նութիւնը խիստ իր յուշարձանն
բարձրացնում Վանի ժայռերի վրա
Դա այն ընդարձակ սեպագրութիւնն է
որ փորագրուած է Մհերի դուռ ժայռ
վրայ: Արձանագրութիւնը 84 տող է
նրա բովանդակութիւնն էլ վկայում
որ Իսպուլինիի և Մենուասի խաղ-
շինարարական գործունէութիւնը, բ-
ցի գրականութիւնից, տուեց երկր-
նաւ ազգային միացման այնպիսի
խոշոր գործ, որպիսին էր սխտե-
վերածած կրօնական պաշտամունք-
Ինչպէս տեսանք, Մհերի գրան ար-
նագրութիւնը մի առ մի յիշում
Բիայնա երկրի և նրա դաշնակից
կիրների և քաղաքների աստուած-
րին և կանոնադրում է թէ ինչ գ-
և ընծաներ պիտի ստանայ իւրաք-
շիւր աստուածութիւն այդ աւատ-
պանութենի մէջ:

Ֆ. Ուիս ժ. Ա.

Մ Ե Ն Ո Ւ Ա Ս Ա.

Իսպուլինիի մահից յետոյ մենակ
եց թագաւորել Մենուասը (շուրջ
50—780 թ. Ք. ա.): Կորովի, յաղ-
նաւ, ընդարձակ ձեռնարկութիւնների,
թագործութիւնների մարդ էր նա և
արհաւիր մի թագաւոր: Նա մի
որ օրինակ է տալիս արեւելցի միա-
նան նուաճող իշխանութեան, որ
և նոյն ժամանակ աւելի շինարա-
ւան մեծամեծ աշխատանքներով է
գործում, քան իր յաղթական սրի
մար պարծենկոտութեան նորանոր
թներ որոնելով: Իսկապէս Մե-
ասի ժամանակն է, որ Հայկական

Բարձրաւանդակի վրայ սկսում է կռու-
մուել մի պետութիւն, որ ձգտում է
յենուել այդ երկրի բնական սահման-
ների վրայ: Մինչև այդ՝ Հայկական
Բարձրաւանդակի այս կամ այն մաս
էր դառնում ուրարտական թագ-
ւորութեան հողը: Այդ դրութեան
ոչ մի թագաւորութիւն դեռ չէր
բող իրան համարել ամբողջ Բարձր-
աւանդակի տէր, հետևաբար և բնա-
սահմաններով պաշտպանուած մի
դաքական ամբողջութիւն:

Մենուասի պատերազմական
ծողութիւնները արեւելքում հաս-
նում էին Սաննայի երկիրը,
կոռածաղիկ էր Ուրարտուի և
բնտանի մէջ, ենթարկուեց առ-
նի: Իսկ արեւմուտքում Մենուասը
գէնքը մտցրեց հեթիթների երկ-
րաւելով Պուտերիոս (հաւանա-
այժմեան Պալու) քաղաքը, նա
չացաւ դէպի Մելիդա (Մելի-
Մալաթիա) քաղաքը և յաղթական
տերազմ ունեցաւ այդտեղի թագ-
ւորի հետ:

Բայց աւելի նշանաւոր էր շար-
ունը դէպի հիւսիս: Ուրարտուն սկըզ-
բից ձգտում ունէր տարածուելու հա-
ւանայից դէպի հիւսիս և մենք արդէն
տեսնանք, որ Արամէի ժամանակ նրա
սահմանը հիւսիսում հասել էր Արգա-
շի (Արածանի) գետի ալունքներին:
Մենուասը վերջնականապէս գրաւեց
այդ գետի ամբողջ հովիտը մինչև նրա
առնուրդը արեւմտեան Եփրատի հետ:
Այստեղից նա իր իշխանութիւնը
տարածեց նաև Էրզրումի սարահարթի
վրայ, ինչպէս ցոյց է տալիս Հասան-
ալէի սեպագծի արձանագրութիւնը,
որի մէջ Մենուասը պատմում է թէ
այդ կողմերում մի տաճար է վերա-
բոգել: Մի անգամ մտնելով Արաքսի
գետին հովիտը, Մենուասը շարժուեց
դէպի արեւելք նոյն հովիտով և Արաք-
սի աջ ափին, Մեծ Մասիսի ստորոտի
տեղ, այժմեան Տաշրուրուն գիւղում
հողեց արձանագրութիւն, որ վկայում
է թէ նա նուաճեց Երիդուաինի եր-
կիրը և նրա մայրաքաղաք Լուխիու-
նին և փոխելով վերջինիս անունը,

կոչեց իր անունով Մենուհին՝
 Ինչպէս ցոյց են տուել այստեղ
 տարուած պեղումները, Մենուհին
 եղել է մի բաւական խոշոր քաղաք
 մի և նոյն ժամանակ և մի մեծ բերդ
 որ շատ կարևոր դեր է կատարել
 քանի որ գտնուում էր հաղորդակց
 թեան այն նշանաւոր ճանապարհ
 վրայ, որ Վանից Չինգիլի լեռնանց
 քով մտնում է Արարատեան դաշտ
 Յենելով այդ խոշոր ամրութեան
 վրայ, Մենուհսը և նրա յաջորդները
 հետզհետէ առաջ տարան իրանց նու
 ճումները Արաքսի հովտում և այդպէս
 ղից հիւսիս, դէպի Փոքր Կովկաս
 լեռները:

Մեզ թւում է թէ այս խոշոր հաս
 րածանքը շատ պարզ կերպով որոշ
 է, որ Ուրարտուն նախնապէս Արաք
 սի հովտում չէր գտնուում և որ
 րարտացիները այնտեղից չէր որ շար
 րարտացիները հարաւ, դէպի Վան

1) Никольский—«Клинооб. Надписи Закавказья», т. 1, стр. 14—30.

2) Ивановский—„По Закавказью“, с. 54—55.

Թէ Արաքսի հովիտը լինէր ուրար
 ացիների բնագաւառը, պէտք չէր լի
 տ որ նրանք նորից նուաճեն նրան
 այդտեղից իրանց թագաւորութեան
 տիրոնը հարաւ փոխադրելուց մի
 քանի տասնեակ տարի միայն անցնե
 ց յետոյ: Նիկոլսկին զգացել է այս
 ակասութիւնը, որ տապալում է նրա
 հետեւի և այդ պատճառով Մենուհ
 ւ և նրա յաջորդների շարժումները
 դէպի հիւսիս փորձում է բացատրել
 որպէս թէ Արաքսի հովտում եղած
 խանութիւնները ինքնազուրկ էին
 արձեւ և Վանի թագաւորները ստի
 րուած էին նորից նուաճել նրանց
 արպէս կարող էր լինել միայն այն
 ժամանակ, եթէ Արաքսի հովիտը հաս
 րատուն ուրարտական հող չը լինէր,
 Թէ Վան տեղափոխուած թագաւոր
 ների հետ այստեղից հեռացած լինէր
 ամբողջ ուրարտական ժողովուրդը,
 որ բան, որ, ի հարկէ, չէ կարելի
 ըզոնել: Ուրարտացիները շափա
 րանց հասկացող և ընդունակ մի ժո
 ղովուրդ էին, որպէս զի բոլորովին

լքէին այնպիսի մի կարեւոր և հարուստ երկիր, որպիսին է Արաքսի հովիտը:

Այս հանգամանքները նորից անկի հաւանական են դարձնում ուրախացիների շարժումը Վանի լճի ափերէն զանից դէպի հիւսիս և ոչ թէ հակառակը: Եւ Մենուասը, երևի, շարունակում էր Արամէի գործը:

Իսկ հարաւում Մենուասը իր ձեռքով գցեց Տարօնի գաւառը, Մուշի դաշտը՝ Այսպիսով Վանի միջնաբերդից դեպի վարող քաղաքական միութեան և միութեան գաղափարը ձգտում էր պետական շէնքի մէջ մտցնել ամբողջ Հայկական Բարձրաւանդակը՝ պարփակուած իր բնական սահմաններէ մէջ, ուրիշ խօսքերով՝ այն լեռնաշղթան, որի ամբողջութիւնը արայախառնում է Հայաստան անունով:

Իսկ ի՞նչ էր անում այս միջոցով Ասորեստանը: Մենուասը թագաւոր է, ինչպէս երևում է, Շամսի-Ռամ

մի և նրա յաջորդ Ռամման-Նիրա-թամանակ: Սրանց օրով ասորական միութիւնը դեռ այնքան թուլացած չէր որ չը կարողանար իր հիստային մրցակցի յաղթական քայլերը կանգնեցնելու փորձերը շանել: Ասորեստանը պիտի չը թոյլ տար Մենուասի շարժումները մանաւանդ եփտի միւս կողմում, Մելեդի և առաւել հեթիթական երկիրներում: Եւ այն Մենուասը իմանում էր թէ ինչպէս պէտք է վախեցնել թշնամուն: Եւ միայն լճի հարաւարկ մտեան կողմէր տիրապետութեան տակ ունենալով, նա սպառնում էր անցնել Չարի հովիտով՝ Ասորեստան արշաւեալ համար: Հարուածը այդ կողմից մենից շատ էր վախեցնում ասորական թագաւորին: Եւ նա ստիպուած էր միայն հանդիսատես լինել թէ ինչպէս է աստիճանաբար, քայլ առ քայլ ձեռնում Ուրարտուն:

Մենուասից մնացած սեպագրութիւնների թիւը հասնում է յիսունի¹⁾:

¹⁾ Hyvernat, p. 529.

¹⁾ „Հանդ. Ամս.“, 1893 եր. 48.

Ուրարտական ոչ մի թագաւոր պարսկական, անօրինակ գործը—Վանի պիսի քանակութեամբ յուշարձանները ցրուած զանազան կողմերում, ասուել: Եւ արձանագրութիւնների քանակութեան մեծագոյն մասը պատմում է Մենուասի շինարարական գործերը—թէ որտեղ ինչ պալատ, ճար և կամ այլ հասարակաշահ շինութիւններ կառուցեց:

Այդ բոլոր գործերի թագն ու պատկան այն է, ինչ Մենուասն արել է Վանի մէջ և Վանի համար: Առաջին անգամ նա է, որ յիշում է իր արձանագրութիւնների մէջ Գուսպա քաղաքը, ուր բնակւում է ինքը: Այս արձանագրութիւններից երկուսը ասում են, որ ցուցմունք է թէ այդ քաղաքն էլ Մենուասի ձեռակերտն է: Միջնաբերդը ինչպէս գիտենք, կառուցել է Սաղաթի թագաւորը: Մենուասի հիմնադրութիւնը կա՞ծը պէտք է համարել ժայռի ստորից դէպի արևելք ձգուող այգի տանների քաղաքը¹⁾: Իսկ այգեստաններ գոյութիւն ստացան այն ժամանակ, երբ Մենուասը գլուխ բերեց

պարսկական, անօրինակ գործը—Վանի պիսի քանակութեամբ յուշարձանները ցրուած զանազան կողմերում, ասուել:

Այդ հոյակապ ձեռնարկութիւնը գոյութիւն ունի և այսօր: Բոլոր ժամանակներում նա հիացմունք է պատճառել տեսնողին: Ժողովրդական ասողութիւնը պատմում է թէ ինչպէս շինուեց, բայց մոռացել է մեծագործութեան հեղինակին և նրա տեղ չառնել: Եւ այդ ջրմուղը կրում է այդ թագաւորի անունը, մինչդեռ նրա եզերքերին փորագրուած սեպածե արձանագրութիւններից երկուսը ասում են, որ Սաղաթի հզօր որդւոց Մենուաս Իսպիլինի որդին այս պիլին (ջրմուղը) շինեց: Մենուասայ ջրմուղ է անոր անունը»¹⁾: Յայտնի է նոյն ժամանակ որ Մենուասը մենակ չէ այդ մեծագործութիւնը կատարել, այլ նրա

¹⁾ Линчъ—„Арменія“, т. II, с. 92.

¹⁾ Հան. Ամս. 1893, հր. 50. Անկասկած են համարում որ «պիլի» ուրարտական լեզուով նշանակում էր «ջրմուղ»: (Տ. Ս. Мсерянцъ—„Къ интерпретации Ванскихъ надписей“ М. 1897)

հետ է եղել և նրա մայր Տարիբրիասը
Մենուաւի պիլին և նրա մայր
պատմող աւանդութիւնը Մովսէս
Խորենացին ներկայացնում է հետեւեալ
գեղեցիկ նկարագրութեան մէջ: «Էր
ման տայ բիւրուց և երկու հագար
արանց անարուեստից գործաւորաց
յասորեստանեաց և յայլոց իշխեցեալ
և վեց հագար իւրոց ընտրելոց յամ
նայն արուեստաւոր գործաւորաց փա
տի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որ
ամենեքին կատարեալք իցեն ի յ
րուեստգիտութեան, ածել անխափ
ի փափագեալ տեղին, և դործն հ
ւասար հրամանին առնոյր զկա
րուսն: Եւ վաղվաղակի ածեալ լինէ
րազմութիւն խառնիճաղանճ գոր
ծաւորացն և բազմարուեստից հանձ
րեղաց իմաստնոցն: Եւ հրամայէ նա
զամբարտակ գետոյն ապառաժի:

1) Անդ, եր. 86: Արձանագրութիւնը այսպէս
թարգմանում. «Մենուաւայ մօրը Տարիբրիասայ է
յիշատակարանը Մենուաւայ տեղի (?) կոչեց զայն
Սէյսը կարծում է որ այս տիկնոջ անունն է ժող
վրդական աւանդութեան մէջ դարձել Շամիրամ ք
աւանի:

ածամեծ վիմօք շինել, կրով և աւա
րածուցեալս. անբաւ լայնութեամբ
արձրութեամբ, որ կայ հաստա
ւան, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժա
նակի: Եւ ի պատառուածս նոյն
մբարտակի գետոյն՝ այժմ, որպէս
ամբ, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի
պթականս փախստեամբ ամրանան,
որ և ծայրս քարանձաւաց լերանց
մրացեալք: Եւ թէ զփորձ առնու
լով ումեք լինիցի, և ոչ իբր պար
տակաց քար մի արժանաւոր ի շի
ւածոյ ամբարտակին խլել ոք զօ
րացէ, թէև մեծաւ աշխատութեամբ
անայցէ: Եւ ի հեղուածս արուեստին՝
զքարամբք՝ հայեցեալ ուրուք, որ
նա ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողաց
հեցուցանէ կարծիս¹⁾,

1) Խոր., Ա., ժզ., Ահա այս կտորի աշխարհար
արգմանութիւնը. «Էրամայեց իսկոյն փափագա
ծել տանն երկու հագար հասարակ գործաւորներ
այն Ասորեստանից և իր իշխած ուրիշ երկիրներէց,
վեց հագար ընտիր արուեստաւոր գործաւորներ
այսի և քարի, պղնձի և երկաթի, որ ամենքն իրանց
արուեստագիտութեան մէջ կատարեալ լինէին: Եւ
որքը կատարեցաւ. նրա հրամանի համեմատ Շամ
իրուսեցան բազմութեամբ խառնիճաղանճ գործաւոր-

Մեր օրերի տեխնիքական հրաշալիքներու թիւններին ընտանի մասնաճամ Մենուասի այս «պիլի» պակաս հիացմունք չէ արտայայտելու Շամիրամի գետը (Շամիրամ-սու) քաղաքի եւ շատերը, բայց լաւագոյն է, որ տուել է դոկտոր Վալտեր Բելլը։ Ահա ինչպէս է նա կայացնում ուրարտական արուեստային փառահեղ յուշարձանը։

«Շամիրամ-սու ըսուածը՝ արուեստական ջրմուղ մըն է, որն որ նայ լճին հարաւային արեւելեան կողմէն եւ հանճարեղ, իմաստուն արուեստագէտ Շամիրամը հրամայեց նախ գետի ամբարտակը ապառաժներով և խոշոր քարերով և կրով ու զով միաւորել, անշափ լայնութեամբ և բարձրութեամբ, որ, ինչպէս տեսնուի, հաստատ կայ միայն Եւ գետի այն ամբարտակի ճեղքերէն անցնելով, ինչպէս լսում ենք, փախչում ամրանում այն աշխարհի աւազակ և թափառական մարդիկ, պէս թէ ամբացած լինէին սարերի քարաբլուզէն։ Եթէ մինին գէպը լինի փորձելու, այս ամբարտակի շինութիւնը պարստակի համար մի քանի անգամ հանել չի կարողանայ, որչափ մեծ աշխարհամբար և ջրանար։ Նայելով քարերը ճարտարութեամբ միմեանց կապող աւաղին ու կրին, նայողը կը մէջէն ճարպ լինի թափած» (Թարգմ. Յուն. Ստեփանէի, Պետր. 1897 հր., 44)։

Զորի հարաւային սահմանը կազմակերպեց Զարադրան ժայռոտ լեռան մը շրջանէն կը բղխէ և Վերին Մէշինէն ու Սոչապ գետին վրայէն անցնելով՝ քանի մը գիւղեր ու քաղաքներ կանգնելէն ետեւ Վանայ լիճը կը թափուի համանուն քաղքէն քիչ մը վար։ Սոչապի ափերէն հոկտեմբեր ամսէն մէջէն ամենէն չոր ժամանակը մանրակրորդ (վայրկեան) մը մէջ ապա-վապէս 1500 լիտր ջուր կուտան, գարնան անշուշտ կրկինը պիտի ան։ Այս ջուրը, որն որ մեծ քանակութեամբ ածխոյ թթու կը պարուակէ, ժայռերու ճեղքուածներէն ելնելով անմիջապէս գահավիժաբար ու մեծ շառաշիւնով ժայռոտ գետնի վրայ կը նետուի և ի սկզբան ուղղակի շապ գետը կը թափուէր, որն որ կուտէն 5 քիլոմետր հեռու է... Ետէն ընդհանուր օգտին համար ջրմուշինուեցաւ ջուրը աղբիւրի քովէն արձնելով և ուղղելով դէպի Վերին Մէշինկերտ, ուր մեծ աւազան մը շինուեցաւ գանոնք ժողովելու համար։

Հոս՝ ըստ հին աւանդութեան՝ ժամանակաւ մեծ քաղաք մը կար։ Վարդգէս Մէշինկերտէն՝ ջրմուղին յատակէն ձրացնելով ջուրը տարուած է Ստեփանկերտ, և անկէ բարձրաբերձ լեռերու հաստ կոճղերով շինուած խողովակով մը Սոշապ գետին վրէժէն կողմն անցուած է։ Սոշապէն ջրմուղը ցցուած ժայռերու և բարձր ստորոտին քովէն դէպի արևմուտք իշխանի Գոմ գիւղը կերթայ՝ Ստեփանկերտ, Կէմ, Քարավանց, Անգրի Մաշիքքէք գիւղերը ոռոգանելով։ Եւ խանի Գոմի քովը՝ լեռան հիւսիս-արևմուտքէն ստորոտը դառնալով՝ կամաց-կամաց դէպի արևելք կուղղուի, կանցնի Կաթնաղ, Քէօշկ, ս. Վարդան և Սարգսի քէօյ գիւղերէն և կերթայ մինչև Արտամիտ։ Արտամիտի ետեւէն, Ծըվա գիւղէն ջրմուղը կը շրջի դէպի հիւսիս և կը վազէ Վան քաղաքին հարաւոր կողմն եղած դաշտերու մէջէն, հաւանականաբար հին ժամանակէն Վանայ հոշակաւոր բուրաստաններու տունները կը գտնուէին, բայց

մեծաւ մասամբ անմշակ և խոպանացեալ երկիր մըն է։ Ըսինք որ ջրմուղին ակունքը Վան քաղաքէն 70 մետր հեռու են, սակայն ջրմուղի երկայնութիւնն՝ անոր կորուստներն ալ հաշուելով՝ 80 քիլոմետր կը հասնի։ Ջուրը Սոշապ գետին վրէժէն անցնելէն ետեւ մինչև ս. Վարդգէս՝ ջրմուղին շինութիւնը մեծ դժուարութեանց չէ հանդիպած, որովհետեւ մեծաւ մասամբ կակուղ երկրէն անցնէր, բայց այնպէս չէ ս. Վարդգէս մինչև Արտամիտ՝ ուր գետինն առաւելու է և խորին վիհերով լցուած։ Հոս հարկ եղած էր մենամեծ դժուարութեամբ վիհներն եզերքը՝ յատակէն մինչև վեր 10—15 մետր և աւելի բարձր կիկլոպեան լայն պատեր շինել մեծ ու պզտիկ ժայռերու կտորներ առանց շաղախի թափ վրայ դիզելով և ջուրն անոնց թափէն անցընել։ Եւ այս պատերը գեոցած են։ Այս ջրմուղին քովերը՝ վերէն մինչև վար զանազան տեղեր, գրեթե ամբողջաբար ուր շինութիւնը դժուար

րութեանց հանդիպած է՝ ժայռեր վրայ սեպածև արձանագրութիւններ գտնուած են»¹⁾։

Այսքան մեծ մի գործ կարող կատարել միայն այնպիսի մի թւոր, որ շատ ուժեղ էր և հարուստ ինչպէս այս տեսնում ենք Արևելքի մասնաւորապէս Եգիպտոսի պատմութեան մէջ։ Աւանդութիւնը պատմութեան մէջ ջրմուղի վրայ աշխատում է 12 հազար ասորեստանցի և այլ տեղացի մշակներ։ Գուցէ այս տեղեկութեան մէջ իրականութիւնն է պահուած, այն ժամանակ կարելի պիտի լինէր ենթադրել թէ աշխատող ձեռքերի ահագին բազմութիւնը պատերազմական գերիներ էին ասորի և այլ նուաճուած ազգերից։ Սակայն այդքան բան չէր կարելի գլուխ բերել։ Ինչ որ Ուրարտուն էլ պիտի ինքնուրոյն աշխատանքն ունենար։ Ասորեստանի Քաղդէայի մէջ, ճիշտ է, շատ ծաղկէր ջրմուղներ շինելու արուեստը, բայց այդ կողմերի վարպետները, մի-

¹⁾ «Հանդ. Ամս.» 1893, հր. 84—85.

ուսիննալով փափուկ հողի հետ, տարածութիւնների վրայ, միայն անկարող պիտի լինէին լեռներն մի ջրանցք շինելու մէջ։ Նուաճողունները ահագին քարէ պատարսելով, ժայռերի կտորներով և զնել իրար վրայ այնպէս որ ասան միայն դարերի ընթացքում չի սի գործ չէր կարող լինել Տիգրիսի գետի հովտում և այսպիսի աշխատանքներ, կիկլոպեաններ լեռնցու ձեռքից կարող էին անել։ Եւ աւանդութիւնն ասում է վեց հազար զանազան վարպետ (փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի) ամենքն էլ ճարտար և իմաստասէր, դուրս հանուեցին, ջրանցքի համար, «իր ընտրութեամբ», ինքն՝ Մենուասի (ըստ աւանդութեան Շամիրամի)։

Այս հսկայական ձեռնարկութիւնը աշխատանքն ջանքերով գլուխ բերուեց արտիկան մայրաքաղաքը զարդաւ և շէնացնելու համար։ Երկիրը այս հանեց ինչ ունէր—և՛ տաղանդ,

և՛ պիտու թիւն, և՛ ժողովրդական
խառնաւոր մեծ ոյժ: Եւ հասկանալ
այստեղից թէ ինչպիսի գեղեցկութեան
ներ պիտի ունենար իր մէջ ինքը
դաքը, Մենուասեան Դուսպան
Տուսպան: Ոչինչ չէ մնացել այդ
գեցկութիւններից: Բայց եթէ
գուցիւնը, Շամիրամին վերագրե-
լըմուղի շինութիւնը, հաւանա-
բար պահպանել է իր մէջ այդ
թեան վերաբերեալ իրական փա-
ներելի պէտք է լինի ուրեմն, են-
դրել որ նոյն աւանդութեան մէջ
հուել են հեռաւոր արձագանգ-
այն մանրամասնութիւնների,
քաղաքի հիմնարկութեան են վեր-
ւում: Խորենացին, պատմելով թէ
պէս ջրմուղը բերուեց մինչև քա-
շարունակում է. «Անդ հրամա-
զամբոխն ի բազում դասս որոշ-
ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց
տիրս ի ճարտարացն վարդապետ-
կարգել. և այնպէս ի սաստիկ ճգն-

1) Խօսքը միշտ Շամիրամի մասին է, բայց
բայց Մենուասն է կանգնած մեր առջև:

թեան պահեալ, յետ սակաւ ամաց
կատարէ զհրաշալիս ամրագունիւք պա-
րսպօք հանդերձ դրամբք պղնձակեր-
տիւք: Շինէ և ընտիր ընտիրս և բա-
զումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի
պէս պէս քարանց և ի գունից դար-
դարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս.
և ըստ պատենի իւրաքանչիւր՝ արե-
գակնակս. և գեղեցիկ գունիւք և ըն-
դարձակ փողոցիւք զկողմանն քաղա-
քին որոշելով: Շինէ զչքնաղս ոմանս
և զգարմանալոյ արժանաւորս ըստ
պիտոյից ի միջոցաց քաղաքին լուա-
լիս: Եւ զմասն ինչ գետոյն ընդ մէջ
քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ ի
պէտս ամենայն պիտոյից և յարբուց-
մունս բուրաստանաց և ծաղկոցաց և
զայլն և զեղերք ծովակին յաջմէ և
յահեկէ, քաղաքին և բովանդակ շըր-
ջակային յարբուցումն: Եւ զամենայն
արևելեան և զհիւսիսային և զհարա-
ւային կողմանս քաղաքին զարդարէ
զաստակերտօք և սաղարթիւք ծառոց
վարսաւորաց՝ զանազանեալք ի պտուղս
և ի տերիս. և բազումս բազմաբերս

և զիններեքս ի նմա տնկեաց ուրիշ
 եւ ամենայնիւ հոյակապ և հռչակա-
 ւոր զպարսպեալն յօրինէր. և անթի-
 բազմութիւն մարդկան ի ներքս բն-
 կեցուցանէ: Իսկ զծայր քաղաքին և ք-
 ինչ ի նմանէ գործոյ հրաշակերտու-
 թիւնք, բազմաց ի մարդկանէ ոչ հ-
 սու լեալ, և ոչ պատմել է կարողու-
 թիւն: Զորոց զպարսպեալ զգազաթ-
 դժուարամուտս ոմանս և զժոխելս-
 նելիս ի նմա՝ յօրինէ շինուածս ար-
 քայանիստս, և ծածուկ իմն ահագին:

1) Խորեն. Ա. Ժգ. «Այնտեղ Շամիրամը հրա-
 յեց այն ամբողջը դաս-դաս որոշել և իւրաքանչիւր
 դասի վրայ վարպետ կարգել նարտարներից բնա-
 ներին, և այսպէս պահելով նոցա մեծ աշխատութեան
 սակաւ տարիներից յետոյ աւարտեց հրաշալի շին-
 թիւնը, ամուր պարիսպներով և պղնձէ դռներով
 Քաղաքի մէջ շինեց պէս-պէս քարերից և գոյներէ
 դարդարուած կրկնայարկ և եռայարկ ընտիր-ընտիր
 տպարանքներ և յարմարութեան համեմատ առանձին
 վերնատներ: Փողեցկադոն և ընդարձակ փողոցներով
 բաժանեց նա քաղաքի կողմերը: Քաղաքի մէջ հա-
 կաւոր տեղերում քանի մի շքնաղ և զարմանալի բ-
 ղանիքներ շինեց: Փետի մի մասը բաշխեց քաղաքի
 մէջ ամենայն պիտոյքի համար, բուրաստաններ և
 ծաղկոցներ ջրելու, իսկ միւս մասը ծովակի աջ-
 ձախ ափերի մօտ՝ քաղաքը և նրա բոլոր շրջակայքը
 ջրելու: Եւ քաղաքի բոլոր արևելեան, հիւսիսային և

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Ա Ր Գ Ի Ս Տ Ի Ա

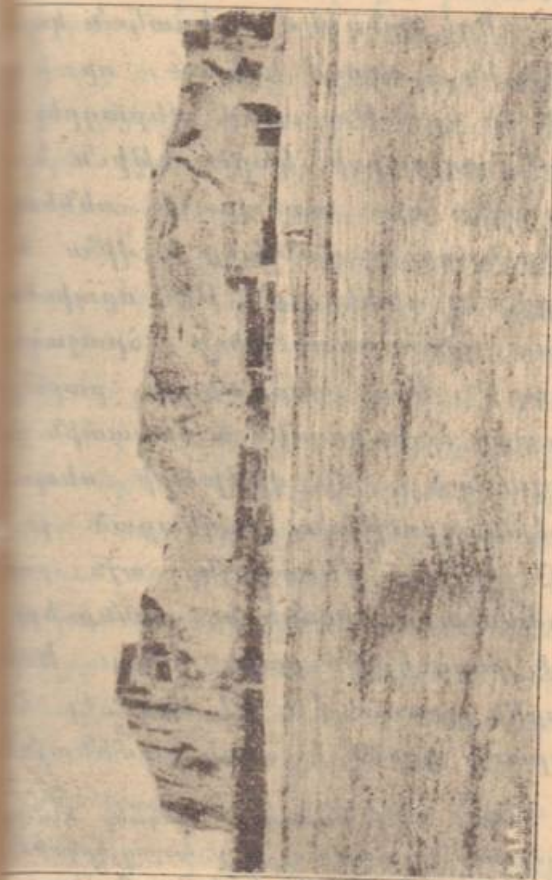
Մենուասին յաջորդեց նրա որդի
 Արգիստին (կամ Արգիստիս, մօտ 780
 —755 թ. Ք. ա.): Սա Ուրարտուի
 Թագաւորութիւնը հասցրեց մեծու-
 թեան գագաթնակէտին, հանդիսանա-

ւորապէս կողմերը զարգարեց շինութիւններով և
 միմեանցից պտուղներով և տերեւներով զանազանուող
 տերեւալի ճիւղաւոր ծառերով, այլ և տնկեց այնտեղ
 շատ բազմաբեր գինեբեր որթեր: Եւ այս պարսպուած
 քաղաքը ամեն կերպով հոյակապ և հռչակաւոր շինեց
 և մէջը մարդկանց անթիւ բազմութիւն բնակեցրեց:
 Իսկ քաղաքի ծայրը և նրա մէջ եղած հրաշակերտ
 շինութիւնները շատերը չեն կարողացել հասկանալ.
 պատմելու կարողութիւն ևս չը կայ: Քարաբլրի գա-
 զաթը պարսպելով նրա մէջ Թագաւորանիստ ծածուկ
 և ահագին շինուածներ շինեց, ուր մտնել և
 գուրս գալը սարսափելի է (Մտեփանէ, եր. 45—46):

լով մի մեծ աշխարհակալ, մէկը այն
ահարկու նուաճողներէց, որոնք ան-
րինում էին Ասիայի ճակատագիրը:
Արգիստին շատ քիչ արձանագրութիւն-
ներ է թողել զանազան շինութիւն-
ների, կրօնական-կուլտուրական հա-
տատութիւնների մասին: Դրա փոխա-
րէն՝ արշաւանքներ և նուաճումներ
պատմող արձանագրութիւնները շա-
ւնդարձակ են և պարզապէս ցոյց են
տալիս որ Վանի այս թագաւորը ժա-
մանակ չունէր ներքին շինարարական
գործունէութեամբ շատ զբաղուելու:
Քանի որ իր թագաւորութեան մեծա-
գոյն մասը անց է կացրել արշաւանք-
ների մէջ:

Բայց որ պատերազմական դաշտի
մեծ նուաճողը կարող էր մեծ նուա-
ճումներ անել և խաղաղ աշխատանքի
ասպարէզում, այդ վկայում է նրա՝
նմանը չունեցող մի յուշարձանը: Վա-
նի ժայռի կենտրոնական, ամենա-
բարձր կողմին գտնւում է մի քարայր,
որ անուանւում է այժմ Խորխոր: Քա-
րայրը մուտք է ժայռի մէջ փորուած

շարք սենեակների, որոնք զարմանք
արուցել ամեն ժամանակ, քանի

Վան — Միջնաբերդ — մեծ արձանագրութիւն (խորխոր) անս կողմում

հիւթը, այն է՝ քարը, շատ կարծր
ով է շինել տուել այս սենեակնե-

ըը — յայտնի չէ: Նոյն հին աւանդու-
թիւնը վերագրում է այս մեծագու-
ծութիւնն էլ առասպելական Շամիր-
մին: «Թսկ զընդդէմ արեգական կա-
անձաւին, — ասում է նա —, որ
գիծ մի երկաթոյ այծմ վերագրե-
կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն
թոյ՝ պէս պէս տաճարս և սենե-
օթից և տունս գանձուց և վինս
կարս, ոչ գիտէ որ՝ թէ որպիսե-
լիաց պատրաստութիւն հրաշա-
տեաց»¹⁾: Այդ զարմանալի քար-
մուտքի ձախ կողմին և ճակատին
բազրուած է մի վիթխարի սեպ-
արձանագրութիւն, բաղկացած
400 տողից, — մեծագոյնը այն բո-
ւրձանագրութիւններից, որոնք
իցէ փոքուել են քարի վրայ: Խո-
նացին պաամում է թէ այդ էլ Շ-
միրամի գործն է. «Թսկ զամենայն

¹⁾ Անդ. «Թսկ քարաբլթի արեգակի դէմ
կողմը, որի վրայ այժմ ոչ ոք չէ կարող
չիծ քաշել — այնքան պինդ է նիւթը — Շամիր-
մագան պալատներ, սենեակներ, գանձատներ և
վիճեր հրաշակեցաւ է՝ ոչ ոք չը գիտէ ինչ
կի համար»:

քարին իբր գրչաւ զմոմ հար-
թել, բազում գիրս ի նմա գրեաց, ո-
րոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք
է զարմանս ամէն»¹⁾: Սակայն այսօր
գարդ է որ այդ վիթխարի արձանա-
գրութիւնը փորագրել է տուել Արգիս-
տին, նրա մէջ իր արշաւանքներն ու
նուաճումները պատմելու համար:

Թւում է թէ Վանի մեծ թագաւորը
այդ գործը կատարել է իր թագաւո-
րութեան վերջում ²⁾: Արձանագրու-
թիւնը ըստ բովանդակութեան բաժան-
ւում է 15 մասի, որոնցից 14-ը ար-
շաւանքներ են նկարագրում, իսկ վեր-
ջին մասը եզրակացութիւն է: Ենթա-
դրում են որ 14 արշաւանքները պէտք
է կատարուած լինեն 14 տարուայ ըն-
թացքում, սկսած թագաւորութեան
առաջին տարուց: Նրանք նկարագրուած
են մեծ արձանագրութեան մէջ ժա-
մանակագրական կարգով: Արշաւանք-

¹⁾ Անդ. — «Թսկ քարի բոլոր երեսի վրայ, կար-
են գրչով մամի վրայ, շատ գրեր գրեց, որոնց տես-
ք միայն զարմացում է ամենքին» (Ստեփանէ, եր.
5):

²⁾ Hyvernat p. 537.

ները երեք գլխաւոր ուղղութեամբ են տարուել. դէպի հիւսիս և հիւսիս-արևելք, դէպի հարաւ-արևելք և դէպի հարաւ-արևմուտք:

Դէպի հիւսիսային երկիրները կատարած արշաւանքների ուղղութիւնները ցոյց են տալիս այն արձանագրութիւնները, որ Արգիստին թողել է զանազան կողմերում: Մենք տեսանք որ Մենուէսը, Արգիստիի հայրը, նուաճել էր Արաքսի վերին հոսանքը, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Հասան-Կալէի արձանագրութիւնը և այդտեղից էլ Արաքսի հովտով, դուրս եկաւ Արարատեան դաշտը, ուր իր տիրապետութեան տակ ձգեց Արաքսի աջ ափը մինչև Մասիսի ստորոտները: Այս արշաւանքը մի նախապատրաստական աշխատանք էր նրա յաջորդների համար՝ Վանի թագաւորները, ինչպէս ասացինք, ձգտում էին իրանց թագաւորութիւնն ամփոփել այն բնական սահմանների մէջ, որ բնութիւնից ստացել է Հայկական Բարձրաւանդակը: Եւ այդ ձգտումը նրանց տանում էր դէպի Փոքր

Ասի լեռնաշղթաները և զրանց մէջ կա՛մ անցքերով՝ դէպի Կուր գետովիւր: Արգիստին, այս հիւսիս-արձանաներին հասնելու համար, այն ճանապարհը, որ Արաքսի հոսանքներից տանում է Ախուր գետի (այժմեան Կարս-չայի) ափերը և այդտեղից, գետի հովիտից հասցնում է այժմեան Արփաչայի լիւր (Ալէքսանդրոպոլի դաշտավայր): Այս այն չափազանց կարևոր ռազմական ճանապարհն է, որ տանում է Անդրոպոլից, Կարսի վրայով, Էրզրում, մի ճանապարհ, որին շանակուրը ըմբռնուած է եղիլ հին ժամանակներից: Առաջ խաղալով այս ուղիով, Արգիստին նուաճեց Իշկի-էրկրի Իրգանիունի քաղաքը, համապատասխանում է այժմեան Իշկային (Ալէքսանդրոպոլի շրջափակ): Այս վայրը կազմում է հիւսիսային այն ամենահեռու կէտը, ուր թագաւորների շարժումը նշանակուած է արձանագրութիւններով¹⁾:

Այստեղից էլ հեռու դէպի հիւսիս-արևմուտք,

Բայց Արգիստիի համար աւելի
 գործ եղաւ Արաքսի միջին հովտի
 ձոււմը: Իր հօր Մենուասի նուազ
 երկրից (Մենուախինիլի քաղաքից
 անցաւ Արաքսի ձախ ափը և այս
 այն բլուրի վրայ, որ բարձրանալով
 դաշտի մէջ և որ յետոյ, հայկական
 պատմութեան շրջանում, դարձաւ
 քաղաք Արմաւիր անունով, իբրեւ
 մար մայրաքաղաք կառուցեց, այս
 քըն իր կայանի տեղը՝ պատերազմ
 կան գործողութիւնների ժամանակ
 անուանեց այդ ձեռակերտը իր
 անով—Արգիստիհինիլի, այն է՝ Ար-
 տիի քաղաք: Ենթադրուում է թէ
 բլրի վրայ մինչև այդ էլ գոյութիւն
 ուէր մի քաղաք և Արգիստին միջ-
 վերանորոգեց նրան, ինչպէս որ
 ձանագրութեան մէջ էլ ասուում է
 վերանորոգեց պալատը ¹⁾:

Չբնութիւն իմանութիւն գտել է մի
 տակաւ ընդդ, սակայն, հակառակ սովորա-
 յանաց արձանագրութեան (По Закав. с. 82):

¹⁾ Նիկոլսկին ենթադրում է թէ այդ հի-
 քը պիտի եղած լինի Արամէ, թագաւորի շ-
 րտաւիլ քաղաքը: Բայց այս ենթադրութիւնը
 անպատշաճ չունի:

Թէ որքան կարևոր նշանակութիւն
 ցաւ Արգիստիհինիլին ուրարտա-
 պատմութեան մէջ, այդ ցոյց է
 իս այն հանգամանքը, որ այստեղ
 աւել են մինչև այժմ 12 սեպտեմբեր
 ձանագրութիւններ: Ենթադրուում է
 այս քաղաքը մինչև Արգիստիի ձեռ-
 ընկնելը կարևոր կրօնական նշա-
 ւութիւն ունէր, որովհետև նա ար-
 ձագրութիւնների մէջ կոչւում է
 զի աստուծու երկիր: Այդ նշանա-
 ւութիւնը նա պահպանեց և Վանի թա-
 ւորների սեփականութիւնը դառնա-
 յետոյ. և այստեղ էլ, ինչպէս Վա-
 ւում, կար մի արձանագրութիւն, որ
 մասնում էր աստուածների մա-
 ցելիք գոհե ըլ թիւը:

Արգիստին բարձրացրեց իր քա-
 ղի քաղաքական և ռազմական նշա-
 ւութիւնը: Նա առաջաւոր մի գիրք
 այն ռազմական գործողութիւննե-
 րամար, որոնք թելադրուում էին Ա-
 րգիստիի հովտի և նրա հիւսիսային կող-
 քը եզերող լեռնաշխարհի աշխար-
 քական դիրքով: Այդ տեղից հեռու

չէին Քասախ և Հրազդան (Չանգուզան) գետերի հովիտները, որոնք բնականապարհներ էին դէպի հիւսիս։ Ենթադրուած էր, որ Նուաճողը առանձին ուշադրութիւն էր դնում Արագած լեռան վրայ, որի լեռնային ստորոտները մանաւանդ կայացնում էին մի գեղեցիկ և լայն լանդ երկիր։ Այդ երկիրը, որ հայկական աշխարհագրութեան մէջ յայտնի է Արագածոտն անունով, Արգիստին անունով կոչեց Արգիստինա և զիստի հինիլի (Արմաւիր) քաղաքը ձաւ այդ գեղեցիկ գաւառի կենտրոնը։ Քասախ գետի հովտում այսօր քաղաք կա, որի անունը հին բերդեր և լեռերի մէջ փորուած տներ (Ամբար) Բիւրական)։ Ենթադրում են որ Նուաճողը քաղաքական թագաւորների ժամանակներից են¹⁾։ Արգիստին Քասախ հովտով և Արարանի կիրճով հասնում Արագածի հիւսիսային ստորոտին։ Ենթադրուած էր, որ Նուաճողը կուլիաինի երկիրը (Արարատ) Ղուլիջան)։ Արագածի հիւսիսային

1) Никольский Клинообразная Над. 300—70—83.

Նարաւային ստորոտներին տիրելով Քասախ կարելի էր ամուր կերպով հասնալ Նուաճող լինել Արագածի հովտում։ Արգիստին, այս ռազմական ծրագիրը իրականացնելուց յետոյ, մտաւ միւս նշանաւոր լեռնացիք, որ Արագածի հովտից Չանգուզի հովիտով տանում է Կուրի հովիտը։ Այս ուղղութեամբ արշաւելիս Արգիստին արձանագրութիւններ է թողել Երևանի մօտ, Ղանլի-թափա տեղում, Էլաուի կիրճում և հասել է Սեւանի լճի հարաւ-արեւմտեան ծայրին, որ այսօր էլ Օրդակու գիւղի սեպական արձանագրութիւնը յիշատակում է Նուաճող թագաւորի անունը։

Այդպէս Նուաճողը իջնել Քասախի կիրճը, որպէսզի Արգիստին գետի հովտով գուրս գար Կուրի հովիտը։ Արգիստին կարողացաւ նա կամ նրա ջորիները կատարել այսքան նշանաւոր մի յառաջնադարացութիւն։ Մասալի-թան կարծում է որ Նուաճողը քաղաքական թագաւորները կարողացան իրանց իշխանութիւնը հաստատել նաև Կուրի հովտում և մինչև իսկ կասպիական տա-

փարակներն մի մասում¹⁾։ Եթէ ճիշտ է, այն ժամանակ պէտք կը նի որոնել այն ճանապարհը, որով թագաւորները դուրս եկան Փոքր Կասի և Մեծ Կովկասի մէջ ասարածո մեծ դաշտը։ Եթէ ոչ Արգիստին, գնահատականները նուաճեցին նաեւ երկիրները, որոնք Սևանի լճի հարևանական ծայրի ուղղութեամբ գտնուում։ Այստեղից կարելի է իջնաթաղար գետի հովիտը, որ Արցախի բնակիչների միջով տանում հանում է զիղ Կուր գետի աջ ափը։ Ամենակամանապարհն այս է։ Տարաբախտաբայս ուղղութեամբ հետադադարում երկիրը։ Եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ ժամանակը երբ և իցէ երևան կը հանէ ճանապարհները, որոնք ցոյց կը թէ վանեան բանակները քայլել են կողմերով էլ, ուղևորուելով դէպի դուանից մեծ դաշտավայրը։

Եւ այսպէս, Արգիստին իր քաջագործողութիւններով միացրեց իր ձեռքի տակ այն բազմաթիւ մանր անկ-

թիւները, որոնք գտնուում էին քսից դէպի հիւսիս, սկսած գուցէ զոր լճից մինչև Սևանի լճի հիւսարևմտեան ծայրերը։

Այս մի ընդարձակ ձեռնարկութիւն այն մեծ ծրագրի մէջ, որ պետաշինարարութիւնը ամբողջացնելու ունէր։ Բայց այդ ծրագրի ազոյն մասը պէտք էր իրագործել միայն լճի արևմտեան և հարևանական կողմերում։ Արգիստին յիշատակում է բազմաթիւ արշաւանքներ, որոնք Մաննայի երկիրը, արշաւներ, որոնք վերջանում էին կաշեալ յաջողութեամբ և յաղթողի քնն էին տալիս ահագին քանակութեամբ գերիներ, աւար և այլն։ Այս տերազմական գործողութիւնները բազանց կարևոր նշանակութիւն էին Ուրարտուի համար. նրանցով լուծւում պատմական մի մեծ պայ-

Տեղային իշխանութիւնները ընկ-

¹⁾ Maspero t. III p. 34.

ճելու հոգսը չէր միայն, որ հայտնի էր ասորական համառօտ տարե-
գրում էր Արգիստիին այնքան թիւններն են որ տեղեկութիւն-
եռանդով գործողութիւններ կատարեցին տալիս այս անկման մասին:
Ուրմիայի լճի շրջակայքում: Ասորեական-Նիրարիի յաջորդն էր Սալ-
տեղ նրա դէմ կանգնած էր դարձաւ Գ. (783—733), իսկ սրան
ոսոխը—Ասորեստանը: Եւ այդ ժամանակ Սասուր-դան (773—755):
դերում էլ վճռում էր թէ ով պիտի միանայ այս երկու թագաւորների
լինի Առաջաւոր Ասիայի տէրը:

Այսպիսի մի մեծ պայքարի արդեօք տարեգրութիւնը Սալմանասար
Արգիստիին հովանաւորում էին թագաւորութեան 6 տարին նշա-
քանի նպաստաւոր հանգամանքներ ընկած է «դէպի Ուրարտու» խօսքե-
ամենից շատ—Ասորեստանի դրութիւնը: Սա պիտի նշանակէ թէ այդ թա-
նը: Ռամման-Նիրարի թագաւորից արեւելքը արշաւանքներ է գործել դէ-
տոյ ասորական պատմութեան ընդհանրաւորում: Բայց Արգիստիի մեծ
զաւիս է մօտ 38 տարուայ մի շրջանագրութիւնը Վանի ժայռի վրայ
որից մանրամասն արձանագրութիւնը պատրուէ է որ, ընդհակառակն, Ար-
նէր չեն մնացել: Իսկ սա արդէն հայտնի իր թագաւորութեան 5, 6, 8
նակում է քաղաքական ոյժի անկումը թիւներում յատուկ արշաւանքներ է
Այս մի ժամանակ էր, երբ Ասորեստանից ել Ասորեստանի դէմ, իսկ 9,
տանն ունեցաւ իրար յաջորդող երեք 12 և 13-րդ տարիները արշաւել
թոյլ թագաւորներ, երբ նա այլ չէր: Դաննայի երկիրը, որ «համարեա
չէր կարողանում յարձակուել ուրբեմանիչ է—ասում է Նիկոլսկին—Ա-
ների վրայ և երբ, ուրեմն ուրիշ Ասորեստանի վրայ յարձակուելուն»:
պիտի յարձակուէին նրա վրայ: Սալմանասարը, այսպիսով, լոկ պաշա-

1) Винклеръ, с. 63.

) Ibid. с. 127.

ճելու հոգսը չէր միայն, որ հաշտության ասորական համառօտ տարեգրում էր Արգիստիին այնքան մեծ թիւններն են որ տեղեկութիւններու գործողութիւններ կատարուեցան տալիս այս անկման մասին: Ուրմիայի լճի շրջականերում: Արաման-Նիրարիի յաջորդն էր Սալտեղ նրա դէմ կանգնած էր դարձաւ Գ. (783—733), իսկ սրան ոսոխը—Ասորեստանը: Եւ այդ ժամանակ Սասուր-դան (773—755) զերում էլ վճռում էր թէ ով պիտի տիրէ այս երկու թագաւորների լինի Առաջաւոր Ասիայի տէրը:

Այսպիսի մի մեծ պայքարի արդեօք տարեգրութիւնը Սալմանասար Արգիստիին հովանաւորում էին թագաւորութեան 6 տարին հշաքանի նպաստաւոր հանգամանքներում է «դէպի Ուրարտու» խօսքեամենից շատ—Ասորեստանի զրուհի: Սա պիտի նշանակէ թէ այդ թանը Ռամման-Նիրարի թագաւորից արքայազններ է գործել դէտոյ ասորական պատմութեան Ուրարտու: Բայց Արգիստիի մեծ գալիս է մօտ 38 տարուայ մի շրջանագրութիւնը Վանի ժայռի վրայ որից մանրամասն արձանագրութեամբ տրուում է որ, ընդհակառակն, Արներ չեն մնացել: Իսկ սա արդէն հաստատուում է որ, թագաւորութեան 5, 6, 8 նակում է քաղաքական ոյժի անկումը: Արգիստիներում յատուկ արշաւանքներ է Այս մի ժամանակ էր, երբ Ասորեստանից եկել Ասորեստանի դէմ, իսկ 9, տանն ունեցաւ իրար յաջորդող երեք արքայներ: 12 և 13-րդ տարիները արշաւել թոյլ թագաւորներ, երբ նա այլ թաննայի երկիրը, որ «համարեա չէր կարողանում յարձակուել ուրիշ մանիշ է—ասում է Նիկոլսկին—Ասորեստանի վրայ և երբ, ուրեմն ուրիշներ Սաստանի վրայ յարձակուելուն» պիտի յարձակուէին նրա վրայ: Սալմանասարը, այսպիսով, լոկ պաշտ-

ճելու հոգսը չէր միայն, որ հաշտության ասորական համառօտ տարեգրում էր Արգիստիին այնքան մեծ թիւններն են որ տեղեկութիւններու գործողութիւններ կատարուեցան տալիս այս անկման մասին: Ուրմիայի լճի շրջականերում: Արաման-Նիրարիի յաջորդն էր Սալտեղ նրա դէմ կանգնած էր դարձաւ Գ. (783—733), իսկ սրան ոսոխը—Ասորեստանը: Եւ այդ ժամանակ Սասուր-դան (773—755) զերում էլ վճռում էր թէ ով պիտի տիրէ այս երկու թագաւորների լինի Առաջաւոր Ասիայի տէրը:

¹⁾ Винклеръ, с. 63.

¹⁾ Ibid. c. 127.

պանողական դիրք էր բռնած, այն ժամանակ
առանց որ և է յաջողութեան, քանի որ ժառանգներին՝ պէտք է հաս-
որ Արգիստին վճռական հարուած հասնալ այն մտքով թէ նուաճուած եր-
ցրեց Միջագետքի մեծ պետութեան սահմանները պարտաւոր էին հարկ տալ,
իջեցրեց նրան երկրորդական աստիճանի ժամանակ մենք պէտք է ընդու-
ճանի: Մեծ պետութիւն դարձել է մեծ Ասորեստանը պար-
Ուրարտուն: Վանի մեծ արձանագրութեամբ հրապարակուած էր հնագանդուել Ուրար-
թեան մէջ երեք տեղ Արգիստին գրութեան հարկ տալու ստորացուցիչ վի-
է թէ ինքը նուաճել է Ասորեստանը (ինն¹⁾): Եւ բոլորովին անհնարին
երկիրները¹): Տարաբախտաբար պակաս էր Ասորեստանը այնքան ստորա-
սում են մանրամասնութիւններ, քանի որ նրա դրութիւնը այդ
մենք գուցէ միայն ենթադրաբար կ'ընենք շատ էր դժբախտ: Երկրի
սենք թէ Արգիստին իր յաղթական տիրում էր անիշխանութիւն. քըր-
բանակը մտցրել է բուն Ասորեստանի վրայ զասական դաւաճութիւն-
սահմաններից ներս: Այս տեսակ մի յարուցեց իր կորցրած իրաւունք-
ենթադրութեան հիմք տալիս է արեւելք վերականգնելու համար: Դա մի
նագրութեան մի նախադասութիւնն էր, որ տարեալ յաղթանակ էր, որ տաճա-
ուր Արգիստին շնորհակալութիւն ցուցանում էր զինուորական դասա-
յայտնում աստուածներին որ Ասորեստանի վրայ: Բացի դրանից սաստիկ
տանի երկիրը պարգևեցին իր ժառանգութեան և լքում տարածեց արեգակի
ներին: Այս առիթով Նիկոլսկին գրութեամբ 763 թուին: Նա համա-
է. «Եթէ Վանի թագաւորի այն արեւելք մի վատ նշան ապագայ դժ-
տայայտութիւնը թէ աստուածներ աստուածներին: Եւ իրաւ, 759
այս կամ այն երկիրը տուել են պարսիկ երկրում տարածուեցին համա-
կան հիւանդութիւններ: Հասկանալի

¹⁾ Sandalagian, p.p. 77, 83, 93.

է որ այս վիճակի մէջ ընկած մեծ քանակութեամբ երկրով այս հաւանականութիւնները, տուեալները չը պիտի կարողանար իրարմէն հարմարեցնել և արդարեւ մանաւ Ուրարտուի հուժկու բազմութեամբ հաւանականութիւններին:

Եւ Արգիստին, ձգտելով միաժամանակ կը լինէր հակադրելու համար ամայն տիրանալ իր յաղթութիւններէն իր թափառականների, այն է՝ կիմստեղծուած դրութեան, չը մոռնար արացիների, սկիւթացիների և ուրիշ այն ճանապարհը, որ գծել էր իր զորքերի շարժումներին և համաշխարհամետութեամբ հարաւարեմտեան ուղիով պատմութեան տեսքը այն ժամութեամբ: Անցնելով Եփրատը, նա մտաւ Եփրատի մոտ լինելով այլ կը լինէր¹⁾:

Հաթերի երկիրը, նուաճեց նոյն ժամանակ Այս բանը, սակայն, տեղի չունեցաւ Մալաթիա քաղաքը և այլ ամրութիւններ: Եւ այս՝ ոչ թէ Արգիստի պատերազմներ¹⁾: Ուր էր տանում այդ ձգտումը: Նա մեծաւ փառքի գաղաթնապարհը Վանի թագաւորին: Հաստատուելով հասած և մինչև մահը նուաճելով հիւսիսային Սիրիայում, ուր իր բախտը չը դաւաճանեց նրան:

տական գէնքը կարող էր այդպէս Մեզ մնում է բնորոշել այդ նուաճառաջանալ դէպի Պաղեստին և Եփրատի նրա արձանագրութիւնների ձախ թևի վրայ շարժում գործողութեամբ նիւթերով, տեսնել թէ ինչպէս նոյն իսկ մտնել Բաղդէա, ուր իր նա արշաւանքներ գործում: Ահա թագաւորը կը գտնէր պատրաստ իր կտոր նրա մեծ արձանագրութիւն համար Շուամիի և Ակկարի թագերը. Շուամացի գերկիրն Սերիաջեայ, Լորի տիրապետը, որ զարգարում էր Բաղդէա այրեցի, զգալաւ իրարմէն սորենտանի թագաւորներին: Եւ ետևէ: Տիրացեալ վիճակի քաղաքներն Պուտեայ, զաղջկունս երկրին Բիս-

1) Seyce—«Les Hétéens», p. 51.

1) Никольский—«Клин. над. Ван. цар.», с. 410.

տու և երկրին Սուսանեայ փոխադրեցի ընդ պատանիս երկրին Տարխուսայ: Արշաւեալ յերկիրն Զաբախսեայց, նուաճեցի զերկիրն Զաբախեցւոց վիճակին: Տիրեցեալ վիճակի զղաքին Հուզի-նաբիդունայ, բոլոր երկիրն Շիրիմուտայ և երկրին Բաբելոնայ, զպատանիս քաղաքին Մաքուսի և երկրին Ագասեանց՝ փոխադրեցի: Ասպատակեալ Նրիասայ որոց յերկիրս, արշաւեալ յերկիրն Արաքսացւոց, նուաճեցի զքաղաքն Ուրբե-նուս՝ զքաղաքն արքայական և ի զՋազարմից 19,255 տղայս, 10,140 զինուորս զերիս, 23,280 կանայս, ընդ ամենայն 5 բիւր 2695 խոովարար զնոսա զամենեսին կենդանւոյն կալա զամենեսին զերի տարայ, 1104 երկու վարս վարեալ բերի, 35,016 եզին 10 բիւր 1829 (101829) ոչխարք¹⁾:

Այս պատմութիւնը ամենից առաջ վկայում է որ Վանի նուաճողները նմանւում էին Ասորեստանի թագաւորներին: Այրել, քանդել, ամայացնել և երեխաներ, կարելի է ենթա-

նել — այս գործողութիւններն են յաղթական պարծենկոտութեան առարկաները: Բայց և այդպէս, տարբերութիւնը ուրարտացիների և ասորիների մէջ նոյնպէս աչքի ընկնող է և այս հանգամանքի մէջ խօսում է, անշուշտ, զերկրի հոգեբանութիւնը: Արգիստիի և ուրիշ թագաւորների արձանագրութիւնների մէջ չը կայ այն յղիացումը գաղանական արարքներով, որ այնպիսի մանրամասնութիւններով հանդէս է գալիս ասորական պատմութեան մէջ: Ուրարտացիները, ինչպէս երևում է, աշխատում էին աւելորդ գաղանութիւններից խուսափել և լայն շարժումներով գործադրում էին գերեզմանութիւնը: Գերիները փոխադրւում էին մի երկրից միւս երկիրը: Միտմանով այն հանգամանքին, որ գերի էին վերցւում մեծագոյն մասամբ կաշառեալ և երեխաներ, կարելի է ենթադրել որ ստրկութիւնը Ուրարտուի մէջ զաւակաւ զարգացած չէր, քան հին աշխարհի ուրիշ երկրներում:

¹⁾ Sandal. p. 59—62.

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ս Ա Ր Գ Ո Ւ Ր Ի Ք .

Մեծ Արգիստիից յետոյ Ուրարտուն սկսում է արագ իջնել քաղաքական ոյժի բարձրութիւնից: Եւ անկումը չէ կարելի համարել հեռանք Արգիստիի յաջորդների անկորոշութեան: Նրա որդի Սարգուրի (մօտ 755—730 թ. Ք. ա.) իր հօր պակաս յաջողակութեամբ չէր պարզամական գործողութիւններ մղում հարաւ-արեւելքում, հարաւ-արեւմուքում և հիւսիս-արեւելքում, ուր նրա արշաւանքները նշանակուած են Սեւի լճի հարաւային ափերում ֆուստեպաճե արձանագրութիւններով:

Իրան անուանում է թագաւորների թագաւոր», «հօր թագաւոր», «թագաւոր Սուրասի»¹⁾, և Մաննայի երկրում, ինչպէս և հեթեթների մօտ, Մալաթիայի դէմ մղած պատերազմները և նուաճումները նկարագրում է ճիշտ իր հօր նման, պատմելով մէկիկ մէկիկ թէ որքան աւար է վերցրել, թէ քանի կանայք և երեխաներ է գերի տարել: Սարգուրին այսպիսով հանգիստանում էր իր հօր արժանի ժառանգ: Գուցէ նոյն իսկ յաջողուէր նրան հօր կատարեալ օրինակը ներկայացնել, եթէ չը պակասէր մի հանգամանք, որ Արգիստիի և Ուրարտուի բախտի աստղն էր, այն է՝ Ասորեստանի թուլութիւնը:

Երբ Սարգուրին գահ բարձրացաւ, Ասորեստանում թագաւորում էր Աշուր-նիրարին, որի կարճատե գահակալութիւնը խառնակութիւնների մի ժամանակամիջոց էր: Մենք տեսանք, որ յաղթել էր քրմական յեղափոխութիւնը և նրան ենթարկուել էր զինուո-

¹⁾ Hyvernai, p. 537.

րական ոյժը: Աշշուր-նիրարիի թագաւորութիւնը համառօտ ժամանակագրութեան մէջ նշանակուած է տասնը խօսքով, այսինքն թէ ասորական թագաւորութիւնը արտաքին արշաւանքներ չէր կատարում: Այսպիսի մի թագաւորի ժամանակ Վանի Սարգուրին կարող էր իր գէնքի յաղթանակները տօնել: Բայց Ասորեստանը դեռ գաւառացի մի պետութիւն չէր, որպէս զի չը կարողանար դուրս գալ անկման և մահանման քնի գրութիւնից: Նորից տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւն և այս անգամ յաղթողն արգէն գիւնուորականութիւնն էր: Թագաւորութեան մին չը պատկանող մէկը գահը յափշտակիչ հանդիսացաւ և սկսեց թագաւորել Թեգլաթ-պալասար Գ. — նունով (745 — 727): Նրա հետ սկսուած էր ասորական երրորդ կայսրութիւնը, որ ասորական ոյժը ամենաբարձր աստիճանին պիտի հասցնէր, որպէս զի յետոյ կործանէ այդ մեծ պետութիւնը:

Թեգլաթ-պալասարի առաջնորդու-

ճեամբ ասորական բանակը նորից սկսեց յաղթական արշաւանքներ սրբել Արեւմտեան Ասիայում: Թագաւորը արձակուեց Միդիայի (Մարաստանի) վրայ, հասաւ Կասպից ծովի հարաւային երկիրներին: Բայց զլիաւորն այդ էր. ձգտումը դէպի Միջերկրական ծովի ափերը, դէպի այն հարուստ երկիրները, որոնք ծաղկած էին այդպէս, թագաւորի առաջ դնում էր մեծ ահաւոր հարցը — Ուրարտուի հարցը: Ենթադրումը այդ պետութեան հետ խուսափելի էր ոչ միայն այն պատճառով, որ վերանորոգուած Ասորեստանը պիտի վրէժ հանէր իր ուժեղ ճնամուց նախկին պարտութիւններէ և ստորացման համար, այլ մանաւանդ այն պատճառով, որ միայն այդ գետութիւնը խորտակելուց յետոյ կաշկի էր ազատօրէն գործողութիւններ սկսել Միջերկրականի ափերի վրայ: Եւ բարձրանալու օրից Թեգլաթ-պալասարը յարմարութիւն էր որոնում Սարգուրիի հետ չափուելու: Չեռնարութիւնը չափազանց վտանգաւոր էր,

բաւական էր որ Ասորեստանը մի ա-
զամ էլ պարտութիւն կրէ Ուրարտու-
կողմից և նրա ճակատագիրը վերջն-
կանապէս վճռուած կը լինէր: Ուս-
պահանջուած էր առանձին զգուշ-
ութիւն և կանխատեսութիւն:

Եւ Ասորեստանի նոր թագաւորը
մեծ իմաստութեամբ լուծեց իր առ-
դրած ծանր հարցը: Նա վճռեց հա-
զիպել Սարգուրիին ոչ թէ նրա եր-
կրում, ուր պայմանները աննպա-
էին ասորական զօրքերի համար, —
հիւսիսային Սիրիայում, հեթիթակ-
այն երկրներում, որոնք նուաճու-
էին Վանի թագաւորների ձեռքով
նրանց վասսալներն էին: 743 թու-
կանի գարնանը նա անցաւ Եփրատը
պաշարեց Արպադ բերդը, որ բաց
բաւ իր դռները նրա առջև: Սարգու-
րին օգնութեան հասաւ մի շա-
ստուար բանակով, որ թուով գուցէ
մեծ էր ասորական բանակից: Ուրար-
տական բանակում էին գտնուում
Սարգուրիի հօգը վասսալները — Ագու-
նիի թագաւոր Մատիլու, Կումմու-

թագաւոր Կուշտաշպի, Մալաթիայի
թագաւոր Սուլումալ, Գամգուծի թա-
ւոր Թարխուլարա: Այսպիսով ու-
րտական և հեթիթական իշխանների
միութիւն էր, որ դուրս էր եկել
Ասորեստանի դէմ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ
Կումմուխի մէջ, ոչ հեռու Եփրատից:
Սակեց մի ամբողջ օր, որի ընթաց-
ում երկու թագաւորները իրար հան-
դակեցին կռուի դաշտի վրայ, դեկա-
րելով կռիւր: Իրիկնապահին վեր-
ապէս, ուրարտական կառախմբերը
այրուծին ցրուեցին և սկսուեց
անաշփոթութիւնը: Յաղթող ասորի-
ները խուժեցին ուրարտական բանա-
քը, փախչողների ետևից: Սարգուրին
ողեց իր կառքը, բայց միայն մի
ատակ ձի գտաւ իրան փրկելու հա-
մար և հեծաւ այդ ձին, չը նայած որ
առ այն ժամանակից Արեւելքում յար-
բեկ, անպատիւ մի բան էր հա-
ւարում այդպիսի մի հեծանելի գոր-
ծելը: Ամբողջ գիշերը ձիավարելով
Սարգուրին, որին քայլ առ քայլ հա-

լածում էր ասորական մի հեծեալ
րաբաժին, դժուարութեամբ հաս-
նփրատի կամուրջին: Այդտեղ սե-
ցած եզրին, կանգ առան հալածող
և Ուրարտուի թագաւորը ողջ ա-
մտաւ իր երկիրը: Նա կորցրել
մօտ 73,000 մարդ, մեռած թէ գե-
ր իր կառքերը, իր ամբողջ ծանրոցը:
Նրա վրանը, որի մէջ գտնուում է
թագաւորական զարդերը, մահճակա-
շարժական գահը, բարձերը, պատգ-
րակները, ամբողջովին ընկաւ թշ-
մու ձեռքը: Թեգլաթ-պալասարը
բոլորը այրեց տեղն ու տեղը, ի
տիւ աստուածների, որոնք նրան
պատել էին այսքան նշանաւոր
փոյ. նա պահեց միայն թագաւոր
մահճակալը և իբրև պատերազմի յա-
թանակ տուեց Իշտար աստուած-
հուն¹⁾:

Սարսափելի էր ուրարտական մի-
թեան կրած պարտութիւնը: Բայց
դեռ չէր նշանակում հիւսիսային
մեծ ոյժի կատարեալ ոչնչացում: Թե-

¹⁾ Maspero, t. III, p. 146.

պալասարը չը կարողացաւ օգտուել
տարած յաղթանակի արդիւնքնե-
ց: Ուրարտուն նրա համար դեռ
նաւոր ոյժ էր, ուստի նա սիրա-
գաւ անմիջապէս մտցնել իր բա-
կը Ուրարտուի ներսը և շարունա-
ց մի անգամ սկսած գործը: Իրան
թուլացած գտնելով, նա վերադար-
տուն, բայց, ի հարկէ, չէր մո-
նում որ Ուրարտուն դեռ շարու-
կում է մնալ սպառնացող մի ոյժ,
յարմար բոլէին դարձեալ կարող
վերանորոգել իր պայքարը համաշ-
արհային տիրապետութեան համար:

Սարգուրիի հետ նորից չափուելու
արմար առիթ ասորական թագաւորին
երկայացաւ միայն եօթը տարուց յե-
տոյ (736): Այս անգամ պատերազմա-
ն արշաւանքը արդէն յատկապէս
ուրարտուի դէմ էր և այս անգամ
արդուրին արդէն միայնակ, առանց
աջնակիցների էր ասորեստանցիների
անդէպ: Թեգլաթ-պալասարը, ինչպէս
դեռում է, մեծ դժուարութիւնների
հանդիպելով մտաւ Ուրարտու և

պաշարեց Վանը, որ և ամբողջ երկու ամիս մատնելով ողջ երկիրը: Բազմա-
առաջնակարգ բերդն էր: Մենուշեան քաղաքներ կործանուեցին և ասո-
Սրգիստին, ինքը Սարգուրին, արևմտեան բանակը հարուստ աւարով ծան-
տական ամրութիւններ աւելացնելով (Երեւանում Վերադարձաւ իր երկիրը¹⁾):
բնական ամրութիւնների վրայ, դարձեալ Մհա ինչպէս է ինքը Թեգլաթ-պա-
ձրել էին Վանի ժայռը միանգամայն արդար և կարագրում իր արշաւանք-
անմատչելի: Բերդի մէջ հաւաքուեալ զորքը դէպի Ուրարտու. «Շարդուրի²⁾
էր բաւականաչափ պաշար, ուստի արտացին ինձմէ ապստամբեալ յետս
միայն դաւաճանութիւնը կարող էր լինել, Մատիւլիւի հետ դաշնաւորու-
եաց անել դռները թշնամու առջին ըրաւ: Կիստան ու Սալպի եր-
Դաւաճանութիւն չեղաւ և Սարգուրին մէջ, որ Կումմուլի քաղաքին
ընդ, ապահով նստած ժայռի վրէժակն են, զանի զարկի մինչև
գաթին, ուր գտնուում էին նրա ամրագծում: Անոր ամբողջ կարասին
լատը, աստուածների տաճարը և զորքի: Զինուցս տարափէն զարհուրե-
րանոցները, տեսնում էր թէ ինչպէս է, իւր կեանքը փրկելու համար՝
թշնամին ոչնչացնում էր ցածի վրէժակ միայնակ փախստական գնաց:
դաքի հարուստ այգեստանները, քաղաքի քաղաքն Տուրուսպայի³⁾ մէջ զա-
քանդ էր անում աները, պալատները փակեցի, անոր բազմաթիւ պատե-
Այս գործողութիւններով էլ թշնամու
լաթ-պալատարը չը կարողացաւ ապրի
պաշարուածների վրայ, ուստի դռնե-
բերդի դռների դիմաց իր քարէ պա-
կերը, վերջրեց պաշարումը և վրէ-
հանելու համար՝ արշաւանքներ
րածեց դէպի ամեն կողմ, կրակի

¹⁾ Ibid. p. 154—155.

²⁾ Ասորական և ուրարտական արձանագրու-
ման մէջ ա և օ տառերը յաճախ խառն կերպով
կարդացուում. մէկը կարդում է Արգիստի, միւսը՝
Սարգուրի—Շարդուրի, Սամսի—Ռիմման—
Սիլի—Ռիման և այլն:

³⁾ Տուրպա՝ ըստ Վանեան արձանագրութիւն-

բաղմոզները նոյնին դրանց առջև ~~արեւելքի~~, Կիլիմիր, Աբբիսա, Սարապիսին-
 նեցի: Իմ արքայական պատկերս ~~ճշմարտ~~ քաղաքներուն վիճակաց, Ինզի եր-
 բուսպա քաղաքին առջև կանգնեցան, Անգանու, Բինդու քաղաքնե-
 լայնատարած Ուրարտու երկրին ~~միջին~~՝ Ուրարտուի բերդաքաղաքաց,
 զ70 կրկին ժամս ճանապարհի վերջնաբմա գետոյն... տիրեցի, Ասո-
 մինչև վար արշաւեցի. հաւասարադատանի երկրին միացուցի»¹⁾:
 ոսոխ մը չկար: Ուլլուբա երկիրը ~~բնակեց~~ Ուրարտուից խլած և Ասորեստա-
 լոր բովանդակ ընդ լծով արկի, կարծես միացրած այս բաղմաթիւ երկիր-
 ցի անցայ: Կաստիրբա, Պարիսու, ~~Տարբ~~, ինչպէս երևում է, գտնւում
 շուխա, Մանտուուր, Շարդուրրիի ~~քաղաք~~ թագաւորութեան հարաւային և²⁾,
 զաքները՝ մինչև Բաբուտտա, Լուր-~~ա~~ամբ և արեւմտեան կողմերում:
 Կասսիա քաղաքները մինչև Սիկիր-~~ա~~կայն այս դեռ չէր նշանակում թէ
 քաղաքն, Ասուրտա քաղաքն Ասորեստան իբրեւ քաղաքական մարմին
 տանի երկրին միացուցի: Անոնց ~~վերջնա~~չացել է: Դեռ մնում էր նրա ազ-
 կողմնակալ մը դրի, Ուլլուբա երկր-~~ային~~ թագաւորը, մնում էր նրա մայ-
 մէջ տեղի բերդաքաղաքը, զոր Ուր-~~արտու~~աքաղաքը, մնում էին հիւսիսային
 տու երկրէն աշխարհակալեցի, քաղաքները, դէպի ուր այնուհետեւ,
 մը շինեցի, անունն Ասուր-իկիշա ~~կառուար~~աւար, պիտի ուղղէին իրանց
 չեցի: Բաբա-բի-լուլ կողմնակալութեան ժողովուրդներն Վանի թագաւորները:
 պաշտօնեաներս հոն դրի՝ իբր հոգաբարտացիների համացեղ ժողովուրդ-
 բարձու Ուսուրնա, Ուսարբա, Ին-~~ա~~բը, որոնք մինչև այդ յենուած էին
 Սասսու, Լուբ, Լուբի քաղաքաց ~~մարտարտական~~ ոյժի վրայ, կարողացել
 չէ ի լերինս անդր: Քուտա, Ուր-~~արտու~~աւելի ևս տարածուել, յետ մղե-
 Արանա, Տաբա, Ուալլիա քաղաք-
 րուն մինչև ի վեր ցնփրատ, Կու-

¹⁾ Սանտալեան, եր. 159—161:

²⁾ Вилклеръ, с. 65.

լով սեմական ցեղերը: Այս բանգամանքները դեռ բաւական
սունակութիւն էին ներկայացնում
Ուրարտուի ձեռքում զարձեալ
էր Ասորեստանի դէմ մրցելու հնար-
ւորութիւնը:

Սարգսուրի Բ.ը վախճանուեց
տաւորապէս 730 թուին, երբ Ասորե-
տանում դեռ կենդանի էր նրա բոլոր
տաւոր հակառակորդը: Հետեւելով
նախնիքներին, Սարգսուրին չը մո-
ցաւ ծառայել իր երկրի ներքին
բօրութեան: Նրանից մնացած մի
նի արձանագրութիւններ վկայում
որ նա եղել է շինարար թագաւոր
Արճէշ քաղաքի մօտ եղած արձանագրու-
թիւնն ասում է թէ այդտեղ Սարգսուրին
անկել է այգիներ և կոշիկներ
նրանց իր անունով: Իսկ Բաղնոց
գիւղի եկեղեցում մնացած արձանագրու-
թիւնը յիշատակում է թէ թագաւոր
այդտեղ կառուցել է փայտէ կամ
Արածանիի վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Ռ Ռ Ի Ս Ս Ս Ս.

Սարգսուրիին յաջորդեց նրա որդի
Ռուսաս կամ Ռուշա Ա., որ ասորա-
կան արձանագրութիւնների մէջ կոչ-
ւում է Ուրսա կամ Ուրշա (730—714):
Թէ մինչև այժմ մենք տեսանք Վա-
ստան հարստութեան մէջ նշանաւոր
աւանդներ, այս մէկը, Ռուսաս, ներ-
կայանում է մեզ արդէն իբրև նշանա-
ւոր քաղաքագէտ: Եւ պէտք է խոստո-
ւանել որ իրերի դրութիւնը աւելի մի
սեղացի քաղաքագէտի անհրաժեշտու-
թիւնն էր առաջացնում քան մի երե-
ւելի գօրավարի: Դրութիւնն այնպէս

էր, որ գործել կարելի էր զլիսաւոր-
պէս խելքով և ոչ զէնքով:

Ստանալով իր հօրից մի տի-
ժառանգութիւն, այն է՝ քայքայու-
մի պետութիւն, որ կորցրել էր Ա-
զիստի ժամանակների մեծ հմայ-
Ռուսասան սկզբից և եթ, մօտ տաս-
րուայ ընթացքում, Ասորեստանի
բաբերմամբ ընդգրկեց սպասողակ-
քաղաքականութիւն: 727-ին մե-
թեզլաթ պալատարը, նրան կարճ ժ-
մանակով յաջորդեց (729—722) Սա-
մանասար Ե, բայց նրան էլ Ռուս-
սը հանգիստ թողեց: Նա իր բռն-
դիրքը չը լքեց և այն միջոցին, երբ
722-ին նորից յեղափոխութիւն ծագե-
Ասորեստանում և նրա հետեանք-
զահին տիրացաւ Սարգոնը (722—705):

Բայց այս սպասողականութիւն-
անգործութիւն չէր նշանակում: Ռու-
սասը շարունակ գործում էր մեծ շը-
ջահայեցութեամբ, զգուշութիւններով
չը մոռանալով որ թուլացած Ուրար-
տուի վրայ աչք ունի յանկարծակ-
ուժեղացած Ասորեստանը: Նա փոր-

եց և զէնքի բախտը, բայց իր երկրի
հիւսիսային սահմաններում, ուր ասու-
րական կառավարման թիւեր չէր կարող
զրգուել: Սեանի լճի հարաւային ա-
փերում, Ալիշալուի արձանագրութիւ-
նը պատմում է որ Ռուսասը Արարա-
տեան դաշտի հիւսիսակողմում բար-
եացած լեռնաշխարհում 23 երկիրներ
ուժեղացեց և դրանցից մի քանիսի բնա-
կիւններին, ըստ ուրարտական սովո-
րութեան, տեղափոխեց Բիսյնա: Քա-
ղաքական հանգամանքները ցոյց են տա-
լիս Վանի թագաւորին, որ եթէ Ու-
րարտուն պիտի նորից ընդարձակուի
արեւ պետութիւն, այդ կարելի պիտի
անի մասնաւորապէս հիւսիսային եր-
կրների նուաճումով: Ուստի նա, իր
ախորդների ճանապարհը շարունակե-
լով, իր իշխանութիւնը տարածեց նաև
Սեանի լճի արեւելեան և հարաւ-արե-
ւելեան ուղղութեամբ, գրաւելով Սիւ-
սիքը: Գուցէ հէնց նա էր, որ փորձե-
րաւ այդ ուղղութեամբ առաջ շար-
ուելու և Արցախի լեռնանցքներով
ուրի հովիտը դուրս գալու համար:

Աւելացնենք այս գործունէութեան վրայ և այն, որ Ռուսաստանի շինարարական եռանդին էլ պակաս չէ եղել, ինչպէս վկայում են մի քանի արձանագրութիւններ: Ամենից առաջ, ինչպէս հաւանական է կարծել, նա հոգ տարաւ թեգլաթ-պալատարի ձեռքով կործանուած Վանի մասին: Քաղաքը տեղափոխուեց այն քարաժայռի ստորքային, որ այժմ կոչւում է Զրմփղըմփղաղ¹⁾: Բայց այս թագաւորի ամենանշանաւոր գործը, այնուամենայնիւ կը մնայ նրա քաղաքադիտական գործունէութիւնը, ուղղած Ասորեստանի գէմ:

Սարգոնի թագաւորութեան սկզբից ասորական մեծ պետութեան մէջ զանազան կողմերում, ապստամբութիւններ ծագեցին: Ռուսաստանը շատ բերեալատե՛հ համարեց այդ հանգամանքը և ձեռք առաւ այն միջոցների գործադրութիւնը, որոնց վրայ աշխատել է 6 տարի: Դեռ Արամէի ժամանակէն մենք տեսնւմք մի քաղաքականութիւն.

1) Հանդէս Ամսոր. 1900 թ. հր. 247:

որ յատուկ էր ուրարտացիներին՝ Ասորեստանի հանդէպ: Դա զրացի ցեղակից ազգերի միութիւնն էր՝ ուրարտական թագաւորի առաջնորդութեամբ: Ահա այս ուրարտական քաղաքականութեան զարգացումն էր, որ Ռուսաստանի նշանաւոր գործը դարձաւ: Լաւ զգալով որ թուլացած Ուրարտուն չէ կարող միայնակ ընդհարուել Միջագետքի աշխարհակալ պետութեան հետ, Վանի թագաւորը մեծ եռանդով աշխատում էր մի զինուած դաշնակցութեան առաջնորդը դառնալ և վրէժ հանել Ասորեստանից: Սարգոնի զբաղումը կացութիւնը ներքին ապստամբութիւնների հանդէպ՝ զրգոնեց Ռուսաստանի մէջ տոհմային ռազմիկ ոգին: «Մենուասի և Արգիստի կատարած շահատակութիւնների յիշատակով էր ապրում նրա շրջապատը — ասում է Մասպերոն, — և նրա զօրապետների մէջ մէկից աւելի էին այնպիսիները, որոնք սկսել էին իրանց ծառայութիւնը այնպիսի մի ժամանակ, երբ Արպադից և Կարխեմիշից մինչև Մեդերի երկիրը (Մա-

րաստան) հողերի մի երրորդ մասից աւելին, կախուած էին ուրարտական դինաստիայից, մինչդեռ այսօր միացուած էին Նինուէին»¹⁾։ Ռուսաստանը վաղուէից էր յետ նուաճել այդ երկիրները։

Մենք արդէն գիտենք թէ Ասորեստանի համար որքան կարեւոր նշանակութիւն ունէին Ուրմիայի լճի արեւմտեան և հարաւային կողմերում գտնուող երկիրները՝ զուտ ռազմագիտական տեսակէտից և թէ ինչպէս այդ երկիրներում գործած Վանեան թագաւորները (Մենուաս, Արգիստի) ծանր հարուածներ էին հասցնում ասորական Միջագետքին։ Ռուսաստանը դարձեալ այդ երկիրներէ վրայ գրեց իր յոյսը։ Նա ջանդուութիւն գտաւ, իր կողմը գրաւելով այդ երկիրների տէրերից մէկին։ Երկիրը կոչուում էր Զիկարտու։ Գիտնականները նրան գետեղում են Ուրմիայի լճից դէպի հարաւ, ուր նա կազմում էր Մաննայի թագաւորութեան մի ինքնավար մասնիկը։ Մի փոքրիկ թագաւորութիւն, որ, սակայն, Մասպէ-

¹⁾ Maspero, t. III p. 237.

թի կարծիքով, լաւ կազմակերպուած աւ ասորական քաղաքակրթութիւնը իւրացրած էր¹⁾։ Նրա թագաւորը, Միաստտի անունով, զուրկ չէր ռազմական տաղանդից։ Գլխաւոր գործը, որ ակեց նա Ռուսաստանէտ միասին, այն էր որ Մաննայի ընդարձակ երկիրն էլ միանայ իրանց հետ Ասորեստանի դէմ։ Սակայն։ Մաննայի թագաւոր Իրանզուն հաւատարիմ ֆնաց Ասորեստանին և հէնց այս պատճառով էլ նրա դէմ դարձան երկու դաշնակիցների գործողութիւնները։ Երկուսի ջանքերով էր որ 719 թ. մաննական երկու քաղաքներ—Շուանդախուլ և Դուր-դուկկա ապստամբուեցին Իրանզուի դէմ և իրանց դուները բաց արին Զիկարտուի թագաւորի առջև։

Սարգոնը, որի դէմ այդ միջոցին

¹⁾ Ibid. p. 238.—Վինկլերը կարծում է թէ Զիկարտուի ժողովուրդը հնդկանրոպական ծագում ունէր (Винклеръ, с. 68)։ Եւ եթէ ճիշտ է այս, այն ժամանակ պէտք է ընդունել որ ի դէմս այս փոքրիկ թագաւորութեան առաջին անգամ պատմութեան ասպարէզն էր գուրս գալիս իրանական արիացիների ցեղը։

մի քանի ապստամբութիւններ էր
բորբոքուած, իսկոյն ըմբռնեց թէ

Ս ա Ր Ղ Ո Ն

կողմն է աւելի մեծ սպառնալիք ներ-
կայացնում և իր ամբողջ բանակը

եց Մաննայի երկիրը։ Այստեղ նա
քարուքանդ արաւ, այրեց, ոչնչացրեց
երկու ապստամբուած քաղաքները և
շահալաւում եղած ուրիշ քաղաքները,
սկ ընակիչներին գերի տարաւ և բը-
նակեցրեց հաթերի երկրում։ Ասորա-
կան թագաւորի յանկարծանաս, շեշ-
տակի հարուածը պարտ ու պատշաճ
ապաւորութիւնը գործեց. ոչ Ռուսա-
դը և ոչ Միտատտին չը համարձա-
պուեցին միջամտել և օգնութիւն հաս-
նել երկու քաղաքներին։ Հետեւեալ տա-
րին Սարգոնը զբաղուած էր Կիլիկիա-
ում, ուր թաքալ ցեղի գլխաւորը ա-
պստամբուել էր նրա դէմ։ Իսկ միւս
տարին, այն է՝ 717-ին, ասորական թա-
գաւորի առջև ծառացած էր մի ուրիշ
շահաւոր վտանգ։ Ապստամբուել էր
հեթիթների երկիրը։ Այստեղ չէր մո-
ռացուած Ուրարտուի հետ ունեցած
բարեկամութիւնը և Պիզիրիս թագա-
ւորը, ինչպէս մի անգամ սուր էր հա-
նել Սարգոնի թագաւորի հետ միա-
ին ասորական արշաւանքի դէմ պաշտ-
գանուելու համար, այնպէս էլ այժմ,

անշուշտ ղեկավարուելով Ռուսաստանի հրահանգներով, կազմակերպեց մի քանի բողջ դաշնակցութիւն: Նա համաձայնեցրեց Մուշկի երկրի տիրոջը, որ կոչուում էր Միտա, գառնալ այդ գոտիներում էր Միտա, առանց խառնուելու այդ նակցութեան հոգին: Եւ այսպիսով անցքերին: Հիւսիսային Սիրիայի դուրս պատրաստ էր հեթիթական ծագումով հեթիթների ձեռքից՝ նրան ստի- ունեցող ազգերի զինակցութիւն նախքան նորից գործողութիւնների վայր Ուրարտուի արևմտեան կողմերում տրել Մաննայի երկիրը, Զիկար- Պիգերիսը, ապստամբուելով, յայտարարեց Միտատուն էր դարձեալ, որ քաղց իրան անկախ: Սակայն Մարտի կերպով աշխատում էր մաննա- գոնից չարաչար պարտութիւն կրելու ներքին ոտքի կանգնեցել: Սակայն գերի ընկաւ և Կարխեմիշ մայրաքաղաքի, ապա և նրա որդի և յա- դաքը, հռչակուած իր մեծ առևտրային Սագայի հաւատարմութիւնը ղէպի և հարստութիւններով, ընդ միշտ միտաորական գահը անխախտելի էր: Հե- ցուեց Ասորեստանին: Սա մի մեծ արքայական է որ Ուրարտուի և Զիկար- անցք էր հին պատմութեան մէջ: Ուրարտուի դաշնակցութեան յարել էր և Ումիլ- չացաւ հեթիթական պետութիւնը, որի երկրի արքայիկը: Այս երկիրը, հա- մէկից աւելի դարեր տիրապետող էր անականաբար, Մաննայի մի վիճակն էր եղել Առաջաւոր Ասիայում: Հեթիթների ազմում, իսկ նրա արքայիկն էր Բագ- հեռանում էին պատմութեան ասպետութիւն, որ, ինչպէս կարծուում է, ըէզից և յետ էին մղուում ղէպի լեռնային որդին էր: 716 թուականին ները, ուր նրանց խմբակցութիւնը Մաննայի մէջ բռնկուում է ապստամ- րը այնուհետեւ սկսեցին ձուլուել գոտիներ, որի վլխաւոր առաջնորդն նազան ցեղերի հետ: Սա, ինչպէս կարելի է ենթադրել, նոյն

Ռուսաստան մինչև այստեղ հանդիսա- ւես էր այն անցքերին, որոնք տեղի էին ունենում իր պետութեան հարաւ- արեւելեան և հարաւ-արևմտեան կող- մերում, առանց խառնուելու այդ անցքերին: Հիւսիսային Սիրիայի դուրս հեթիթների ձեռքից՝ նրան ստի- ունեցող ազգերի զինակցութիւն նախքան նորից գործողութիւնների վայր Մաննայի երկիրը, Զիկար- Պիգերիսը, ապստամբուելով, յայտարարեց Միտատուն էր դարձեալ, որ քաղց իրան անկախ: Սակայն Մարտի կերպով աշխատում էր մաննա- գոնից չարաչար պարտութիւն կրելու ներքին ոտքի կանգնեցել: Սակայն գերի ընկաւ և Կարխեմիշ մայրաքաղաքի, ապա և նրա որդի և յա- դաքը, հռչակուած իր մեծ առևտրային Սագայի հաւատարմութիւնը ղէպի և հարստութիւններով, ընդ միշտ միտաորական գահը անխախտելի էր: Հե- ցուեց Ասորեստանին: Սա մի մեծ արքայական է որ Ուրարտուի և Զիկար- անցք էր հին պատմութեան մէջ: Ուրարտուի դաշնակցութեան յարել էր և Ումիլ- չացաւ հեթիթական պետութիւնը, որի երկրի արքայիկը: Այս երկիրը, հա- մէկից աւելի դարեր տիրապետող էր անականաբար, Մաննայի մի վիճակն էր եղել Առաջաւոր Ասիայում: Հեթիթների ազմում, իսկ նրա արքայիկն էր Բագ- հեռանում էին պատմութեան ասպետութիւն, որ, ինչպէս կարծուում է, ըէզից և յետ էին մղուում ղէպի լեռնային որդին էր: 716 թուականին ները, ուր նրանց խմբակցութիւնը Մաննայի մէջ բռնկուում է ապստամ- րը այնուհետեւ սկսեցին ձուլուել գոտիներ, որի վլխաւոր առաջնորդն նազան ցեղերի հետ: Սա, ինչպէս կարելի է ենթադրել, նոյն

Բագգադատտին: Ապստամբները չեն մորթագերծ և Մաննայի տեսիլ
 ւաքուում են Ուաուշ սարի վրայ, սգորի: Զնորա եղբայրն Ուլլուսունու
 նում են Ազային և Բագգադատտին: Զնորայական գահուն վրայ նստեցու-
 տին, որ այսպիսով հանդիսանում էր զինքն¹⁾:

Իր հօր սպանման մեղսակից և զաւակ իր Բայց սրանով չը վերջացաւ ապս-
 նում է Մաննայի տէրը:

Սարգոնը անմիջապէս վրայ հասնում է Ուլլուսունուն չը գնաց դէպի ասորի-
 այս վտանգաւոր շարժումը ձնշեց իր քրոջը, այլ Ռուսասի ներշնչումներին
 «Ի ժամանակի—գրում է նա—յորդանի թափարկուեց: Նրա օրինակին հետե-
 ճակատագիրն եկաւ հասաւ Մաննային շատ ուրիշ երկիրներ, որոնք թեզ-
 Իրանգուի վրայ, որ հնազանդ ծառայութեան պալատարի ձեռքով միացուած
 մըն էր և իմ լուծս կը սիրէր, զիւր ին Ասորեստանին: Այսպէս էին Կա-
 ուրդին Ազա անոր գահին վրայ նստուալու, Ալաբրիա, Նիկսամա, Բիտսագ-
 ցած էր, ուրարտացի Ուրշա իւր կողմէն, Բիխիւրմամի, Կիլամբատի, Ար-
 մանէ Ումիլգիշ, Զիկարտու և Միւսանգու, Խարխար, Էլլիպի: Այս բոլոր
 սիանդի երկրաց ցեղերուն, առ կողմերէն զէնք վերցրին՝ Ուրարտա-
 միակալս աւագս Մաննայի պատգամն միութեան յաղթանակ բերելու հա-
 մաւորներ խաւրեց և զանոնք անիրաւար, եւ այսպէս, Ասորեստանի ամբողջ
 ւութեան յորդորեց: Իրանց տեառն ահամանագլխի վրայ, Ելամից մինչև Տաւ-
 Ազայի դիակը դժուարին Ուաուշ լուծս, բոլոր ազգերը գլուխ էին բար-
 րան վրայ նստեցին:... Առ Ասորեստանը: Միայն Սարգոնի ռազմական
 տէր իմ՝ առ ի փրկել զՄաննա և առ ի անձարն էր, որ կարողացաւ այդ
 փրկել զԱսորեստան ձեռքերս վերցնել զհանուր խառնակութեան մէջ զըտ-
 ցի: Ուանուշ լերան վրայ՝ ուր որ Մաննա ամենից վտանգաւոր կէտերը և
 զային դիակը նետած էին՝ Բագգադատտին:

¹⁾ Մանտալան, եր. 177, 168:

հարուածել այդ տեղերը առանձին առանձին: Նախ և առաջ նա քարուքարաւ Մաննայի երկիրը, ոչնչացրելով շատ քաղաքներ, Ուլլուսունուն խաւ լեռները: Ապա նրա ծանր բռնածններին ենթարկուեցին հարեւան մանր երկիրները, որոնց անուններն յիշեցինք վերևում: Դրանցից որը կորցրեց իր անկախութիւնը և ասորական հանգնեցին կցուեց, որը անբաժան դարձաւ, քանի որ ազգաբնակիչները մեծագոյն մասը գերի տարուեց Պարտուեց և Զիկարտուն, իսկ Միտատտի թագաւորը փախաւ լեռները: Սարգոնը թէև գիտէր որ իր մենամեծ թշնամին Ռուսասն է, բայց նրա դէմ արշաւանք չը սկսեց, յարձակուեց Մեդական երկրի (Մարաստան) վրայ և այդտեղ նորից քահաստատեց ասորական գերիշնութիւնը:

Այսպէս վերջացաւ 716 թուականը Մինչդեռ ձմեռուայ միջոցին ասորական բանակը քաշուել էր Միջագետքէն: Ռուսասնը նոյն այդ ձմեռուանից օգտ

քաղում Մաննայի երկրում իր թագիրը իրագործելու համար: Գահինը բացուելուն պէս նա երևաց Մաննայի երկրում և այդտեղ Ուլլուսունուի թոյլտուութեամբ գրաւեց 22 քաղաքապաշտ: Միաժամանակ Սարգոնը լուր առաւ որ ապստամբութիւն է բռնուել Սիրիայում, իսկ Մուշկի թագաւոր Միտան յարձակուել է կիլիկիայի վրայ: Հարկաւոր էր միանգամայն երեք պատերազմ մղել: Բայց Սարգոնն իմացաւ ինչ անել: Նա բանակը իր հետ պահեց և այս անգամ հետեց իր տակտիկային—խորտակել թշնամիներին միմեանց ետեից, առանձին-առանձին: Ամենից մեծ վրէժանգ սպառնացողը Մաննան էր և Սարգոնը նորից մտաւ նրա սահմաններից: Այսպէս է նա նկարագրում իր իրծողութիւնները այդ երկրում:

«Ուլլուսունուն Մաննային՝ որ իւր ինքն գահն ելած էր, Ուրարտացի Ուրարային վստահացաւ և իւր բերդաքաղաքներէն 22 իրրեւ պարգև անոր տուաւ: Զայրացեալ սրտիւ՝ Ասորես-

տանի զօրաց գումարութիւնը մէկ-
 ժողովեցի, առիւծի նման մոնչեցի
 այն երկիրներու տիրելու ձեռնի գործը:
 Մաննացի Ուլլուսունու իմ ար-
 շաւանացս մօտենալը տեսաւ. թող-
 իւր քաղաքը և սարսափած՝ դժուար-
 լերանց ապաստաններուն մէջ ամ-
 ցաւ: Ի վեր տուի իւր արքայական
 քաղաքին, Իզիրիայի, Արմիդայ ի
 ամուր բերդաքաղաքներուն տիրեցի:
 հրով այրեցի, ապականեցի... Ման-
 ցի Ուլլուսունու բրած գործերս
 ժուարամատոյց լերանց մէջ լե-
 թոնոց նման թռաւ եկաւ, ոտքերու
 փարուեցաւ: Անոր անհամար յա-
 ցուածոց ներեցի, մոռցայ անոր
 բազործութիւնը, ներումն շնորհեցի
 անոր. իրեն արքայական գահուն
 ըր՝ հանդերձ 2 ամուր քաղաքներու
 զօրոնք Ուրշային և Միտատտին
 քէն առած էի, անոր տուի. անոր
 ւերեալ երկիրը նորոգեցի»¹⁾:

Կատարելով այս գործը, Սարգս-

¹⁾ Անդ. եր. 177, 179:

տիրպուած եղաւ նորից արշաւել Մի-
 ժա և հարեան երկիրները, ուր նո-
 րից ապստամբութիւն էր ծագել: Այ-
 յուհետե տարուայ միւս մասը Սար-
 սնը անցկացրեց Ասորեստանի արև-
 մտեան երկրներում, միշտ զբաղուած
 ապստամբութիւններ ճնշելով: Իսկ 714
 թուականի գարնան նա ժամանակը
 հասած համարեց Ուրարտուի հետ
 վերջին հաշիւը տեսնելու. Իր բանա-
 թով նա մտաւ դարձեալ Մաննա՝ այդ-
 տեղի և ուրիշ երկիրների հարկերը
 հաւաքելու համար: Այնուհետև նա
 Զիկարտուի վրայ գնաց, քանդեց և
 այրեց տասնեակ գիւղեր: Միտատտին
 զաղթուած էր, մենակ, անօգնական
 թաքցած, լքուած իրայինների կողմից:
 Նա չընկաւ Սարգսնի ձեռքը, բայց և
 այդպէս, կորցրեց իր իշխանութիւնը,
 անհետացաւ ասպարէզից:

Այս յաջողութիւնը թելադրեց Սար-
 սնին Ռուսասին հանդիպելու միտքը:
 Նա նրանք, վերջապէս, հանդիպեցին
 իրար: Ուրարտացի ճարպիկ և անխոնջ
 քաղաքագէտը գէնքով էր դուրս եկել

Ասորեստանի մեծ նուաճողի դէմ
Ի՞նչ պիտի առաջանար այս հանդի-
պումից:

Ինչպէս երևում է, Ռուսասի հա-
ւաքած զօրքը մեծաքանակ էր: Ընկա-
տի տեղ նոյն Ուառուշ լեռն էր, Ման-
նայի երկրում, ուր սպանուել էր Ա-
զան: Ռուսասը սարսափելի պարտու-
թիւն կրեց, կորցրեց ամեն ինչ և ի-
հօր նման փախաւ մատակ ձիու վրա:
Հարեան Մուգասիւր լեռնոտ երկիրը
որ Ուրարտուի դաշնակիցն ու ցեղ-
կիցն էր և որի թագաւորն էր Ուր-
զանան: Սարգոնը գնաց նրա ետևից և
կատարեալ յաղթութիւն տարաւ այդ-
տեղ էլ: Դիմենք իր, Սարգոնի նկ-
րագրութեան¹⁾.

«Ուրարտացի Ուրշային պատերազ-
մողները՝ թուով անհամար՝ սպանե-
ցի. անոր արքայական սերունդէն 260
հոգի՝ որոնք ձիաւոր հեծեալ էին, գե-
րի բռնեցի: Նա՛ առ ի փրկել զանձն
մատակ ձիոյ մը վրայ նստաւ, իւր
լերանց վրայ փախաւ: Ուառուշ լեռնէն

¹⁾ Անգ, Եր. 171—173:

կրկին ժամուց ճամբայ (մինչև) Զի-
արդուստու երկիրն և Մաննայի լեռ-
նային վիճակն Ումիլդիս՝ անկէ առի,
Մաննացի Ուլլուսունուին տուի: Ուս-

Մուգասիւրի Ուրգանա թագաւորի կնիքը

այս բերդաքաղաքին՝ որ Զարան եր-
կին կիրճին մէջն է, Մալլաւ երկրին,
Ի-րիգ-լի-րակ սատու երկրին՝ անոնց
40 քաղաքներովը՝ տիրեցի: Բիտ-
անգիրուտի երկրին վիճակին Աստա-
իա քաղաքին, Դալա երկրին Տարուի
Տարմակիսա քաղաքներուն, Ուլխու-
աղաքին՝ որ Կիս-պալ լերան ստո-
տն է, 21 ամուր քաղաքաց և 140
աղաքաց վիճակաց նոցա՝ որք Ար-
աքիա լերան վրայ էին, տիրեցի,

հրով այրեցի: Ամուր քաղաքացի և նոնց վիճակաց 30 քաղաքներու՝ Բորոնք Արմա-դալ-ի երկրին մէջ էին: Ուրբանդա լեռան վրայ՝ տիրեցի: Արբու քաղաքին՝ տեղի յորում Ուրշա... (քաղաքաց) ամրոց Արաիդ երկրի վիճակին առ եզերք ծովու, ... և Կադուլա-նի-ա քաղաքներուն՝ որք ի վերայ Արծի լեռին... Եւ վիճակին Արզանիա լեռին շինեալ էին, Ուայալա լեռան վիճակէ 5 բերդաքաղաքաց, և Ուայալա երկրին վիճակէն 30 քաղաքներու տիրեցի, հրով այրեցի: Յանգու թագաւորէն Նա'րի երկրին՝ իւր ամուր քաղաքն Խուրուսկիայի մէջ արջառ և ոչխարներ իբր անոր տուրքն ընդունեցայ: Մուճաճիրցի Ուրզանա, Ասուր զգեստներ..., ընդ..., տաղանդ, 3 մնաս և Մարդուկ դից վրայ ըրած երգումս լի, առ ոտն հարած էր, և Ուրարտացի զգումս, անագապղինձ, երկաթ, ան-Ուրշային յայտնած էր հպատակութեամբ... առեալ տարի... Ասուր թիւն: Ասուր տէր իմ գիս քաջալերեցի... իրենց ընչից միացորդը. լայնա-իմ 1 պատերազմիկ կառքովս և 1000 թաւալ երկիրը... ամեն տեսակի. սի-ձիաւորներովս և ոտանաւորներովս զիտուլ ըրի: Անոնց թագաւորն Ուրբուն ոտանաւորք ի պատերազմումս ային՝ կոծ ու ողբ ... այն վիճակն Սիակ Ար-դի-շի և Ուլաիա Ալուրի-սորեստանի միացուցի, և իմ պաշ-

ի դժուարին լեռները կտրեցի անցայ. ճամբայ գտնուած տեղուանք ձիու վրայ հեծած, իսկ դժուարին տեղերն հե-տիոսս քալեցի: Մուճաճիրացի Ուրզանա իմ արշաւանացս յառաջա-նալը լսեց, թռչնոյ պէս փախաւ, դժուարին լեռան մը վրայ ելաւ: 2 Մուճաճիր՝ Քաղդիա աստուածոյն զայանքը պատնէշով՝ պաշարեցի: Ուրզանայի կինը, անոր ուստերքը, անոր դստերքը, 6170 բնակիչ, 690 զորի, էշ, 100, 225 ոչխար առի տարի... 34 տաղանդ, 18 մնաս ոսկի, 160 տաղանդ, 2 1/2 մնաս արծաթ, անագապղինձ... պատուական քարեր... անհամար գոյնագոյն կերպասներ և զգեստներ..., ընդ..., տաղանդ, 3 մնաս ոսկի, 2 տաղանդ, ... մնաս արծաթ, ... անագապղինձ, երկաթ, ան-ճամբար... առեալ տարի... Ասուր թիւն: Ասուր տէր իմ գիս քաջալերեցի... իրենց ընչից միացորդը. լայնա-իմ 1 պատերազմիկ կառքովս և 1000 թաւալ երկիրը... ամեն տեսակի. սի-ձիաւորներովս և ոտանաւորներովս զիտուլ ըրի: Անոնց թագաւորն Ուրբուն ոտանաւորք ի պատերազմումս ային՝ կոծ ու ողբ ... այն վիճակն Սիակ Ար-դի-շի և Ուլաիա Ալուրի-սորեստանի միացուցի, և իմ պաշ-

տօնէիս՝ պալատան հաղարապետին՝
ձեռքը զայն յանձնեցի: Ասուր ԴԻՏ
տեառն իմոյ՝ շքեղութիւնն զՈւրշու-
Ռւրարտացին յերկիր կործանեց. իւր
իսկ երկաթի դաշունիւ շախուի մը
պէս իւր սիրտը զարկաւ, զինքն ի
կենաց զրաւեց»:

Մի ուրիշ արձանագրութեան մէջ
Սարգոնն ասուում է. «Ուրարտուի վե-
րայ՝ իւր բովանդակ տարածութեամբը՝
թշուառութիւն հոսուցի, հոն բնակող
մարդիկը կոծ ու ողբի մէջ նետեցի»¹⁾
Սակայն, ասորական այս մեծադղորդ
ինքնապարծութեան դիմաց մենք ու-
նենք իր, Ռուսասի մի արձանագրու-
թիւնը, որ գտնուում է Ուրմիայի լճի
հարաւարեմտեան կողմում, Սեդիկա-
քուրդ գիւղի մօտ: «Ըստ արձանա-
գրին—ասում է պրօֆ. Լէմանը—Աս-
րեստանցիք յառաջ վաղանցուկ յաջ-
ղութիւն մ՝ ունեցած են, յանկարծ-
կի բերելով առած Մուցացիքը (Կիւ-
շինէն գալով) և Մուցացիքի Ուրգ-
նա արքայն փախած ասպաստան-

¹⁾ Անդ, հր. 181.

Ռուսասայ Ա. քով: Վերջինս նորէն
շինած է Մուցացիք քաղաքը. կրկին
կարգադրած խաղիսի զոհերն և զՈւր-
գանա վերստին թագաւոր դրած, Ռու-
սասի մինչև Ասուրի լեռները յաղթա-
կան յառաջ քալելէն ետքը»¹⁾:

Ասորական և Ուրարտական աղ-
բիւրները մէջ եղած այս մեծ հակա-
սութիւնը հազիւ թէ կարելի լինի
պարզել այժմ բաւարար կերպով: Եթէ
ճիշտ են Սարգոնի հաւաստիացումնե-
րը, այն ժամանակ պէտք է ընդունել
որ Ռուսասի պարտութիւնն ու անձ-
նասպանութիւնը տեղի են ունեցել
նրա այդ արձանագրութիւնից շատ
յետոյ, երբ Սարգոնը երկրորդ անգամ
վերցրել է Մուգասիր քաղաքը, երկ-
րորդ անգամ փախցրել է Ուրգանա
թագաւորին: Դժուար է, սակայն, ա-
սել թէ դէպքերը այսպէս կրկնուել
են: Յամենայն դէպս, պարզ է որ
Ռուսասը Սարգոնի արժանաւոր ախո-
յեանն էր և պատերազմի դաշտում:
Բայց որ պարտութիւն կրողը վերջ ի

¹⁾ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1900 թ. հր. 66:

վերջոյ Ուրարտուն էր, երևում է հենց այն հանգամանքից, որ Վանք թագաւորութիւնը այնուհետեւ հանգէտ է գալիս շատ թուլացած, իր առաջնակարգ դիրքը կսրցրած: Ռուսաստանում հայրենասիրութեան և ասպետական զգացմունքի պատկերն է, որ Սարգոնը տալիս է իր հետեւեալ ղեւրի մէջ.

«Ուրշա Ուրարտուի թագաւորն անհաւատեցի՝ թող թողնուած քաղաքական պայմանները իր գոյութիւնը, յարմարուելով նոր

Սուսասիր քաղաքին կործանելը, իւր ձեռքով իւր իսկ ձեռքով իւր գոտուքը երկաթի դաշունին ինք զինքն ի վնաս զրաւեց»:

714 թուականը, երբ տեղի ունեցաւ այս դրաման, նոր իրողութիւնների և քաղաքական դասաւորումները մի դարագլուխ է կազմում Արևմտեան Ասիայի պատմութեան մէջ: Կարելի է ասել որ այդ ժամանակ վերջանում էր սեմական և հեթիթական ցեղերը մէջ դարերից ի վեր բոլորեցուած պարբերը տիրապետութեան համար: Յաջորդաբար թանակը սեմացիներին էր պատկ-

նում և աւարտեան ցեղը յետ էր մղում պատմութեան ասպարէզից, երկրորդական նշանակութիւն էր ստանում: Ուրարտական դաշնակցութեան մէջ մտնող բազմաթիւ մանր թագաւորութիւնները անհետանում են, անկան զգացմունքի պատկերն է, որ յայտութեան մէջ կորչում: Ինքը Ուրարտուն, սակայն, դեռ շարունակում է իր գոյութիւնը, յարմարուելով նոր

պայմաններին:

Գ. Լ. Ռ. Ե. Մ.

Ա. Ե. Կ. Ռ. Ե. Մ.

Ուրարտական թագաւորութեան
ամբողջ տեղութիւնը կարելի է հաշուել
մօտ¹⁾ 280 տարի (860—580 Ք.ա.), Ռուսաս-
տան Ա.-ի մահը գալիս էր այնպիսի
ժամանակ, երբ այդ ամբողջ շրջանը
համարեա ճիշտ կէսն էր լրացել (140
տարի): Այս շրջանը Ուրարտական
թագաւորութեան բարձրացման ժ-
մանակն էր, որ վերջանում էր
կումով: Այնուհետեւ գալիս էր երբ

¹⁾ Ճիշտ թուականները պահասում են և կարելի է հաշիւ ասել մօտաւորապէս, հետեւելով ասորական տարեգրութիւններին:

որդ կէսը, մօտ 134 տարուայ մի
ամանակամիջոց, երբ երկիրը հաշ-
ուած է քաղաքական անկման ճա-
տագրի հետ և ապրում է այնպէս,
չպէս հանգամանքներն են տրամա-
րում:

Այս երկրորդ շրջանում վանում
թագաւորել են, որքան կարելի է հե-
տեցնել մեզ հասած աղբատ նիւթե-
րը, եօթը հոգի. Արգիստի Բ, Ռու-
ս Ա.-ի որդին, (714—685), Ռուսաս-
տան, նրա որդին (685—675), Էրիմենա
(675—670), Ռուսաս Գ., նրա որդին
(670—645), Սարգուրի Գ. (645—620),
Ռուսաս (620—600), Մենուաս Բ,
նրա որդին (600—580)¹⁾: Այս թա-
գաւորներին ոմանք թողել են արձա-
կագրութիւններ, որոնց մէջ յիշատա-
ւում են թէ ինչ շինութիւններ են
ստուցել: Կան դրանց մէջ և մի եր-
եւ դէպք, երբ քաղաքների նուաճ-
ման խօսք է լինում:

Մինչդեռ այսպէս էր վանի լճի
փում, Ասորեստանը, Սարգոնի տա-

¹⁾ Sandalgian, p. XLVI.

ղանդաւոր յաջորդների ղեկավարութեամբ կարի դժուարին էր, ոտիցս թեամբ, հասաւ քաղաքական այդպիսի իջայ, այծքաղի մը նման, բարձրագագթնակէտին և Առաջաւոր Աստուծոյ ղեկավարութեամբ կատարներուն վրայ անոնց յի ամենամեծ պետութիւնը դարձաւ ինչպէս ելայ: Ուր որ ծունկերս հանգչեցեցի պատահան անգամ, որ մի ժամանակ ել պէտք էր, քարաժայռի մը վրայ իր յաղթական բանակներով հասնելու նստէի, ծարաւիս դէմ լեռնային էր եփրատին, ասորական նահանգներու աղբերականց ջուրը կը խմէի: դարձաւ: Եւ Միջագետքի հզօր նուաճատառութեամբ լեռներու բարձանց վրայ ճողների արձանագրութիւնների միջոցն հետամուտ եղայ, անոնց վրայ մենք այլևս չենք տեսնում արշաւանք գործողութիւն ածի» ¹⁾:

Ներ դէպի Ուրարտու: Նրանց հետ Այսպիսի նեղութիւններ Ուրարտու լեռներին մի մի անգամ ենթարկուելի լեռներում կրելու պէտք չը կար: Եւս ևս հարեան երկիրները, մանաւանդ Ա. ի օրինակը ցոյց էր տուել, ևս ևս Մաննան: Այսպէս, Սարգիսը աւելորդ և աւերիչ բան է այնքան որդի Սանհէրիբը (Ս. Գրքի Սենեքի թեղացած Ասորեստանին դիմադրելը: Բիմը) նկարագրում է իր արշաւանքների նրա յաջորդ Արգիստի Բ.-ը Վանի լճի հարաւային լեռներում զիններ է ընծայ ուղարկում Սանհէրիբը լեռնային ստորոտը բանակներին, որ նշանակում է եթէ ոչ կադրի. քաջամարտիկ անձնապահները բարեալ հպատակութեան, գոնէ բաւական ամառային անեղծանելի գործակալութեան ցոյց անել: Ուրիշ ելք քերովի վայրենի եղան մը պէս անհնար էր մնում Ուրարտացուն: Ասորական ճակատ մատուցի ես: Չորեր, ծորերը գրաւած ունէին Վանի լճի ծորեր, լեռնային գառիվայրեր, լեռնային կողմերի ամբողջ լեռնասնային հզօր վտակներ անցայ իմ գործունէ և ասորական պաշտօնեան Տուս-հուս վրայ: Այն տեղն որ դեսպակի է

¹⁾ Մանտալճեան, եր. 188:

պա քաղաքի մօտերքում հասնում ծայն իմ առջև տանել տուաւ»¹⁾։
 տուած՝ հսկում էր Ուրարտուի վրայ։ Այս դարձուածներէց, սակայն, չէ
 և մանրամասն տեղեկութիւններ տալով թէ Ուրարտուն կորցրել էր
 հաղորդում իր թագաւորին¹⁾։ Որ ժամանակ ինքնուրոյնութիւնը, դարձել էր
 ուրարտական նոր քաղաքականութիւն։ Սորեստանի մի մասնիկ։ Ուրարտուի
 նը միայն Արգիստի Բ-ին չէր յանձնաւորութիւնը վկայող մի փաստ ենք
 տուել, այլ հաւասարապէս ամենաինքնուրու Աստուածաշունչի մէջ։ Սան-
 լացին էր համարւում և նրանից յետոյ զէմ ապստամբութիւն ծագեց
 տոյ, այդ երկում է Ասուրբանիպադի մէջ և այդ շարժման գլուխն
 թագաւորի (668—638) մի արձանագոյն կանգնել նրա երկու որդիները,
 գրութիւնից, որի մէջ խօսք կայ Սարգիստի և Սարգիստի թագաւորն
 րարտական Սարգիստի Գ թագաւորը զանուեց դրանց ձեռքով, բայց հայ-
 մասին։ Ահա ինչ է նա ասում. «Շարժանները չը կարողացան օգտուել
 դուրի՝ Ուրարտուի թագաւորն՝ որովհետեւ եղեռնագործութիւնից։ Նրանց
 հարքն թագաւորը՝ իմ հօրս եղբայր էմ դուրս եկաւ նրանց եղբայրը Բա-
 րութիւն յայտարարած էին, այն ժամանակի կառավարիչ Ասարհադդոնը, որ
 տեն Շարգիստի այն նշանաւոր գործընդերս նրանց բանակը և իր ձեռքն
 ծերը, զորոնք դիքն մեծամեծք ինքնուրու Ասորեստանի թագը։ Իսկ հայ-
 սահմանած էին, լսեց։ Որդույ մասպանները, Ասարհադդոնից ազա-
 նման՝ իր հօրը «տէրութիւն» ծանոթութեւն համար, փախան Արարատ,
 և ըստ այնմ ծանոյց՝ «ողջոյն» բռնապետ պատմում է Ս. Գիրքը²⁾։ Այս-
 քայի՝ տեառն իմում», և յարգութեղ, ուրեմն, իբրև մի անկախ եր-
 թեամբ՝ հպատակութեամբ իւր ծանոթում նրանք ապաստան գտան։ Վինք-

¹⁾ Յայտնի է և այդ պաշտօնէկայի անունը—
 հիր-Բէլ, որի նամակներից մի քանիսը, ուր
 Սանհէրբին, հասել են մեզ։

¹⁾ Սանտուլճեան, եր. 196։

²⁾ Զորորդ թագ. ԺԹ. 37, Նոյի մարգ. Լէ, 38։

լէրը նոյն իսկ կարծում է թէ նրանք չեն
յոյս ունէին այստեղ, Ուրարտուի մէջ
գտնել օգնութիւն Ասորհադդոնի դէմ:
Երկու վաղեմի անհաշտ թշնամի
ներին իրար վերաբերմամբ բարեկա-
մական դիրք բռնել հարկադրում էր
և արտաքին քաղաքական հանգամանք-
ները: Արևելքից և հիւսիսից անընդ-
շարժութիւններ էին գալիս, որոնք զգա-
ւոր էին տալիս թէ հին աշխարհը պիտի
անհետանայ, տեղի տալով նոր ժա-
ռանգների: Այդ շարժումները կատա-
րում էր պատմութեան ասպարէզը:
Նոր երևան եկած արիական ցեղը՝
ընկելով շարժում էին մարերը, որոնք
իրանց ձեռքն էին գցել հին հայկա-
Մեդիան, իսկ հիւսիսից՝ կիմմերացի-
ները—ուժեղ, անձնապաստան, թա-
լան ու կռիւ սիրող թափառականներ:
Որոնք ամբողջ թափով յարձակուեցին
հին քաղաքակիրթ աշխարհի վրայ: Այդ
ահաւոր շարժումների դիմաց Ասորե-
տանը չէր կարող կոյր մնալ և չէր
զգալ գոնէ այս անգամ թէ որքան մեծ

2) Винклеръ, с. 71.

եղել Նաիրիի լեռնաստանի նշանա-
ւորութիւնը հէնց իր պահպանութեան
համար: Դա մի ամուր և ապահով
միջնաբերդ էր եղել հիւսիսային ագ-
րի դիմաց, բայց մի միջնաբերդ,
որի խորտակման համար Ասորեստա-
նը ոչինչ չէր խնայել: Այժմ էր զգաց-
ւում դրութեան ամբողջ վտանգը:
խորտակելով իր շուրջը եղած բոլոր
մանր ու մեծ պետութիւնները, Ասո-
րեստանն այժմ մեն-մենակ պիտի
կանգնէր արշաւող ազգերի դիմաց:
Դա ինքն իր ձեռքով խողխողել էր այն
բոլոր կազմակերպութիւնները, որոնք
կարող էին օգտակար լինել վտանգի
հարկաւ: Ուրարտուի հետ բարեկամա-
կան յարաբերութիւններ պահպանելը
այսպիսով պետական ինքնապաշտպա-
նութեան թելադրած մի անհրաժեշ-
տութիւն էր: Բայց ուշ էր այլ ևս
երկու երկիրների համար էլ:
Արտաքին քաղաքականութեան մէջ
նաղաղասէր և բարեացակամ ընթացք
չէր գրկելուց յետոյ, երկրորդ դարե-
րջանի Վանեան թագաւորներին մը-

նույն էր իրանց ընդունակութիւնները գործադրել ներքին խաղաղ զարգացման ասպարէզում: Եւ իրաւ, այսօր մենք տեսնում ենք նշանաւոր ռաշադիմութիւն նոյն իսկ առաջին դարեշրջանի համեմատութեամբ:

Ռուսաստան Բ.-ը առանձին հոգացողութեան տուարկայ է դարձնում Զրմփ Զրմփ դադի գագաթը, ուր կառուցանւում է բերդ, տաճար և այլ նութիւններ, որոնց աւերակները այժմ կոչւում են Թոփրաք-կալէ: Դա Վանք բերդի մի երկրորդ, բայց աւելի փոքր օրինակն էր. ժայռ, իբրեւ միջնաբերդ և այգեստանների քաղաք նրա ստորոտում: Այգեստաններ տնկելու համար հարկաւոր էր հեռուից ջուր բերել, ինչպէս արել էր Մենուաշը: Այս նպատակով Ռուսաստան Բ.-ը վարագրւում շինում է մի մեծ արհեստական լիճ, որին և տալիս է իր անունը (այժմ նա կոչւում է Քէշիզգեօլ, քահանայի լիճ): Լճի ջուրը հաւաքւում էր ձմեռը և գարնանը ձիւնից ու անձրևներից և ջրանցքով տ-

րուած էր ժայռի ստորոտները: Այս օր քաղաքին (Թոփրաք-կալէին) Ռուսաստան տալիս է իր անունը, այն է՝ Ռուսաստան քաղաք¹⁾: Նրա յաջորդներից մանաւանդ Ռուսաստան Գ.-ը աշխատում են այդ ուղղութեամբ և Ռուսաստանը դառնում է կուլտուրական մի գեղեցիկ կենտրոն: Այսօր Թոփրաք-կալէի աւերակներից հանուած նիւթերը մի ընդարձակ հասկացողութիւն են տալիս թէ որքան բարձր աստիճանի էր հասնում ուրարտական քաղաքակրթութիւնը Վանեան պատմութեան երկրորդ շրջանում, որ սկսւում է Ռուսաստան Ա.-ի ողբերգական մահից:

¹⁾ «Հանդէս Ամսօր.» 1913 թ. հր. 406.

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱ

Որպէս զի ամբողջացրած լինենք Ուրարտական քաղաքակրթական տեւոյթը, այստեղ կը բերենք նրա այդ զաւակացած կուլտուրայի մի քանի երեւոյթները:

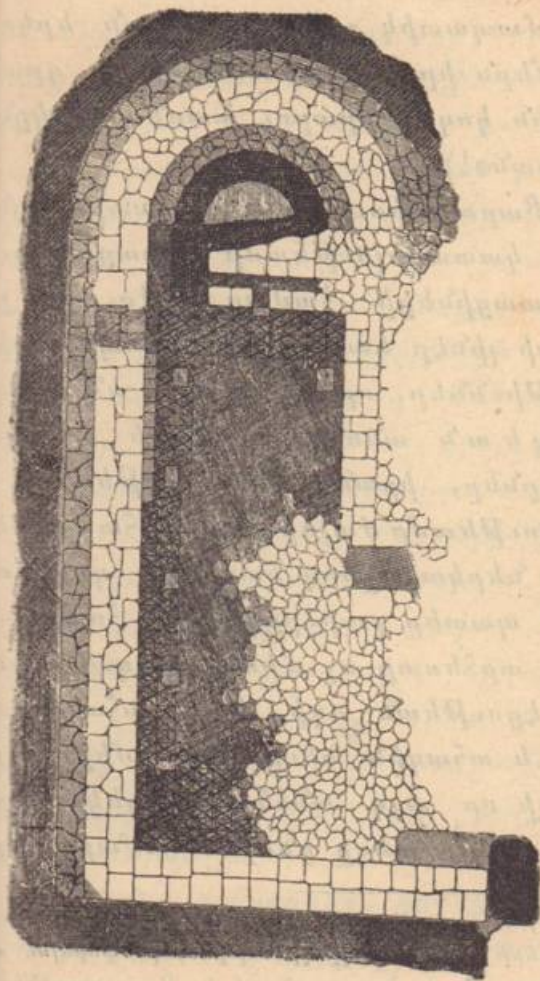
Քարակոփութիւն: — Ուրարտական շինութիւնները ամենից առաջ ցուցադրում են մի ժողովուրդ, որ, եզիպտացիների նման, իմացել է հպատակեցնել իրան քարային ահռելի զանգուածները, ժայռերը: Վանի ժայռի ճակատը յղկել, նրա վրայ 400 տարածանագրութիւն փորել — այս մի վկայութիւն է թէ Վանի քարտաշները

գիտէին նուաճել այդ կարծր և միապաղաղ նիւթը: Եւ այդ նուաճողական ընդունակութեան գերագոյն սքանչելիքն է այն, որ Վանի և Զրմփզըմփ-դաղի ժայռերի մէջ փորուած են սենեակներ և դահլիճներ, սանդուղքներ, ուրոնք տանում են դէպի ստորին յարկերը և որոնցից մէկն, օրինակ, Թոփրաք-կալէի ժայռում, ունի 55 աստիճան¹⁾: Այսպիսի շինութիւններ ուրարտացիները շատ էին սիրում և նրանք միայն Վանում չեն գտնւում, այլ ուրիշ տեղեր էլ են հանդիպում: Այսպէս է, օրինակ, մի շատ նշանաւոր շինութիւն, ժայռի մէջ, Գալա կոչուած տեղում, Խարբերդի մօտ: Պրօֆէսոր Լեմանն այսպէս է նկարագրում այդ ուրարտական մեծագործութիւնը, որին նա տալիս է «Դուռն Ռուսասթ-ի» անունը.

«Խնձի ծանօթ խաղիական ժայռի շէնքերու մէջ ասիկայ է որ կլոր կամար մ' ունի. միւս բոլոր մուտքերն Խաղիական ժայռի սենեակներ

¹⁾ «Հանդ. Ամս.», 1899, եր. 284.

րու ուղղանկիւն դուռ մ' ունին, եթէ երբէք կանոնաւոր կերպով շինուած են: Ռուսաս Բ-ի շինութիւնն յայտնապէս ըստ այն նախատիպ օրինակաց ձևուած է, որք արեւմտեան երկիրներու մէջ, արտաքոյ կամ ի շրջակայ Պալդիական պետութեան, գործածական էին: Ի վաղուց փնտռած նախապիւն պոնտական արքունի դամբնաց, իրենց աղեղնաձև կամարօքն գտնուած կը թուի: Ինչպէս խալդիական ժայռի շէնքերու մեծամասնութիւնն, նոյնպէս նաև սա կը կադմուի բազմաթիւ սենեկիկներէ: Գլխաւոր սենեկէն, ուր կառաջնորդէ մեզ մուտքն, կանցնուի ուրիշ աւելի փոքր սենեկի մը մէջ յաջակողմն՝ ուղղանկիւն դռնով մը, զոր—ինձի ծանօթ միակ դէպքն է—կը զարդարեն զարդաքանդակներ: Կրնայինք զանոնք հակթազարդի նմանեցնել, բայց հազործերնիս կիսաշրջանակներու հետ է, որը՝ ճարտարապետական ձևերու լեզուին քիչ հմուտ եղողի մը համար դժուարաւ նկարագրելի եղանակաւ

Ուրարական շինութիւն (պեղումներ)

մը իրարու անցած և այս կերպով
բազմապատիկ շղթայիւք դրան երկու
կողմերն իրարու մօտ են, իսկ դրան
վերին կողմը իրարու խառնուած կը
թանան»¹⁾։

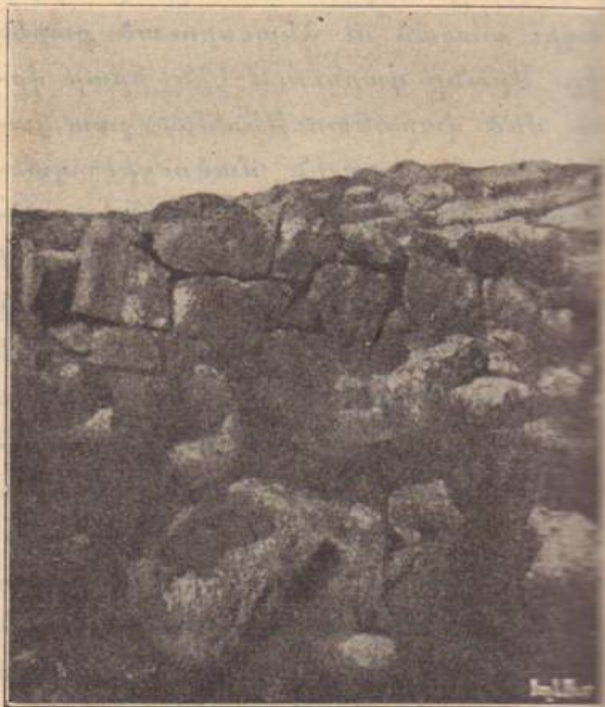
Քարակոփութեան արհեստին այն-
քան կատարելութեամբ տիրացած ու-
րարտացիների համար դժուար չէ
պիտի լինէր կառուցանել այնպիսի շ-
նութիւններ, որոնք յայտնի են կի-
կլոպեան անունով։ Քարի ահագին
կտորներ, իրանց թանձրութեամբ և
մեծութեամբ ժայռի ամբողջ հատուած-
ներ ներկայացնող կտորներ գործ-
ածել՝ պատեր բարձրացնելու համար—
այս արհեստը ոչ միայն խիզախ ձե-
ներէցութեան ոգի էր պահանջում,
այլ և ահագին նիւթական միջոցներ
քանի որ այդ անհեթեթ բեկորները
շարժելու, տեղը դնելու համար հար-

¹⁾ «Բազմավէպ» 1908 թ., եր. 488.—Կենդանի
ժայռերի մէջ ամբողջ շինութիւնների փորելու
բուհատը մնաց Հայաստանում և Ուրարտացիների
շատ ու շատ յետոյ։ Այս արուեստի մի գեղեցիկ
յուշարձան է Գեղարդի վանքը, շինուած թ. 9-
րում։

կաւոր էր բանուոր ձեռքերի մեծ
քանակութիւն։ Ուրարտացիները ի-
րանց կիկլոպեան պատերը շինում էին
կամ տաշած կամ անտաշ, կամ թէ
հազիւ տաշած ու ձևաւորուած քարե-
րից։ Սրանք դարսւում էին իրար վը-
րայ մեծ վարպետութեամբ, շատ յա-
ճախ առանց կրային մածուցիկ զան-
գուածի։ Այս տեսակ վիթխարի պա-
տերի նմուշներ տալիս է Մենուասի
ձրմուղը (Շամիրամ-սուս), կիկլոպեան
պարիսպներով էին շրջապատւում և
ուրարտական բերդերը ժայռերի վրայ։
Անդրկովկասի սահմաններում ու-
սումնասիրութիւններ կատարած ոուս
հնագէտները (Իվանովսկի, Նիկոլսկի)
երևան են հանել որ համարեա իւրա-
քանչիւր սեպաձև արձանագրութեան
մօտ գտնում են շատ հին, անշուշտ
ուրարտական բերդեր, մեծագոյն մա-
սամբ մանր ամբոցներ, որոնց բնորոշ
կատկութիւնն է կիկլոպեան պարիս-
պը։

Որմնադրութեան արհեստը նրբու-
թեան և կատարելութեան էր հաս-

ցրած: Թուփրաք-կալէի տաճարը, չնայած որ կործանուած է մինչև հիմքը, «շքեղ», «հրաշալի» անուաններով:

Ուրարտական բերդ Զրիդը 16-ի ավին

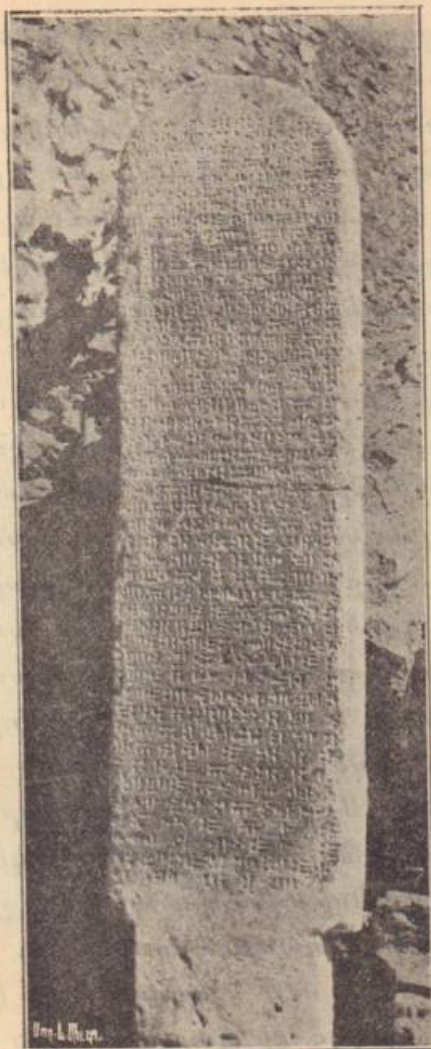
է կնքւում եւրոպացի այցելուները կողմից:

Ուրարտացի քարտաշները գիտէին

և գեղեցիկ զարդարանքներ շինել գոյն-զգոյն քարերի դասաւորումով: Սա մի տեսակ մոզաիք էր: Թուփրաք-կալէի տաճարի յատակը ծածկուած էր այդպիսի մոզաիքանման բանուածքներով, որոնք բաղկացած էին համակենտրոն շրջանակներից, միմեանց ագուցուած՝ ընտիր ճաշակով¹⁾:

Մի ուրիշ մեծագործութիւն էլ, որ ներկայացնում է ուրարտական քարակոփութիւնը, այն քարէ հսկայական կոթողներն են, որոնց վրայ Վանի թագաւորները քանդակել էին տալիս իրանց գործերը պատմող արձանագրութիւնները: Դրանք քարի միապաղաղ կտորներ են, յղկուած, սովորաբար տափակ, վերեւ կիսաբոլորակ: Հսկայական է Արգիստիի կոթողը, որ գտնւում է Վանի ս. Կարապետ եկեղեցու քակում: Կոթողներից պակաս չէին և այն քարէ պատուանդանները, որոնց փորուածքի մէջ մտցւում էին կոթողները: Որպէս զի կարողանային պահել

1) Քարերի գոյներից զարդարանքներ կազմելը ճաց և հայկական ճարտարապետութեան մէջ:

Զուարթնոցի արձանագրութիւնը

այդ հսկայական կոթողները, պատուանդանները պիտի լինէին նոյնպէս շատ բոշոր ու հաստ, իսկ նրանց տեղափոխելու համար իւրաքանչիւր կողմի վրայ թողնուած էր հանգուցատեղի, որին կապուած էին պարանները: Այսպէս է, օրինակ, Հասան-Կալէի մօտ գտնուող բոշոր պատուանդանը, որ նկարագրել է լեմանը¹⁾:

Քարի այդ ճարպիկ վարպետները արողանում էին աւելի քնքոյշ ու շուրջ գործերի համար էլ բանեցնել այդ կարծր նիւթը: Վանի բերդում կայ քարէ արձանի մի մնացորդ, որ, տաքախտաբար, ամբողջութեան մասին շատ քիչ հասկացողութիւն է տալիս: Արձանից մնացածը իրանն է միայն, առանց գլխի: Հաւանական է համարուած որ ուրարտական արուեստի գործինի այդ կտորը: Գտնուած են և այնպիսի գործեր, որոնք ցոյց են տալիս թէ ուրարտացի վարպետները գիտէին քարի և մետաղի մշակութիւնը միաց-

¹⁾ «Բաղմավէպ» 1908 եր. 550.

նել արուեստի մէջ: Օրինակ, քարի մէջ խոր փորուած է ծառի ճիւղ բռնած մի մարդու պատկերը և փորուածքը լցուած է մետաղով ¹⁾:

Զրանցֆաշինութիւն: Ուրարտական կուլտուրայի այս նշանաւոր ճիւղը, որ միաժամանակ մի մեծ յուշարձան է թէ որքան այդ ժողովուրդը անձնատուր եղած էր երկրի մշակման, մանրամասն նկարագրութիւնների կարօտութիւն չունի: Զրանցքաշինութեան ամենամեծ գործը Մենուասի «պիլին» է, որ գոյութիւն ունի և այսօր: Նրա նկարագրութիւնը մենք բերինք վերելու, այդ նշանաւոր թագաւորի պատմութեան մէջ: Այսպիսի գործի ընդունակ մի ժողովուրդ, իհարկէ, չէր թողնի իր երկիրը առանց ոռոգման, ուր որ հնարաւոր էր արհեստական ջրանցքներ շինել: Եւ անշուշտ, շատ են երկրի զանազան կողմերում շինուած այժմ բոլորովին մոռացուած կամ անհետացած ջրանցքները:

¹⁾ Lehmann—Haupt — «Materialien Zur älteren Geschichte Armeniens», p. 81.

Ոռոգման գործին կարօտ էր մասաւանդ Արարատեան դաշտը: Առանց արհեստական ջրանցքների այս սքանչելի հողը չէր կարող զարմացնել իր արգաւանդութեամբ: Ուրարտուն, անասկած, ամենալայն չափերով շահաւորժում էր այս երկրի հարստութիւնները, և ջրանցքների սխտեմն այստեղ, անշուշտ, շատ պիտի զարգացած լիներ: Այժմ էլ նկատուում են այդ հին ջրաշխական աշխատանքների հետքեր Երևան քաղաքի մօտ: Այս քաղաքի և էջմիածնի մէջ ընկած ընդարձակ տեղերը ջրելու համար օգտուում են անգու (Հրազդան) գետից: Սակայն այդ գետը խոր ընկած է, ժայռոտ ափերի մէջ սեղմուած: Եւ ահա աջ ափի բազալտեայ ժայռոտ բարձրութիւնների մէջ փորուած են երկու տունի, որոնք այժմ կոչւում են «Դալաններ» և որոնց միջով Զանգուից վերած ջրմուղները ոռոգում են՝ վերինը—Երևանի այգիները (Դալմա), և ներքինը (110 սաժէն երկարութեամբ)—էջմիածնի և Երևանի մէջ

եղած հողերը: Այդ տօնները համարում են Ուրարտացիների գործերը: Այս ենթադրությունը միանգամայն հաւանական է զարձնում Ռուսաստանի արձանագրությունը, որ Զուարթնոս եկեղեցում է գտնւում և որի մէջ թաւորն ասում է թէ ինքը Իլդարուն գետից ջրմուղ է բերել և այգիներ տնկել: Այդ Իլդարունին այժմեան Զանգուն պիտի լինի¹⁾: Զրմուղներ (գլխի) հանուել են և Արաքսից և այս մասին վկայում է Արաքսի ափին, դէպքում Սարգարաբաղի դաշտը տանող ջրմուղի սկսում է ժայռի վրայ փորում արձանագրությունը²⁾:

Մեհաղագործութիւն: Ոսկին, արծաթը, բրոնզը, երկաթը ուրարտական մետաղագործութեան նիւթերն են: Այստեղ էլ նշանակելի է բարձր զարգացումը, որին հասել է արուեստը: Թուրաք-Կալէի պեղումները տուել են ոսկէ մի կոլոր

¹⁾ Մեսրոպ Լալիսկոյոս — «Էջմիածնի դաշտն ուղղումը», («Արարատ» ամսագիր 1912, եր. 238—239)

²⁾ Անդ, եր. 240.

դալ, վզից կախ անելու սահմանուած. նրա վրայ քանդակուած է մի շատ նուրբ, ուղղակի գեղարուեստական նկար, որ ներկայացնում է երկու կնոջ. — մէկը նստած է բարձր մէջք ունեցող աթոռի վրայ, իսկ միւսը բազկատարած կանգնած է նրա առջև: Կանգնած կինը հագած ունի երկար զարդարուն զգեստ: Նստածը, անտարակոյս, մի աստուածուհի է: Բայց երկուսն էլ հետաքրքրական են մանաւանդ այն կողմից, որ ներկայացնում են ուրարտական կանանց տիպեր:

Կանացի պատկեր է ներկայացնում և մի պղնձի ձուլուածք, որ ունէր կրօնական մեծ նշանակութիւն: Եգիպտոսում, Ասորեստանում, յետոյ նաև Պարսկաստանում աստուածութեան ամենաբարձր նշանակը (սիմբոլը) արեգակի թեւաւորուած սկաւառակն էր, որի հետ ներկայացւում էր և գլխաւոր աստուածը (ինչպէս, օրինակ, Ասորեստանում՝ Ասսուրը, Պարսկաստանում՝ Ահուրամազդան): Ուրարտուն էլ ունէր այդ նշանակը, բայց նրա հետ

ներկայացուողը կին էր և ոչ տղամարդ։
Ի՞նչ է այս ցոյց տալիս։ Արդեօք այն,
որ ուրարտական գլխաւոր աստուածը
(Պալդին կամ նրա երկու ընկերներ
ից մէկը) իգական սեռին էր պատ-
կանում։—Առ այժմ այս հարցին որո-
շակի պատասխանել չէ կարելի։ Բայց
մի ուրիշ կարևոր հանգամանք է ներ-
կայացնում այդ կանացի պատկերը։
«Շատ կորացած քթի և այտուկի
դրոշմուածը—ասում է պրոֆէսոր Լե-
մանը—կը յիշեցնեն ինձ ծանօթ հարա-
ւային Գովկասի բոլոր տիպերէն գլխ-
աւորապէս վրական տիպերը։ Նւ ե-
թէ զանազան պատճառներով մտա-
ծուեցաւ վրաց և խաղեաց խնամու-
թեան մը մասին, հոս ևս նկատելու
արժանի պարագայ մ'է այն, որ եր-
կայն ու գլխի երկու կողմէն ուսերու
վրայ ծածանող խոպուպիքներն... դեռ
ցայսօր բնորոշիչ առանձնայատկութիւն
մ'են վրացի կանանց հերազարդին¹⁾»։

Ուրարտացի տղամարդկանց գծա-
դրութիւնն էլ հասել է մեզ։ Դարձեալ

¹⁾ «Բազմազէպ» 1909 եր. 10.

ժողովրդ-կալէի աւերակների միջից է
որ հանուել է մի տղամարդու պղնձէ
արձան, որ մի շատ սիրուն գործ է,
բայց, տարաբախտաբար, ոչ ամբող-
ջութեամբ պահուած։ Մի քանի նշան-

Ուրարտ. վահան նկարներով

ներից երևում է որ իրանը ծածկուած
է եղել ոսկով։ Գլուխը շինուած է սպի-
տակ քարից, իսկ աչքերը և վզազարդի

ծակերը, ինչպէս երևում է, լցուած է եղել թանկագին քարերով:

Բրոնզեայ իրերի վրայ եղած քանդակները զարմացնում են իրանց ներութեամբ և ճաշակով: Նրանց մէջ ամենանշանաւորներն են Ռուսաս Բ-

Ռուսաս Բ-ի վահանը

և Ռուսաս Գ-ի բրոնզէ վահանները որոնք, ըստ ուրարտական սովորութեան, կախուած են եղել տաճարում: Ռուսաս Բ-ի վահանը ծածկուած է

քայլող առիւծների և ցուլերի նկարներով¹⁾: Արտակարգ գեղեցկութեամբ աչքի է ընկնում և մի բրոնզէ բարձր աշտանակ, որ հաստատուած է աղեղնաձև բարձր երեք ոտերի վրայ: Ոտերը վերջանում են ցուլի կճղակների ձևով, իսկ իւրաքանչիւր կողմի վրայ հաստատուած է մի բրոնզէ արձանիկ, որ Ասորեստանն է յիշեցնում — մարդու գլուխ ունեցող թևաւոր ցուլեր: Ուրարտուն այդ ձևը Միջագետքից է փոխառել, բայց իր սեփական ինքնուրոյնութիւնն էլ է ցոյց տուել: Չանազան կենդանիներից ձևեր կազմելը ուրարտացի արուեստագէտին տուել է միջոց սիրուն առարկաներ յօրինելու: Այսպէս է, օրինակ, արծուառիւծը, այսինքն թևաւոր մի առիւծ՝ արծուի գլխով. աչքերի ծակերն են մնացել, որոնք, անշուշտ, ուրիշ մի նիւթով են եղել լցուած²⁾: Կայ և մի թևաւոր ցուլ, որի առաջին ոտների վրայ բարձրանում է մարդու իրան. թևերը խաչուած

¹⁾ Линчъ, т. II, с. 80.

²⁾ Lehmann Haupt, p. 97.

են կրծքի վրայ, իսկ երեսը չը կայ, շինուած է եղել ուրիշ նիւթից ¹⁾։ Երկու արձանիկներն էլ իրանց գլուխների վրայ ունին յաւելուածներ, որոնց մէջ մտցւում էին պղնձից շինած սիւներ։ Ասել է՝ արձանիկները պատուան-

Թեւաւոր ցուլ

դանի դեր էին կատարում։ Պղնձագործութեան յուշարձանների մէջ յիշատակենք և զահոյքի մի ծանր ու հաստ

¹⁾ Линчъ, II, с. 81.

ոտ, որի զանազան տեղերում թողած ծակոտիւները, անշուշտ, թանկագին բարերի համար էին։

Արծաթագործութիւնը ծաղկած էր միւս արհեստների նման։ Ուրարտական ոսկերիչներին յայտնի էր ծծմբարծաթը, որի միջոցով կարելի է սև բանուածքներ անել սպիտակ արծաթի վրայ։ Ներկայումս այդ արհեստը Եւրոպայում յայտնի է Տուլայի¹⁾ արծաթ անունով։ Բայց նոյն արհեստը այսօր աւելի ճոխացած է Վանում։ «Սոյնպիսի Տուլայ գործեր—ասում է Լեմանը—նաև ցայսօր յատկապէս Վանայ մէջ մեծ բազմութեամբ և կարգէ դուրս նրբութեամբ կը պատրաստուին։ Վանայ մէջ կարելի է ոսկերիչներն, խանութ առ խանութ, իրենց աշխատած միջոց դիտել։ Մեր գտածն կը ցուցնէ թէ հոս ամենահին բնիկ գործի մը շարունակութիւնն է և թէ նա Կովկասի վրայէն Ռուսաստան անցնելով՝ նոր հայրենիք մը գտած է²⁾»։

¹⁾ Քաղաք Ռուսաստանում։

²⁾ «Բազմավէպ», 1909, եր. 11.

Արծաթի և ոսկու վրայ նկարելու արուեստի յիշատակարաններ համարում են և հիւսիսային Կովկասում, Մայկոպի մօտ և այլ տեղեր գտնուած մի քանի իրեր, որոնք, ինչպէս ենթադրում են, ուրարական գործեր պիտի լինեն: Այդ գիւտերից մէկը արծաթէ աման է, ըստ երևոյթին, հին շրջանի մի գործ, և երկու ոսկէ պատեաններ, ծածկուած զարդանկարներով¹⁾:

Երկաթի մշակութիւնը նոյնպէս հետքեր է պահել Թոփրաք-Կալէի աւերակների մէջ: Բայց այդ մետաղի գործածութիւնը անշուշտ աւելի շատ էր տարածուած և կեանքի մէջ բազմաթիւ պիտոյքների էր ծառայում հմուտ վարպետների ձեռքով, քանի որ ենթադրութիւն կայ թէ երկաթի գիւտը տեղի է ունեցել հէնց Հայաստանում:

Կաւագործութիւն: Այս արւեստը ամենից առաջ կարևորութիւն ներկայացնում էր այն կողմից, որ տալիս էր նիւթ գրութիւնների համար:

¹⁾ Тураевъ, т. II, с. 52.

Կաւէ տախտակներն էին ուրարտացիների, ինչպէս և նրանց ժամանակակից միւս ազգերի թուղթը: Թոփրաք-Կալէի աւերակներից հանուած են մի քանի այդպիսի տախտակներ, որոնք ծածկուած են կամ սեպագրութիւններով կամ մեհենադրոշմ նշաններով (հեթօգլիֆ): Վերջին տեսակի տախտակները, անշուշտ, ուղարկուած են Վանի թագաւորներին հեթիթական հաւան երկիրներից, ուր գրութեան ձևը մեհենադրոշմն էր: Իսկ սեպագրութիւնները ներկայացնում են նամակներ¹⁾, առօրեայ յարաբերութիւնների վաւերագրեր: Վերջիններիս թուին է պատկանում մի դաշնագիր, որից կատուած է բաբելոնական ձևով մի նիք: Այս գիւտը մի վկայութիւն է, որ Ուրարտուի մէջ էլ տիրում էին արաւական այնպիսի կարգեր, որոնք արդէն ծանօթ են Միջագետքի կուլտուրայի պատմութիւնից և որոնք կար-

¹⁾ Մնացել է Մուսասիբի Ուրշանա թագաւորի ամակը, ուղղած Ռուսաս Ա. թագաւորի պալատի ազարպետին (Հանդ. Ամս. 1913, եր. 402).

գաւորում էին մարդկանց յարաբերութիւնները դրամական գործառնութիւնների, առևտրի և արդիւնաբերութեան մէջ: Տարաբախտաբար, դեռ չքիչ են եղել որոնումներ և այս միջոցի հատ տախտակները դեռ բաւական չեն Ուրարտուի քաղաքային կեանքի մշակած կարգերը այնպէս մանրամասն լուսաբանելու համար, ինչպէս արհնարաւոր է եղել կատարել, հիմնուելով նոյնպիսի տախտակների վրայ: Բաբելոնի և Միջագետքի վերաբերմամբ

Կաւագործութեան մի հարուստ ցուցահանդէս Բէլք և Լեման գիտնականներին հայթայթել է Թոփրաք-Կալէի պալատի մառանը, ուր սովորական մանր ու մեծ պտուկների, սափորների, կփերի հետ միասին երևան եկան 20—25 մեծամեծ կարասներ, իւրաքանչիւրը 500—600 լիտր հեղուկի տարողութեամբ: Կարասների վրայ նկարուած էին ամաններ և ցոյց տուած թէ այդ ամանով քանի հարիւր չափ բովանդակում իր մէջ կարասը: «Մեզի յաջողեցաւ այս կարասներէն եր-

եւքը գրեթէ անփնաս դուրս հանել,— գտնում է Լեմանը — ասոնք իրենց ակոփն և մեծութեամբ շատ կը նմանին Անդրկովկասու մէջ դեռ մինչև այսօր գործածուած գինւոյ կարասներուն, մանաւանդ վրացացին»¹⁾: Շատ կարասների գօտիները ներկացնում են գեղարուեստական զարարանքներ: Ուշագրաւ են մանաւանդ այն զարդարանքները, որոնք կազմուած են կենդանիներից: Այսպէս մի կարասի վրայ կայ այսպիսի մի արձանագործութիւն. հորիզոնական դիրքով ընկած մի կենդանի, ըստ երևոյթին արջառամ եղջերու, առանց, սակայն, եղիւրների: Վերևից վար այդ կենդանու վրայ ընկած է մի գազան, երևի, անաշ մի առիւծ և ուտում է կենդանուն, որ իր որսն է: Բաւական տպաւորիչ է նաեւ ինքը, լափող գազանը և թէ նրա հեղ ճիրանների տակ կծկուած զոհը: Պատահում են և ուրիշ գազանների մեղրղջական արձաններ կամ անդրի-

¹⁾ «Բաղմադէպ», 1909, հր. 70:

ներ՝ կարասի փողի կամ փորի վրայ փայտեղան արձաններով, որ և կազմում էին հանգստի և քաղաքական կուլտուրան ներկայացնում էին ժողովրդի մեջ: Իսկ երրորդն արդեն մեջ երեք տարր: Մի կողմից նա մեզին ինքնուրոյնութիւնն է, որ մշակութեանում է Միկենեան կուլտուրային, որ և ուրարտացիները իրանց նոր հայեանքները ցոյց է տալիս արձաններով:

Ուրարտացիները արեւմուտքից էին եկել Եգրակացութիւն: Որքան հետզհետէ կել: Միկենեան կիկլոպական արուեստանում են հնագիտական գիւտերը, որ, որ արտայայտում էր ժայռաքանդակի ընդարձակում են տեսնութեան և որմնադրութեան մէջ, տեսնութիւնները Ուրարտուի կուլտուրածուած էր արեւմուտքում մինչև Իսկական ճոխութիւնների մասին: Դա մի տալիս և արեւելքում մինչև Փոքր Ասիական թագաւորութիւն էր իր անսխալ: Ուրարտացիները այդ տարածման մէջ առաջ: Միայն քաղաքական շրջանի մէջ էին մտնում և Հայաստան չէր աճում նրա մէջ Մենուասի, տանը: Նոյն տարրն է երևում և ուրարտացիների օրերով. առաջնակարգ, մեծ քաղաքական կաւագործութեան ու պատկերաստութեան արժանի թափով առաջակերպիչութեան մէջ: Այս արեւմտեանում էր և արուեստների զարգացումը, տարրը ուրարտացիները բերել էին իսկ երկրի հարստութիւնները աւելի և իրանց հետ: Հայաստանի բարձրաշէն ժողովրդականում էին: Վերը մենք պատկերում նրանք ենթարկուեցին ասորացիներ թէ ինչպէս Սարգոնը գրաւեց Եգրակացութիւնը և զաւթի մայրաքաղաքը և կողոպտեց արքայի տաճարն և Ուրարտու թագաւորին:

¹⁾ Lemann Haupt, p. 114—115:

²⁾ Միկենե—քաղաք Յունաստանում: Այստեղից էր Տրոյեայի պատերազմի հերոսներից մէկը—Աքիլլէսը: Ինչքան: Այդտեղ էլ մենք բերինք մի մեծ թագաւորը: Միկենեան կոչում է առհասարակ հնադոյն կամ հերոսական Յունաստանի ամբողջ քաղաքակրթութիւնը:

ի մէջ մէկ-մէկ յիշատակում է ա-

աւարի քանակութիւնը: Այդ ցուցանիշները, որոնց մէջ կային այնպիսիները, որոնց մէջ չէր ընդգրկուած չէր չորս շան գլուխ էր նկարուած և զընդամենը կշիռն էր 5 տաղ. 12 մնաս ոսկի, 12 հատ արծաթի վահան վիշապերի գլուխներով, ոսկի կողպէքներ, անալիներ, սրեր, 96 նիզակներ, 33 արծաթէ կառքեր, 394 արծաթէ անօթեր՝ ասորական, ուրարտական և կիլիկիոյ գործ, Բողբարդու աստուածուհու փորձ, 25212 բրոնզէ վահաններ, 1514 բրոնզէ նիզակներ, 305412 բրոնզէ սրեր, 607 աւազաններ բրոնզից՝ լուսնաձևերի համար, մի ահագին ջրաման, տանում էր իր մէջ 80 չափ ջուր և գործ էին ածում Ուրարտուի թագաւորները՝ գինի ձօնելու համար թափան, պահապան աստուածների 4 բրոնզէ արձաններ, Սարգուրիի քարէ արձանը, Արգիստիի արձանը, աստղերով թագաւոր, կշիռը 60 տաղանդ, Ռուսասի արձանը, որի վրայ կար հետեւեալ արարածութիւնը. «Երկու ձիով և մի թափարով իմ ձեռքերը նուաճեցին ուրարտուի թագաւորութիւնը»¹⁾։

Պատերազմական աւարը ամենից առաջ ցոյց է տալիս երկրի հարստութիւնն ու ռազմական կազմակերպութիւնը: Ահա Սարգոնի աւարը ըստ նորագիւտ մանրամասնութիւնները թագաւորի պալատից վերցուած է 3 տաղանդ 18 մնաս ոսկի, 167 տաղ. մնաս արծաթ, բրոնզ և թանկագին քարեր, գաւազաններ փղոսկրից և երկնոսի փայտից ոսկի պատեաններով, արքայական իշխանութեան նշաններ, գաւազան անուկնով անօթներ, զէնքեր թանկագին նիւթերից, 13 բրոնզէ աւազաններ, 130 բրոնզէ առարկայ տեղափոխ գործ, 130 գունագեղ զգեստներ և վոշակներ շապիկներ Ուրարտուից և կիլիկիոյ իսկ թափի տաճարում, բացի ոսկու արծաթից, բրոնզից և պղնձից, 6 ոսկե խոշոր վահան, որոնք կպցրած էին պատերին և շողշողուն փայլ ունէին:

Պատերազմական աւարը ամենից առաջ ցոյց է տալիս երկրի հարստութիւնն ու ռազմական կազմակերպութիւնը: Ահա Սարգոնի աւարը ըստ նորագիւտ մանրամասնութիւնները թագաւորի պալատից վերցուած է 3 տաղանդ 18 մնաս ոսկի, 167 տաղ. մնաս արծաթ, բրոնզ և թանկագին քարեր, գաւազաններ փղոսկրից և երկնոսի փայտից ոսկի պատեաններով, արքայական իշխանութեան նշաններ, գաւազան անուկնով անօթներ, զէնքեր թանկագին նիւթերից, 13 բրոնզէ աւազաններ, 130 բրոնզէ առարկայ տեղափոխ գործ, 130 գունագեղ զգեստներ և վոշակներ շապիկներ Ուրարտուից և կիլիկիոյ իսկ թափի տաճարում, բացի ոսկու արծաթից, բրոնզից և պղնձից, 6 ոսկե խոշոր վահան, որոնք կպցրած էին պատերին և շողշողուն փայլ ունէին:

¹⁾ Тураевъ, с. 53.

Եւ երբ այսպիսի զարդարանքներ
հարստութիւններ գտնուում էին Մու-
սահրում, որ մի երկրորդական փոքր
թագաւորութիւն էր Ուրարտուի մէջ
կարելի է մօտաւորապէս եզրակացնել
թէ ինչ պիտի լինէին Վանի արքայա-
պալատները, տաճարները, ազնուակ-
տները Մենուասի և Արգիստիի ժ-
մանակ և թէ որքան բարեկեցիկ
տնտեսապէս զարգացած պիտի լինէ
առհասարակ երկրի կեանքը:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Կ Ո Ր Ծ Ա Ն Ո Ւ Մ

Արդէն դեռ Սարգոնի ժամանակ
մենք տեսանք որ արևելքից և հիւսի-
սից առաջանում էին դեռ անծանօթ և
բարբարոս նոր ազգութիւններ, որոնք
շտապում էին տեղ բռնել համաշխար-
հային պատմութեան մէջ: Սարգոնի
յաջորդները Սանհէրիբ, Ասարհադդոն,
Ասուրբանիպալ պահպանեցին այն
համաշխարհային տիրապետութիւնը,
որ նուաճել էր Սարգոնը իր անդադար
պատերազմներով: Բայց ասորական
մեծ պետութեան ժամը հասել էր: Ա-
սուրբանիպալը (668—626) վերջին
մեծ թագաւորն էր, որ բարձր էր

պահում իր պետութեան զինուորական մեծ ոյժը: Բայց նա մի անհատ էր, որ իր զօրքի հետ այդպիսի գործ էր կատարում: Մեռաւ այդ անհատը և Միջագետքի ահարկու բռնապետութիւնը իսկոյն երևան հանեց իր զառամութիւնը:

Մինչդեռ Ասորբանիպալը պատերազմներ էր մղում հարաւում և արևմուտքում, հիւսիս-արևելեան աշխատանքները, որոնք պատկանում էին Ասորեստանին, կազմակերպեցին մի նոր պետութիւն—Միդիան (Մարաստանը): Այդ կազմակերպումը հետեւանք էր այն հանգամանքի, որ հիւսիսից արշաւած արիական ցեղերի մի մասը հաստատուել էր Մաննայի երկրում և իր դիրքը ապահովելու համար Ասորեստանի դաշնակիցն էր դարձել ու անհաշտ թշնամի մարական ազգին: Այդ արիական ցեղերը ընդհանրապէս կոչւում են կիմմերացիներ: Նրանք աղբւրում էին հարաւային Ռուսաստանում, Ազովեան ծովի շուրջը: Արևելքից Ասիայի կողմից, Կասպից ծովի հիւսիս-

սային տափարակներով առաջացած մի ուրիշ արիական ցեղ, որ կոչւում էր շակ կամ սակ, սկսեց նեղել կիմմերացիներին, որոնք թողին իրանց բնակութեան վայրերը և երկու մասի բաժանուեցին: Մէկը, ուղղուելով դէպի արևմուտք, անցաւ Դունայ գետը, մտաւ Թրակիա և հալածելով այդտեղ բնակաւորուած արիական ցեղերը, ներանց ետևից անցաւ Բոսֆորով Փոքր Ասիա: Միւս ճիւղը ուղղուեց դէպի հարաւ և անցնելով Կովկասեան գլխաւոր լեռնաշղթան Դարիալի կիրճով, մտաւ Անդրկովկաս: Նրա ետևից նոյն ճանապարհով եկան սակերը, որոնք հաստատուեցին Կուրի հովտում¹⁾:

Ահա այս կիմմերական տեղափոխութիւնները մեծ իրարանցումներ գրեցին այն ժամանակուայ քաղաքական աշխարհի մէջ: Ուրարտուի սահմաններում կիմմերացիները անուանւում էին ս ա կ ա Ր դ ա, Մաննայի երկրում — ա շ կ ու զ ա, ուրիշ տեղերում՝ պար-

¹⁾ Հայաստանի Ուտի նահանգում մի ամբողջ գաւառ կոչուեց Շակաշէն (այժմեան Գանձակի գաւառը):

զապէս կիմմերացի¹⁾: Աշկուզաները, ինչպէս ասացինք, դաշնակից դարձան ասորեստանցիներին, որոնք տեսնում էին նրանց մէջ մի նոր բարբարոս ոյժ: Ուրարտուի մէջ սպարդաները տիրացան շատ տեղերի և Սարգուրի Գ թագաւորը, դրանց դիմադրելու համար, կամովին հպատակուեց Ասուրբանիպալին, սակայն, ըստ երևոյթին, ոչինչ չը կարողացաւ շահել դրանով, քանի որ Ասորեստանը ոչինչ չը ձեռնարկեց այդ նոր ժողովուրդների դէմ: Ասորական կուսակալները սահմանագլխի վրայ հետևում էին թէ ինչպէս այդ նոր ժողովուրդը պայքարում էր ուրարտացիների դէմ և յայտնում էին այդ մասին իրանց կառավարութեան: Այսպէս թուլանում և փոքրանում էր Ուրարտուն. նրա թագաւորները գնալով աւելի ուժասպառ էին դառնում:

Ասուրբանիպալից յետոյ Նիունէի գահը գրաւեցին դարձեալ երկու թագաւորներ, որոնք յիշատակութեան արժանի գործ չեն կատարել: Մարաստա-

¹⁾ Винклеръ, с. 131.

նը, ուժեղանալով, իր համար նպատակ էր դրել Նինուէի նուաճումը և Ասորեստանի կործանումը: Կիաքսար թագաւորի առաջին փորձը յաջողութիւն չունեցաւ: Նա պաշարել էր Նինուէն, երբ կիմմերական ազգերի մի նոր հոսանք, որ աւերում էր ամբողջ Փոքր Ասիան, Անդրկովկասը, իր յորձանքները հասցրեց և Մարաստան: Բարբարոսների այս նոր և աւելի ահեղ արշաւանքը սպառնում էր ոչնչացնել ամբողջ հին քաղաքակրթութիւնը: Իր աւերիչ հոսանքները կիմմերական արշաւանքը տարաւ հասցրեց Եգիպտոսի դռներին, բայց ժամանակի փարաւոնը փող տուեց նրանց և յետ դարձրեց: Անկարգ և անդիսցիպլին հօրդուներից էին կազմուած կիմմերացիները, նրանք թալան էին որոնում և պատրաստ էին գնալ ամեն մէկի ետևից, ով խոստանում էր առատ աւար: Այս աղէտալի արշաւանքներն են, որ նրկարագրել է Երեմիա մարգարէն մի քանի տեղերում. «Զի ահաւասիկ ես ածից ի վերայ ձեր ազգ ի հեռաստա-

նէ, տունդ Իսրայէլի, ասէ Տէր, ազգ
որ առաջին, ազգ որ յաւիտենից, ազգ
որոյ ոչ լսեցիս զիեզուս նորա, և ոչ ի-
մանայցես զխօսս նորա: Կապարճք նո-
րա իբրև զգերեզմանս բաց են. ամե-
նեքին զօրաւորք: Եւ կերիցեն զհունձս
ձեր և զհաց, և կերիցեն զուստերս
ձեր և զգստերս, և կերիցեն զոչխար
և զարջառ ձեր, և կերիցեն զայգիս և
զթղենիս ձեր և զձիթենիս. և կասեսցեն
զամուր ամուր քաղաքս ձեր. և յորս
դուքն պանծացեալ էք՝ որով սատա-
կեսցեն»... «Ահաւաղիկ զօր գայ ի հիւ-
սիսոյ. ազգ մեծ, թագաւորք բազումք
զարթիցեն ի ծագաց երկրէ, աղեղնա-
ւորք և տիգաւորք, արք ժպիրհ և ան-
ողորմ. ձայն նորա իբրև զձայն ծովու
յարուցելոյ, կառօք և երիվարօք ճա-
կատեսցի, և լաստեսցի իբրև զհուր ի
պատերազմ ի վերայ քո, դուստր Մի-
նի: Լուաք զլուր նոցա, և լքան ձեռք
մեր, նեղութիւնք կալան զմեզ իբրև
երկունք ծննդականի: Մի ելանէք յան-
դըս, և ընդ ճանապարհս մի գնայք. զի
սուր թշնամեաց շուրջ պատեալ է:

Դուստր ժողովրդեան իմոյ, քուրձ զգե-
ցիր. մոխիր տարածեալ, ան զսուգ սի-
րելոյ, և կոծեալ կոծ ողորմ. զի յան-
կարծակի եկեսցէ թշուառութիւն ի վե-
րայ քո»¹⁾: Մի խօսքով, Արևմտեան
Ասիայում կատարւում էր մի հսկայա-
կան աղէտ, որի նմանները յետագայ
դարերում բերին Չինգիզ-խանն ու
Լէնկթիմուրը:

Այս համատարած աւերանքի մէջ
անջնաս մնաց Նինուէն: Ուրարտուի վի-
ճակի մասին տեղեկութիւններ չունինք:
Սակայն ասորական բախտը պետու-
թեան փրկութիւն չէր բերում: Հէնց
որ կիմմերացիների արշաւանքները
դադարեցին, Կիաքսարը դաշնակցու-
թիւն կնքեց մի կողմից Եգիպտոսի,
միւս կողմից Բաբելոնի հետ, որ Ասո-
րեստանի դարաւոր թշնամին էր: Բա-
բելոնում իրան անկախ թագաւոր յայ-
տարարած Նաբօպօլասարը զրաւում է
Միջագետքը, իսկ Կիաքսարը նորից
պաշարում է Նինուէն: Այս անգամ
հռչակաւոր մայրաքաղաքը դիմադրել

¹⁾ Երեմ. Ե, 15—18, 2, 22—27:

երկար չէ կարողանում. ասորական վերջին թագաւորը, Սին-շար-շիկուն, տեսնելով որ ամեն ինչ կորած է, փակուեց իր պալատի մէջ և հրդեհելով պալատը, իր ընտանիքի և գանձերի հետ կորաւ բոցերի մէջ, — ինչպէս պատմում է աւանդութիւնը: Մարերը ներս թափուեցին և հիմնայատակ կործանեցին ամբողջ քաղաքը, այնպէս որ մի երկու հարիւր տարի անց՝ նոյն իսկ Ասորեստան անուն էլ չէր մնացել. նախկին փարթամ մեծ պետութիւնը Ադիաբին անյայտ անունն էր ստացել¹⁾:

Այս դէպքը փոփոխում էր Արեւմտեան Ասիայի քարտէսը, փոփոխում էր պատմութեան ընթացքը: Կործանւում էր սեմականների համաշխարհային տիրապետութիւնը, որ անցնում էր արիական ցեղի ձեռքը: Ասորեստանը շատ ազգեր էր խորտակել, շատ ու շատ էր ծծել ժողովուրդների ա-

¹⁾ Նինուէի կործանման ճիշտ թուականը յայտնի չէ. Ոմանք ընդունում են 625 թուականը, ոմանք՝ 609, բայց աւելի հաւանական համարւում է 600 թուականը Բ. ա.

րիւնը և գազանաբարոյ բռնակալութեան ծանր լուծի տակ խեղդել մեծ ու փոքր ազգերը: Այժմ հերթը իրան էր հասել և խորտակւում էր, առանց ամսոսանք անգամ պատճառելու: Նինուէի կործանումը ծափահարութեան արժանի մի դէպք էր համարում հրէական մարգարէներից մէկը, Նաումը, որ ընկածի երեսին էր խփում նրա արատներն ու կեղտերը: «Ո՛ր քաղաք արեանց, ամենեկին սուտ, լի անիրաւութեամբ. որոյ գննեսցի որսդ: Զայն հարուածոյ, ձայն շարժման անուոյ, շաչիւն կառաց, շահատակիւն հեծելոց, փայլիւն զինու, շողալ սուսերի, թաւալգլոր խաղալ վիրաւորաց, և ոչ գոյր չափ ազգաց նոցա, և տկարացին ի մարմինս իւրեանց ի բազում պոռնկութենէ: Պոռնիկ գեղապանծ, գլուխ կախարդաց, որ վաճառէր զազգս ի պոռնկութեան իւրում, և գտոհմս կախարդանօք իւրովք: Ահաւասիկ ես ի վերայ քո, ասէ Տէր Աստուած ամենակարող, և յայտնեցից զյետուստ քո և արկից զերեսօք քովք ու ցուցից ազ-

գաց զամօթ քո, և թագաւորութեանց
զանարգանս քո: Եւ ընկեցից ի վերայ
քո զպղծութիւնս և զաղտեղութիւնս
քո, և արարից զքեզ խայտառակ: Եւ ե-
ղիցի ամենայն որ տեսանիցէ զքեզ՝ զի-
ջանիցէ և ասիցէ. Եղո՛ւկ դու, Նինուէ,
ո՞վ իցէ որ հեծիցէ վասն քո, ուս-
տի՛ խնդրեսցուք քեզ միւթարութիւն...
Թարախեցան վէրք քո, և չիք բժշկու-
թիւն բեկման քում, ամենքին որ լուան
զգոյժ քո՝ ծափս հարցեն ի վերայ բեկ-
ման քո, քանզի յոյր վերայ ոչ չոգաւ
չարութիւն քո հանապազ¹⁾:

Այսպէս էր ահեղ բռնակալութեան
ձեռքում ճնշուած մի ազգի զգացմուն-
քը այն բուռն, երբ անհետանում էր
այդ բռնակալութիւնը: Ուրարտուն էլ
մէկն էր Նինուէի հարուածների տակ
փշրուած ազգերից: Մենք չը գիտենք
թէ նա ինչպէս վերաբերուեց խոշոր
պատմական դրամային: Նինուէի կոր-
ծանուծից յետոյ նրա թագաւորութիւ-
նը, ինչպէս հաւանական է թւում, գո-
յութիւն պահպանեց դարձեալ մի եր-

¹⁾ Նաում, Գ, 1—19.

ւ տասնեակ տարի: Բայց այդ ժա-
նակամիջոցը հոգեվարքի վերջին
շնչան էր: Կիմմերացիներն անյայտա-
ն առաւարէզից, բայց դա փրկու-
ին չէր նրանց հարուածներից ան-
տի թուլացած ուրարտացիների հա-
ար: Ասորական կայսրութեան տեղ
առջաւոր Ասիայում բարձրացաւ Մա-
ական մեծ պետութիւնը: Ուրարտուն
թարկուեց այդ նոր կայսրութեան
որև մէկն այն բազմաթիւ ազգերից,
ոոնք բնակւում էին Մարաստանի ա-
մտեան կողմում մինչև Կիլիկիա:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՆՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Այստեղ իսկապէս վերջանում
վանի թագաւորութեան պատմութի-
նը: Այդ անյայտացումը պատմակ-
ասպարէզից վերջնական էր:

Սակայն թագաւորութիւնները մե-
նում են, իսկ ազգերն ապրում են: Եւ
մեզ մնում է դեռ որոնել այն մեծ-
գործ ժողովուրդը, հարցնել նրա
կատագիրը՝ ազգային անկախութիւն
կորցնելուց յետոյ:

Այստեղ, պէտք է ասել, ժամանա-
շատ անողոք է ուրարտացիների
րաբերմամբ: Նա չափազանց աղք-
տեղեկութիւններ է պահպանել պ-

մութեան այն շրջանի վերաբերմամբ,
որ գալիս է եօթներորդ դարից, արիա-
կան ցեղերի յախուռն և կործանարար
արշաւանքներից յետոյ: Ուրարտացի-
ները կամ խալդերը համարեա ոչ մի
ազգային յիշատակութիւն չունին այդ
ժամանակի մէջ: Եւ նրանց ճակատա-
գրի գոնէ աղօտ, ենթադրական մի
պատկերը ուրուագծելու համար հար-
կաւոր է այժմ հետեւել այն ազգին, որ
երևան եկաւ ուրարտական երկրում:
Դա հայ ազգն է:

Դեռ 1880-ական թուականների
սկզբում պրօֆէսօր Պատկանեանը,
քննելով վանի արձանագրութիւնների
ընթերցումից ստացուած նիւթերը և
համեմատելով նրանց այն պատմութե-
աների հետ, որ տալիս է Մովսէս Խորե-
նացին հայ ազգի սկզբնաւորութեան
մասին, յայտնեց այն կարծիքը թէ
հայ ազգը բաղկացած է երկու տարբեր
ցեղերից — հայ և արմէն: Ինչպէս յայտ-
նի է, առաջին անունը միայն հայերն
են գործ ածում իբրև իրանց ազգային
անուն, իսկ երկրորդը — բացառապէս

օտարազգիներն են գործ ածում իբրեւ
դարձեալ նոյն ազգի անուն: Պատկա-
նեանը գտնում էր որ հայերը ապրե-
լիս են եղել Վանի լճի աւազանում,
իսկ արմէնները—Արաքսի հովտում¹⁾:

Այս միևնոյն ենթադրութիւնը հա-
տատելու համար էր, կարծես, որ մար-
դաբանական գիտութիւնը եկաւ կար-
ծիք յայտնելու թէ հայերի մէջ, ինչ-
պէս և մի քանի ուրիշ ազգերի մէջ,
նկատուում են երկու՝ իրարից խիստ
տարբերուող մարդաբանական տիպեր²⁾:

Վերջին տարիներս այդ երկտա-
րութեան հիպոթեզը նոր ապացոյց էլ
գտաւ լեզուագիտութեան մէջ: Ինչպէս
արդէն գիտենք, աղաղակաբար Մառ-
մի շարք լեզուագիտական աշխատու-
թիւնները գալիս են ապացուցելու որ
հայ ժողովրդի լեզուն էլ երկու, իր-
րից տարբեր տարբերից է կազմուած
այդ տարբեր տարբերին Մառն էլ

տուեց այն երկու անունները, որոնք
հայ ժողովրդի անունն են, այն է՝ հա-
յոց լեզու և արմէնական լեզու:

Երկուութեան այս թէօրիան, որ
արդէն բաւական ապացոյցներ ունի,
գնալով, ըստ երևոյթին, հաստատ դիրք
է գրաւում և հայոց պատմութեան վե-
րաբերեալ մի քանի աշխատութիւնների
մէջ արդէն ընդունուած են հայ և ար-
մէն տարբեր ցեղեր, որոնք ձուլուել են
իրար հետ և ստացել հայ անունը³⁾:

Արդ՝ այս երկու տարբերից ար-
մէնները, ինչպէս ցոյց են տալիս շատ
մէջնական յիշատակումներ, եկուոր-
էին և պատկանում հնդկա-եւրո-
պական կամ արիական ազգերի ըն-
տանիքին: Մենք արդէն ծանօթ ենք
որ այն ենթադրութեան, որ ասում է թէ
հայ ժողովրդի լեզուն էլ երկու, իր-
արարտացիները Հայաստանի բարձրա-
գաղթեցին Քրիստոսից
թվ.—Թ դարերում, հարկադրուած լի-

¹⁾ Паткановъ—«Ванскія надписи» с. 88—89.

²⁾ Проф. Д. Анучинъ—«Арменія въ антропологическомъ и географическомъ отношеніи» («Братская помощь пострадавшимъ въ Турціи армянамъ», М. 1898 с. 357).

³⁾ Kevork Aslan—«Etudes Historiques sur le Peuple Arménien», Paris 1909 p. 52—54.

պայից Փոքր Ասիա և առաջանում էին զէպի արևելք, գրաւելով Փոխգիւղերը։ Այդ արիական ցեղերի մէջ էին, ինչպէս գիտենք, և արմէնները։

Եւ ահա եօթներորդ դարի վերջերում, երբ կիմմերոսկիւթական արշաւանքները բոլորովին թուլացրել էին ուրարտացիներին, դարձեալ նոյն արմէնները, նոյն այդ արշաւանքներից ստիպուած, պոկուեցին իրանց բնակութեան տեղերից և առաջ մղուեցին նոր հայրենիք որոնելու համար։

Մի կողմ թողնելով այդ արիական ցեղի թափառումների հաւանական պատկերը, պիտի այժմից նկատենք որ այդ առաջխաղացումը պատերազմական մի արշաւանք չէր, այլ մի ժողովրդի տեղափոխութիւն, որ կատարուեց շատ դանդաղ։ Եւ ուրիշ կերպով չէր կարող լինել, քանի որ արմէնական կազմակերպման շրջանի մէջ էր գտնուում։ Դեռ Փոխգիւղում և կապադովկիայում բնակուած միջոցին նա գործի էր դրել իր կազմակերպչական

արմանալի ընդունակութիւնը։ Զգտեալ բազմացնել իր թիւը, նա մօտիկ արաբերութիւնների և խաղաղ շփումների միջոցով ձուլում էր իր մէջ հաւան հեթիթական ցեղերը։ Այսպիսով Եւսփրատի աջ ափում ստեղծեց իր եփական հայրենիքը, որ յետոյ կուեց Փոքր Արմէնիա (Փոքր Հայք)։ Անցնելով Եփրատը, արմէն ժողովուրդը նոյն դանդաղ կոտորածով տաւ թուեց զէպի արևելք, հետզհետէ գրաւելով Արածանիի աւազանը և այդպէս տարածուելով զէպի հիւսիս, արձր Հայքի լեռնադաշտը և զէպի արաւ, մինչև Քրդիստանի լեռները։ Այս երկիրները, ինչպէս գիտենք, առկեցրուած էին հեթիթական ազգին ամանակ միացած էին ուրարտական հերէցութեան տակ։ Ինչպէս էր կոտորների յարաբերութիւնն այդ ցեղերի հետ։

Բնականաբար ենթադրւում է ինքնատ ինքեան, որ նորեկների հաստագործի էր դրել իր կազմակերպչական

րուէր՝ նուաճման, զէնքի ոյժի միջ-
ցով: Դրական ցուցմունքներ այս մ-
սին չեն մնացել, բայց առողջ դատ-
ողութիւնը չէ թոյլ տալիս ասել թէ
տեղացիները հպատակուեցին առան-
որ և է դիմադրութեան: Այս հանգ-
մանքը համարեա միանգամայն ան-
ժխտելի է դառնում ուրարտացիները
(խալդերի) վերաբերմամբ: Արածանի
վերին մասերում և Վանի լճի ափերը
արմէնները, երևի, երկար ժաման-
աշխատեցին խալդերին ընկճելու հ-
մար: Այս իրողութեան հեռաւոր ար-
ձագանգը պահել է յոյն մատենագիր
Քսենոփոնը (Ն. դար Ք. ա.) իր «Կի-
րոպեդիա» անունով աշխատութե-
մէջ, որ թէև պատմական մի վէպ
արժէքունի ժամանակակից գիտութե-
համար¹⁾, բայց անկասկած պահում
իւր մէջ և այնպիսի փաստեր, որոնք
պատմական ճշմարտութիւններ
յայտնի չափով²⁾: Ուրարտական հնու-

¹⁾ Th. Noeldke—«Etudes historiques sur la Perse Ancienne», Paris 1896 p. 23.

²⁾ Alfred Croiset—«Histoire de la littérature Grecque», t. IV Paris 1900 p. 402.

թիւններն այնպիսի փայլուն յաջողու-
թեամբ ուսումնասիրած պրօֆէսոր Լէ-
մանը պատմական ճշմարտութիւն է
համարում «Կիրոպեդիայի» այն կտո-
րը, որի մէջ նկարագրուած են թշնա-
մական գործողութիւնները հայերի
(արմէնների) և խալդերի մէջ և թէ
ինչպէս վերջիններս քաշուել էին լեռ-
ները¹⁾:

Կռիւներ, թշնամութիւն, ուրեմն,
եղել են եկուորների և երկրում նըս-
տածների մէջ: Այստեղ էլ, Հայաստա-
նում, կրկնում էր այն, ինչ կատար-
ւում էր ուրիշ տեղերում արիացիներ
ի դադրի հետևանքով: Տեղական այն
ցեղերը, որոնք չէին ուզում հպատա-
կուել, կորցնել իրանց ազատութիւնը,
տեղի տուին և հեռացան դէպի հիւսիս,
մասամբ դէպի հարաւ, ապաւինելով
ամուր լեռնաստաններին: Այսպէս, շատ
հեթիթական ցեղեր սեղմուեցին Կով-
կասեան գլխաւոր լեռնաշղթային: Բայց

¹⁾ «Հանդէս Ամս.» 1900 թ. եր. 247.—«Քսենո-
փոնեան Կիրոսի խրատու պատմութիւնը», Թարգ.
Հ. Յ. Գաթրճեանի, Վիեննա, 1843, Գ. զպր. գլ. Բ.:

բոլորը չէին հեռանում և տեղական ազգաբնակիչների խոշորագույն զանգուածները մնում էին իրանց տեղը և ձուլվում էին արիացիների հետ: Հէնց Քսենեփոնի նկարագրածը շատ լաւ ցոյց է տալիս թէ կռիւը եղել է մանր տեսակի, լեռնային, դրացիական անհամաձայնութիւններից բղխող: Իրանց իրաւունքները պաշտպանելու համար խալդերը անշուշտ շատ անգամ են լեռները բարձրացել և զէնք վերցրել եկուորների դէմ: Բայց այս դիմադրութիւնը երկարատե չէր կարող լինել, մանաւանդ որ եկուորները ունէին իրանց ձեռքում կռուի այնպիսի միջոցներ, որոնք չէին կարող թշնամութեան խիստ, յարատե կերպարանք տալ:

Պէտք է նկատել որ ոչ արմէնները ոչ էլ խալդերը միանգամայն անկախ ազգեր չէին, նետուած գոյութեան կռուի դաշտը: Երկիրը, ուր տեղի ունէր երկու ցեղերի շփումը, պատկանում էր Մարաստանին, իսկ յետոյ՝ Պարսկաստանին: Եւ պայքարող կող-

մերի յաջողութիւնը մեծագոյն մասամբ կախուած պիտի լինէր այն վերաբերմունքից, որ ունէր մարա-պարսկական պետութիւնը դէպի իր առջև բացուած ցեղական պայքարը:

Այս կողմից հովանաւորուողի դրութեան մէջ գտնւում էին եկուորները, արմէնները: Սկզբից և եթ, ենթարկուելով մարական տիրապետութեան, արմէնները իւրացրին իրանական կրօնն ու քաղաքակրթութիւնը և այդ հօօր ազդեցութիւնը Փոքր Ասիայի ցեղերի մէջ տարածելու միջնորդներ հանդիսացան: Նրանց թագաւորները «սատրապի» համեստ տիտղոսն էին կրում, բայց իսկական վասսալ թագաւորներ էին¹⁾: Նրանք օգնեցին Մարաստանի թագաւորին Ասորեստանի դէմ մղած պատերազմի ժամանակ²⁾: Իսկ երբ Մարաստանին յաջորդեց Պարսկաստանը, արմէնների սատրապները խնամիւնում էին պարսից թագաւորների

¹⁾ Maspero, t. III p. 777.

²⁾ A. Delattre—«Le Peuple et l'Empire des Mèdes» Bruxelles, 1883 p. 194.

հետ ¹⁾ և այդպիսով մեծ հեղինակութիւն ձեռք բերում: Այսպիսով եկուոր տարրը բաւականաչափ հովանաւորուած էր՝ տեղական տարրերը իրան ենթարկելու համար: Սա նուաճում չէր, ոչ էլ ստրկացում կամ ուժով ճնշում: Արմէնները տեղացիներին դէպի իրանց գրաւեցին խաղաղ դրացիական ձգտումներով, երկուստեք համաձայնութեան, փոխադարձ իրաւունքների կիրառութեան պայմանով: Եւ այս խաղաղ ճանապարհով, երկարատեւ աշխատանքի միջոցով էր որ արմէնները ձուլեցին իրանց մէջ ուրարտացիներին կամ խալդերին ²⁾, խառնուելով նրանց հետ, ենթարկուելով նրանց կուլտուրային, բայց պահպանելով իրանց լեզուն ու սովորութիւնները: Չուլման այս եղանակը զուտ արմէնական չէր: Նա յատուկ էր բոլոր արիական ցեղերին ³⁾: Լեզուի այս պահպանութեան և

¹⁾ A. Boucher—«L'Anabase de Xenophon», Paris 1913 p. 208.

²⁾ Պրոֆ. Ն. Դէյցէր—«Համառօտ Պատմութիւն Հայոց», Թարգմ. Ն. Գ. Գալէմբարեան, Վիեննա, 1897, հր. 5.

³⁾ Ануцинъ Армяне и пр. (Бр. Пом. с. 358).

տարածման մէջ էր արիական այս փոքրաթիւ հատուածի ամբողջ կենսունակութիւնը, ցեղի կազմակերպչական ուժեղ կարողութիւնը, որ հնարաւոր էր դարձրել սիստեմատիկ և անընդհատ ձուլումների միջոցով ստուարացնել իր քանակը ¹⁾:

Չուլման վերին աստիճանի հետաքրքրական գործողութիւնը, որ դարեր է տեւել, կարելի է պարզել և ընդարձակել այն առատ նիւթերի միջոցով, որոնք մնացել են Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ: Այդ պատմութեան առաջին և երկրորդ մասերի նիւթը հիւսուած է առաջ ու առաջ բազմաթիւ և առատ ազգային աւանդութիւններից, զրոյցներից, առասպելներից ²⁾, որոնց մէջ զուտ արմէնական իրողու-

¹⁾ Լեզուի միջոցով օտար ցեղեր ձուլելու ընդունակութիւն ցոյց տուին հայերը դրանից յետոյ էլ: Ժամանակակից Սարաբոնի վկայութիւնն է որ այդ կերպով հայացուեցին մի շարք նահանգներ (Գուգարք, Սիւնիք, Արցախ և այլն):

²⁾ «Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Յ. Ֆէթթէրի» Թարգմ. Ն. Յ. Տաշեանի, Վիեննա, 1895 հր. 26.

թիւնների հետ խառնուում են ուրարտական անցեալի հեռաւոր արձագանգները:

Այսպէս՝ Սորենացին ասում է¹⁾ թէ հին զրոյցները պատմում են թէ Սըլկունի նախարարութեան նախահայր Սլաքը Հայկից առաջ մեր աշխարհում եղած մարդկանցից էր: Այս նշանակում է որ հին աւանդութեան անյայտ չէր որ երկրի նախկին բնակիչները, խալդերը կամ ուրարտացիները, չէր զրկուեցին իրանց դասակարգային դիրքերից, չը հեռացուեցին կառավարութիւնից, պատուից ու իշխանութիւնից, այլ պահեցին իրանց հին իրաւունքները նոր կազմակերպուող պետութեան ազնուականութեան մէջ: Այս ցուցմունքը պէտք է առիթ տար որոնելու մեր նախարարութիւնների ծագումը, համեմատելով նրանց տոհմանունները այն տեղական անկախութիւնների, թագաւորութիւնների հետ, որոնք յիշատակուած են Ասորեստանի և Ուրարտուի սեպագէտ արձանագրու-

¹⁾ Գիրք Բ. Ը

թիւնների մէջ: Այս համեմատութիւնը ցոյց է տուել որ հայ նախարարական 256 տոհմանունների մօտ $\frac{1}{6}$ մասը կարելի է շատ մօտ համարել, նոյնացնել սեպագրութիւնների մէջ գտնուած անուններին¹⁾: Եթէ այս ճիշտ է միանգամայն, մենք, ուրեմն, ունինք մի զօրաւոր փաստ պնդելու թէ եկուոր արմէնները հաւասարութեան, դաշնակցութեան սկզբունքներով միացան երկրում ապրողների հետ: Երկրի աշխարհագրական կերպարանքից առաջացած հոգեբանութիւնը, այն է տեղական անկախութիւնների խիտ ցանցով ապրելու սխտեմը, հին Նաիրեան պետական կազմակերպութիւն էր և նրա վրայ էլ չափուեց ու ձևուեց նոր հայկական պետութիւնը:

Արեւմտեան Ասիայում հանդէս եկած արիական ցեղերը կենսունակ, ուժեղ էին իբրեւ թարմ, երիտասարդ տարրեր, բայց կուլտուրական զարգաց-

¹⁾ Կ. Բասմաջեան—«Հայ նախարարութիւնները բնեռաձև արձանագրութեանց մէջ» («Բանասէր», 1902, թ. 7—9):

ման կողմից ցած էին այն քաղաքակիրթ ազգերից, որոնց հետ խառնուեցին, և որոնց ենթարկեցին իրանց իշխանութեան: Ասել աւելորդ է որ այդ նորեկները պիտի ենթարկուէին իրանց նուաճած ազգերի կուլտուրայի խիստ ազդեցութեան:

Այս երևոյթը նկատուում է և Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ արիական և ոչ-արիական տարրերի միաձուլման միջոցին: Նախահայերի ազնուականութիւնը, որ խառնուում էր նորեկների հետ, ներկայացնում էր կուլտուրապէս աւելի շատ զարգացած դասակարգը, որ բերում էր իր հետ երկրի պատմութիւնը անգիր աւանդութիւնների ձևով: Եւ այդ պատմութիւնը, այդ առասպելները դառնում են ընդհանուր ազգային, սեփականութիւն այդ նորակազմ ազգութեան, որ քաղաքական ասպարէզ էր դուրս գալիս՝ կռթնած իր մի մասի անցեալի և կուլտուրայի վրայ: Եւ այս ձուլումը, ուրարտական անցեալի այս ազգայնացումը ամենայն

հաւանականութեամբ տեղի է ունեցել Վանի լճի ափում, ուր այժմ էլ այնքան առատ և հարուստ է ժողովրդական բանահիւսութիւնը:

Այսպէս, զուտ տեղական, Վանեան է Հայկի առասպելը: Դա մի անուանագիր (էպոնիմ) հերոս է, գուցէ և մի աստուածութիւն, որ Վանի լճի շրջանից դուրս չէ գնացել և մի ուրիշ տեղ չէ գործել¹⁾: Եւ նրա կռիւը քաղաքա-ասորական Բէլ աստուծու դէմ ամբողջովին ուրարտական պատմութիւն է և անկասկած ներկայացնում է դարաւոր կռիւները Հայկական Բարձրաւանդակի և Միջագետքի մէջ, մի կռիւ, որի հնագոյն շրջանը չէր կարող ժողովրդական առասպել չը դառնալ, գուցէ մի մասնիկ և նախահայկական պանթէոնի աստուածաբանական սիստեմի:

Այսպէս է և Արա Գեղեցիկի առասպելը: Վերևում մենք բերինք ուրարտական աստուածների ամբողջ ցուցակը, որ փորագրուած է Մհերի

¹⁾ Паткановъ — „Ванскія надписи“ с. 89.

Դուռ ժայռի մեծ սեպագրութեան մէջ։ Այդ ցուցակի մէջ մենք պատահում ենք Արա անունով մի աստուծու¹⁾։ Եթէ այստեղ ընթերցումի սխալ չէ կայ, մեզ կը մնայ յիշեցնել որ այդ գեղեցիկ տղամարդու վաւաշոտ տաք-փածու Շամիրամն էլ ասորական գեղուհի էր, և այնուհետև պարզ կը լինէր որ Արայի զրոյցը մի կրօնական վէպ է ուրարտական պանթէոնից, որ անշուշտ պարունակում է իր մէջ երկու հակառակորդ ազգերի յարաբերութիւնները պատկերացնող մի այլաբանութիւն²⁾։

Եթէ Արան դուրս է բերուել ուրարտական պանթէոնից՝ հայոց պատմութեան աւանդական շրջանի գործիչներէց մէկը դառնալու համար, մենք ունինք նիւթ դատելու և այն մասին որ արմէնօ-խալդական ձուլումից առջացած ազգի պանթէոնի մէջ էլ մ

¹⁾ Sandalagian, p. 206, 209:

²⁾ Առաջին անգամ պրօֆ. Գէլցէրն է ցոյց տալով Արայի զրոյցի կրօնական հանգամանքը («Հնագիտական տարբերութիւն Հայ Դիցաբանութեան», Վենետիկ 1897 թ., 96):

են ուրարտական աստուածներ։ Այս հանգամանքը, ինչպէս ցոյց է տուել հայ բանասէրներէց մէկը¹⁾, կարելի է տեսնել Տորք Անգեղի առասպելի մէջ, որ պատմում է Սորենացին²⁾։ Տորքը, ինչպէս երևում է, մի աստուածութիւն էր, որ պատկանում էր հեթիթական ցեղերի պանթէոնին։

Կրօնական-առասպելական աւանդութիւնների շրջանից դուրս մենք ունինք և իրական արժէք ունեցող պատմական փաստեր, որոնք նոյն ձուլման ապացոյցներն են։ Նիկոլոսկին ուշադրութիւն է դարձնում Սորենացու պատմութեան այն գլխի վրայ, որ պատմում է հայ Արամ թագաւորի գործերը։ Դա ուրարտական քաջ Արամէն է, նոյնպէս երկիրը կազմակերպողի, նուաճողի, թագաւորութիւն հաստատողի, ազգային սկզբունքը քաղաքական նշանաբան դարձնողի գե-

¹⁾ Ն. Աղոնց—«Տորք աստուած հին հայոց («Յուշարձան», գրական ժողովածու Մխիթարեանների, Վիեննա 1911, եր. 389—394):

²⁾ Գ. Ք., Ը.:

րով¹⁾։ Ուրարտական սիրուած հերոսը
նոյնպիսի պատկերով է և հայոց պատ-
մութեան մէջ։ Նա, ուրեմն, ազգայ-
նացուել էր և արմէն ժողովրդի կող-
մից։

Նոյն գիտնականը գտնում է նաեւ
որ Արաքսի աւազանի սեպագրերը ցոյց
են տալիս որ ուրարտական պատմու-
թիւնը իր հեռաւոր արձագանգներն է
պահել հայկական աւանդութիւնները
մէջ, որոնք պատմուած են Խորենացու
աշխատութեան մէջ (Ա, ԺԲ.)։ Այդտեղ
յիշատակուած Մանաւազը ուրարտ-
կան Մենուան է, Արմենակը՝ Արգի-
տի Թազաւորն է։ Մանաւազի և Արմե-
նակի գործողութիւնները, որոնք մա-
րամասնաբար պատմուած են աւա-
զութեան մէջ, միևնոյն պատկերն են
ներկայացնում, ինչ Մենուանի և Ա-
րգիտի գործողութիւնները, ըստ սե-
պագրերի, Արաքսի հովտում և նրա
հիւսիսային լեռնաշխարհում։

Երկու տարբեր ցեղերի խաղաղ

¹⁾ Никольскій «Клинноб. надписи Ванских»
рей» («Древн. Востокъ», с. 399—400)։

նակցութեան, հաշտ միաձուլման փաս-
տերի կարգին պէտք է դասել, մեր
կարծիքով, և այն, որ բազմաթիւ ու-
րարտական աշխարհագրական անուն-
ներ պահեցին իրանց գոյութիւնը հա-
յոց գրականութեան մէջ¹⁾, իբրեւ սե-
պական, ազգային անուններ, որոնց
բացատրութեան համար գոյութիւն ու-
նէին ազգային անուանադիրներ (էպո-
նիմներ)։

Մնում է երկու ազգագրական տար-
բերի (արմէն—խալդ) շփման և կուլ-
տուրական ձուլման մի մեծ յիշատակ
ևս—լեզուն։ Սրա մասին մենք արդէն
ենք վերևում։ Յափեթագիտու-
թիւնը, դեռ բոլորովին նոր հիմնուած
մի ճիշդ լեզուագիտութեան մէջ, պէտք
է սպասել որ դեռ շատ փաստերով
պիտի հաստատէ երկու լեզուների
ձուլման իրականութիւնը և ապացու-
ցանէ Վանեան սեպագրութիւնների լե-

¹⁾ Г. Халатьянцъ—«О нѣкоторыхъ географичес-
кихъ названіяхъ Древней Арменіи въ связи съ дан-
ными Ванскихъ надписей» («Древ. Востокъ», т. II
изд. II, М. 1901 с. 120—131).

գուրի առնչութիւնը հայոց նախա-արիական լեզուի հետ:

Հաւանաբար այսպէս կազմուեց Արեւմտեան Ասիայի մէջ մի նոր ժողովուրդ, որ այնուհետեւ դուրս եկաւ կատարելու իրան վիճակուած խոշոր պատմական դերը: Բայց այս նոր ժողովուրդը այլ ևս Վանի լճի ափում չէ հիմնեց իր պետութեան կենտրոնը, այլ անցաւ հիւսիսային մեծ դաշտը, Արաքսի հովիտը: Այստեղ արդէն առանձնայատուկ էին այն կուլտուրական պայմանները, որոնց վրայ պիտի կառուցուէր մի նոր պետական շէնք: Իսկ Վանը շարունակեց մնալ իբրեւ ազգային ոգու, ազգային ինքնամփոփ գոյութեան գլխաւոր յենարաններից մէկը, որից ներշնչումներ էր ստանում Արարատեան դաշտի պետութիւնը:

Նոր ժողովուրդը երկար ժամանակ, դարերով շփումներ ունէր քաղաքակիրթ աշխարհի հետ և նրան ծանօթ բոլոր ազգերը—յոյներ, պարսիկներ, հռոմայեցիներ ճանաչում էին նրան արմէն անունով: Ինքն այդ ժող-

վուրդը դեռ իր սեփական գրած պատմութիւնը չունէր և նրա կեանքի փաստերը մի մի անգամ արձանագրւում էին այդ ազգերի գրականութեան մէջ:

Բայց ահա նա էլ ստանում է իր սեփական գրականութիւնը, սկսում է խօսել իր մասին և մենք տեսնում ենք որ նա իրան արմէն անունով չէ ճանաչում, այլ հայ անունով:

Ինչից առաջացաւ այս անունը: Գիտութիւնը դեռ միանգամայն բաւարար պատասխան չէ գտել, թէ և բազմաթիւ փորձեր է արել և անում է: Տիրապետող է այն կարծիքը թէ տեղային, ուրարտական կամ խալդական տարրի անունն է այդ, մի անուն, որ գուցէ բխում է ընդհանուր ցեղային անունից (հաթ կամ հաթք): Պրոֆէսոր Ենսենը ենթադրում էր թէ այս ազգային անունը կազմուել էր դեռ այն ժամանակ, երբ արմէնները ձուլում էին իրանց մէջ հեթիթներին կապադովկիայում և Կիլիկիայում: Բայց թուում է որ երկու ազգերի մի կուլտուրական-լեզուական տիպի մէջ ձու-

լուելու գործում վերջնական և վճռական դեր կատարել է այն՝ առ այժմ անյայտ՝ ժամանակը, երբ արմենները հաստատուեցին Ուրարտուի սրտում, այսինքն Վանի լճի արևելեան ափերին։

Այս ենթադրութեան ոյժ է տալիս հայ պատմական աւանդութիւնը, որ ժողովրդական վէպերից է ստեղծուել։ Այդ աւանդութիւնն ասում է թէ Կորդուաց լեռների իւսիսային ստորոտներում, ուրեմն հէնց այն երկրում, որ կոչւում էր հնագոյն ժամանակներում Արարագ (Ուրարտու), կար մի գաւառ՝ Հայք¹⁾ (Վանի ժողովրդական բարբառով՝ Խէք) անունով։ Գուցէ այսպէս էլ կոչւում էր այդտեղի ժողովուրդը, որ ուժեղանալով, առաջնակարգ դիրք բռնելով ուրարտական ցեղերի մէջ, իր անունը հաղորդեց Վանի լճի շրջանում ապրող ժողովրդներին և այնտեղից էլ՝ ամբողջ արիա-հեթիթական կամ արիա-յաբեթական միաձուլ ազգին։

Նորագոյն հետազոտութիւնները

¹⁾ Խորեն. Ա, ԺԱ.

ցոյց են տալիս որ Հայաստանում, արմէնների հաստատուելուց յետոյ, տարածուել և տիրել է «հէնիօխ» կամ «հանիօխ» անունով մի հեթիթական կամ յաբեթական ցեղ, որ խոր հետք է թողել հայ ազգի ցեղային հոգեբանութեան մէջ։ Այստեղից ինքն ըստ ինքեան հետևում է ենթադրութիւն որ «հայ» անունը առաջացել է այդ հէնիօխներից կամ հանոխներից¹⁾։

Այս բոլոր հաւանականութիւնների մէջ նշանակութիւնից զուրկ չէ և վրաց ինն աւանդութիւնը, որ մնացել է «Քարթլիս-Յխովրեբայի» մէջ։ Այդ աւանդութիւնը, բերելով կովկասեան կամ հեթիթական ութ ցեղերի անուններ, որոնց թւում և հայերին, ասում է թէ նրանք միևնոյն ծագումն ունին և նրանց նախահայրերը ութ եղբայրներ էին, Թորգոմի որդիները։ Հայոց նախահայրը այդ աւանդութեան մէջ այլ ևս Հայկ անունով չէ յայտնի, այլ Հասս անունով, որ Թորգոմի աւագ

¹⁾ Н. Марр — «Кавказскій Культурныхъ Міръ и Арменія» Пет. 1915, с. 28.

որդին է, նախապատիւ միւս եղբայրներին մէջ, և որին հայրը բաժին տուեց Արարատ և Մասիս լեռների մէջ գրտնուող երկիրը¹⁾, այսինքն ճիշտ այն տեղը, որ համապատասխանում է նախնական Ուրարտուին, այն է՝ Վանի լճի հարաւային կողմերից մինչև Արաքսի հովտի հարաւային լեռնաշղթան: Այսպիսով վրացական աւանդութիւնը դեռ շատ հին ժամանակներից էր վկայում, որ վրացիները, ինչպէս և կովկասեան կոչուող միւս ազգերը, ազգակից են հայերին:

Այս բոլոր ապացոյցները բերում են բոլոր գիտնականների կողմից ընդունուած այն վերջնական եզրակացութեան թէ ուրարտական քաղաքակիրթ և ընդունակ ցեղը չը կորաւ անհետ, այլ մտաւ հայ ժողովրդի կազմի մէջ:

Լեզուագիտութիւնը վերին աստիճանի հետաքրքրական նիւթեր է տալիս թէ երկու ազգագրական տար-

¹⁾ M. Brosset—«Histoire de la Géorgie» Pet. 1849 t. I p. 16—17:

րերը—արիացիները և հեթիթականները կամ յաբեթականները—ինչ էին մէջ տեղ բերում՝ մի ընդհանուր ազգային կուլտուրա ստեղծելու համար: Եկուոր արիացիները ուժեղ էին գլխաւորապէս իրանց զինուորական կազմակերպութեամբ: Դրանք կռուողներ էին առաւելապէս: Եւ հայոց լեզուի մէջ արիական են այն բառերը, որոնք արտայայտում են զօրք, զէնք և այլն, մինչդեռ տեղական կամ յաբեթական են հոգեկան տրամադրութիւններ արտայայտող բառերը, մանաւանդ այնպիսիները, որոնք արտայայտում են երկրագործական գործիքներ, մետաղներ, տնային անասուններ, մատաղ և այլն: Այսպիսով արիացիները տեղացիներից իւրացրին երկրագործութիւն, արհեստներ, վաճառականութիւն, կրօնական պաշտամունք:

Այս բարձր կուլտուրայի արտայայտութիւն դառաւ այն երկտարր, խառն լեզուն, որ մեզանում յայտնի է «գրաբար» անունով: Այդ հարուստ լեզուն, որ ազնուականութեան, կառավարող

Հեղինակի այն աշխատութիւնները,
որոնք լոյս են տեսել առանձին հրատա-
րակութիւններով:

1. Արարատի Դուռը Մօրգօլցեկի, փոխ. Շուշի 1883
2. Ուխտաւորի Յիշատակարանը Շուշի 1885
3. Հայ Գիւղացի (Ռուսահայ), Մարտէլ 1885
4. Նոր Ցաւ (Սկայորդի), Շուշի 1886
5. Վէպ թէ Պատմութիւն, Շուշի 1887
6. Ժայռեր, Շուշի 1888
7. Կոյրի Աղջիկը, Շուշի 1888
8. Պանդուխտ, Բազու 1888
9. Վահան Մամիկոնեան, Շուշի 1888
10. Կորածներ, Թիֆլիս 1889
11. Արնագին, Թիֆլիս 1890
12. Իմ Յիշատակարանը, Շուշի 1890
13. Հաշիւ Ղար. Հայ. թեմ. Դպրանոցի հոգաբարձու-
թեան. Շուշի 1890
14. Դաւիթ և Մհեր, Մոսկուա 1891
15. Վերջին Վերքեր, Թիֆլիս 1891
16. Թաթախման Գիշերը, Շուշի 1892
17. Սպանուած Հայրը, Շուշի 1892
18. Ախաւանութիւն, Բազու 1893
19. Երեւի Մարդիկ, Բազու 1894
20. «Արշէր» Սեղանի Օրացոյց զրական յաւե-
րածներով 1894 թ. Բազու
21. «Արշէր» Մօցի Օրացոյց 1894 թ. կենսա-
ղականներով, Բազու
22. «Արշէր» Սեղանի Օրացոյց, 1895 Բազու
23. «Արշէր» Մօցի Օրացոյց 1895 Բազու
24. «Արշէր» Սեղանի Օրացոյց 1896, Բազու

25. Նապաստակի և Ոգնու գրադը, (փոխ.) Թիֆ.
26. Քնած Գեղեցկունին (փոխ.) Թիֆ. 1897
27. Մելիքի Աղջիկը, Թիֆլիս 1898
28. Կենդանիների Աշխարհում Լուսկիվիչի
(Թարգ.) Թիֆ. 1898
29. Գլադստոն, » 1899
30. Հայկական Տպագրութիւն, հատոր Ա. Թիֆ.
31. » » հատոր Բ. » 1
32. Ստեփանոս Նազարեանց հատոր Ա. » 1
33. » » հատոր Բ. » 1
34. Յովսէփ կաթող. Արղութեան Թիֆ. 1902
35. Գրիգոր Արծրունի, հատ. Ա. » 1902
- » » հատ. Բ. » 1903
36. Թաթախման Գիշերը 2 տպագր. » 1903
37. Կարմիր Գդակը, Բաղու 1904
38. Այծարածը, Բաղու 1904
39. Ս. Մեսրոպ Թիֆ. 1904
40. Խուսահայոց Գրականութիւնը, Վենետիկ 19
41. Հայկական Տպագրութիւն, Հ. Ա., 2 տպգր.
փոփոխ. Թիֆ. 1904
42. Մելիքի Աղջիկը, 2 տպ. փոփոխ. Թիֆ. 1905
43. Գրիգոր Արծրունի հատ. Գ. Թիֆ. 1905
44. Երեսնամեակ Հայ. Բարեգործ. Ընկերութեան
Կովկասում Թիֆ. 1911
45. Հայ Գրքի Տօնը, Թիֆ. 1912
46. » » » 2 տպ. » 1913
47. Պատմութիւն Երևանի Հայոց Թեմ. Հոգ.
Դպրոցի Թիֆ 1914
48. Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմ. Հոգ.
Դպրոցի Թիֆ. 1915
49. Հայ Հայրենիքը, » 1915
50. Հայոց Հարցի Վաւերագրերը, Թիֆ. 1915
51. Վանի Թագաւորութիւնը Թիֆ. 1915

ՍՏԱՌԳՎԱԾ Է 1971 թ.

БИБЛИОТЕКА